

7-4

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

У пошуках історичної
правди («круглий стіл»)

Сталінізм і Україна

Нацистський геноцид
щодо євреїв та україн-
ське населення (1941—
1944 рр.)

Ще раз про причини
ліквідації Запорозької
Січі

Наукова діяльність М. С.
Грушевського в емі-
грації (1919—1924 рр.)

Товарні біржі в Росій-
ській імперії

Й. Е. Якір без легенд

Максудов Сергій. До-
кументи з архіву ДПУ
1921—1927 рр.

Липинський В'ячеслав.
Україна на переломі.
1657—1659. Замітки до
історії українського
державного будівництва
в XVII-ім столітті...

2'92

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), **В. М. Волковинський** (заст. головного редактора), **В. О. Замлинський**, **Ю. Ю. Кондуфор**, **В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький**, **І. Ф. Курас**, **Ю. О. Курносов**, **О. О. Кучер**, **Л. О. Лещенко**, **М. Б. Озерова** (відпов. секретар), **В. Ф. Панібудьласка**, **М. І. Панчук**, **Р. Я. Пиріг**, **В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей**, **В. А. Смолій**, **В. Ф. Солдатенко**, **П. С. Сохань**, **О. А. Спірін**, **В. П. Чугайов**.

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко**, **О. В. Галата**, **Ю. С. Ганжуров**, **Л. О. Корнієнко**, **В. І. Новицький**, **А. І. Романенко**, **В. В. Стехун**, **П. Г. Яковенко**

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор **М. В. Коваль**,
канд. іст. наук **В. М. Волковинський**,
канд. іст. наук **В. М. Ричка**

**Редакція публікує матеріали,
не завжди поділяючи погляди їх авторів.**

Художній редактор **Н. М. Абрамова**
Технічні редактори **А. Д. Голина**, **Ю. К. Бахуринська**
редактор **Є. І. Міхнова**

Збірника виходить з вересня 1991 року. Підп. до друку 10.03.92.
108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,7. Обл. вид. арк. 12910. Зам. 6-122. Ціна 2 крб. (індивідуально 10 к. (колективна)).

Видавничо-друкарня наукової книги
4, вул. Репіна, 4.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 2 (371),
Историческая Академия наук. Институт истории Украины
Исторический журнал. Основан в 1957 г. Выходит
два раза в месяц. Главный редактор
Исторический журнал

Адрес редакції: 252001 Київ 1, ул. Грушевського, 4,
Київська книжна типографія наукової книги, 252004,
Київ 4, ул. Репіна, 4.

Адреса редакції:

252001 К

вул. Грушевського, 4

Телефони 229 14 66, 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 2 (371)
ЛЮТИЙ 1992

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

У пошуках історичної правди («круглий стіл»)	3
СТАТТІ	
<i>Маловідомі сторінки історії</i>	
Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна (<i>Продовження</i>)	14
Коваль М. В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941—1944 рр.)	25
<i>Новий погляд на проблему</i>	
Олійник О. Л. (<i>Запоріжжя</i>). Ще раз про причини ліквідації Запорозької Січі	33
ПОВІДОМЛЕННЯ	
<i>З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін</i>	
Климовський С. І. Медаль Януша Радзивілла як свідчення про середньовічний герб Києва	40
* * *	
Потульницький В. А. Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919—1924 рр.)	48
Кругляк Б. А. (<i>Сизрань</i>). Товарні біржі в Російській імперії	58
Путро О. І. До питання про форми власності на землю українського козацтва	64
Бояджиев Г. (<i>Софія, Болгарія</i>). Проблеми побутової історичної свідомості	69
Трибуна молодого автора	
Некрасова О. В. Деякі проблеми становлення самоврядування на Україні в умовах розвитку політичного плюралізму	74
ІСТОРІЯ В ОСОБАХ	
Волковинський В. М. Й. Е. Якір без легенд	81

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- Перші дні Великої Вітчизняної війни. (Закінчення) 94
Максудов Сергій (Кембрідж, США). Документи з архіву ОДПУ 1921—1927 рр. 100

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- Ульяновський В. І. Пам'ятник Костянтину Острозькому в Києво-Печерській лаврі 112

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- Ванеев Г. І. (Севастополь). Останні дні оборони Севастополя 1941—1942 рр. (Закінчення) 122

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

- Леп'явко С. А. (Чернігів). С. Наливайко і повстання 1591—1596 рр. у пам'яті сучасників і нащадків 131

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

- Пеленський Ярослав (Айова, США). В'ячеслав Липинський — засновник державницької школи в українській історіографії 139
Смолій В. А., Ричка В. М. В'ячеслав Липинський та його праця «Україна на переломі. 1657—1659» 141
Липинський В'ячеслав. Україна на переломі. 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті 144

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Беренштейн Л. Ю. Г. І. Сургай. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс 152
Сарбей В. Г. Сергій Подолинський. Вибрані твори; С. М. Злупко. Сергій Подолинський — вчений, мислитель, революціонер 153
Джеджула К. О. Л. В. Таран. Французька історіографія (70-ті роки XIX—80-ті роки XX ст.) 156

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Дорошко М. С. Міжнародна наукова конференція «Бабин Яр: історія та її уроки» 159

До уваги передплатників!

Редколегія і редакція «Українського історичного журналу» в зв'язку з величезним зростанням вартості паперу, поліграфічних робіт та розповсюдження журналу вимушена оголосити нову передплату на «УІЖ» на друге півріччя 1992 р. Ті, хто передплатив наше видання на рік, одержать тільки 6 номерів. Нова передплатна ціна на місяць, починаючи з 7-го номера, становитиме для індивідуальних передплатників 8 крб., на квартал — 24 крб., на півріччя — 48 крб., для колективних передплатників — відповідно 10 крб., 30 крб. і 60 крб.

Дуже сподіваємося на вашу підтримку, шановні читачі!

У пошуках історичної правди («круглий стіл»)*

С. В. Кульчицький. Чи були троцькісти у вітчизняній історії? Мені вже доводилося порушувати питання про міфологізацію історії у статті «Правда і тільки правда (Суб'єктивні замітки «офіційного» історика)», яку надрукував журнал «Політика і час» (1991, № 3). У ній, зокрема, обґрунтовувалася думка про те, що участь науковців у спотворенні історичної пам'яті народу частіше за все була несвідомою. Адже недоступність архівних матеріалів, цілеспрямована фальсифікація джерел ще до того, як вони потрапляли в архів, і, нарешті, характерна для тоталітарного суспільства неадекватність теорії й практики, слова і діла — все це не давало змоги навіть історикам найвищої кваліфікації відрізнити легенду від правди. Хотілося б проілюструвати це відповіддю на запитання: троцькісти в нашій історії — легенда чи факт? Ми переконуємося в тому, що відповідь ця зовсім не така проста, як здається на перший погляд.

Реальність троцькістів засвідчена безліччю фактів у пам'яті кількох поколінь. Після висилки з СРСР Л. Д. Троцький активно сприяв заснуванню в різних країнах найбільш лівих, якщо не лівацьких, політичних партій і груп, а в 1938 р. об'єднав їх у Четвертий Інтернаціонал, що намагався протистояти Комінтерну. Цих ліваків називали і називають троцькістами. Однак ідеться не про іноземців, а про вітчизняних послідовників Троцького, тобто про членів правлячої партії, які нібито стояли на якісно відмінній від ленінізму платформі. Автор цих рядків (а інші хай скажуть за себе самі) був глибоко переконаний, що такі люди справді існували, доки не почав працювати над книгою про Х. Г. Раковського.

Ця книга вийшла в позаминулому році, а готувалася ще раніше. Читач не знайде в ній полеміки із загальновідомими оцінками Раковського як «троцькіста № 1». З того факту, що Раковський близько познайомився з Троцьким ще замолоду і дружив з ним усе життя, не робилося таємниці. Однак питання про «троцькізм» Раковського авторами не порушувалося. Ми тоді не були готові його обґрунтувати, а читачі — сприйняти.

Стереотип про троцькізм і троцькістів почав руйнуватися в моїх власних уявленнях про внутріпартійну боротьбу після ознайомлення з листом Раковського до Сталіна (копія — всім членам ЦК і ЦКК РКП(б) і членам Політбюро ЦК КП(б)У) від 18 липня 1923 р. Листа було написано після того, як апаратні маніпуляції «тріумвірату» у складі Сталіна, Зінов'єва і Каменєва завершилися усуненням Раковського з посади голови Раднаркому України і переведенням на дипломатичну роботу до Лондона. Християн Георгійович справедливо пов'язав цю подію з іншими кадровими перестановками, які Оргбюро ЦК РКП(б) здійснило на Україні в першій половині 1923 р., і зробив висновок про те, що в українських губернських організаціях розпочато боротьбу проти товаришів, які в дискусії про профспілки стояли на точці зору меншості ЦК. «Хоч усілякі угруповання були заборонені X з'їздом (РКП(б). — Авт.), — писав він у листі, — хоч розподіл з питання про профспілки

* Рубрику започатковано в № 10 за 1991 р.

втратав уже давно будь-яке значення, проте, він був використаний як аргумент проти звільнених на Україні працівників, і зокрема, проти мене»¹.

Отже, Раковський був переконаний: поділ політичного керівництва партії на «ленінську» більшість і «троцькістську» меншість пішов з дискусії про профспілки напередодні X з'їзду. Досі її знають переважно в інтерпретації короткого курсу «Історії ВКП(б)». Тому спинимося докладніше на дискусії.

Питання про керівництво профспілками становило в цій дискусії лише привід. В основі лежала розбіжність думок щодо того, як діяти після переможного виходу з громадянської війни і відсутності світової революції. Це вже потім з'явилася відома всім фальшива історична картинка. Згідно з нею X з'їзд партії проголосив нову економічну політику, щоб «підтягти тили» і відбудувати народне господарство. Після виконання свого завдання неп нібито зжив себе, і партія, долаючи опір троцькістів і правих опортуністів, спочатку створила під керівництвом Сталіна фундамент соціалістичного суспільства (перша п'ятирічка), а потім — його основи (друга п'ятирічка).

Насправді ж, між Леніним, Троцьким, Бухаріним та іншими лідерами більшовиків не існувало розбіжностей у корінних теоретичних питаннях. Всі вони вважали, що соціалізм має створюватися в умовах світової революції згідно з накресленнями, опрацьованими в партійній програмі, яку прийняв VIII з'їзд РКП (б) у березні 1919 р. Прямі висловлювання Леніна про неможливість побудови передбаченого програмою нового суспільства без допомоги світового пролетаріату пізніше сфальсифіковані: варто порівняти друге і третє видання його творів з четвертим, виданим при Сталіні. Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС так і не дав переліку деформацій ленінського тексту у повному зібранні творів, основою для якого послужило попереднє, четверте видання.

У перші два роки непу, поки біля керма держави стояв Ленін, політика конфронтації з навколишнім світом, яка випливала з установки на світову революцію, почала поступово замінюватися політикою співіснування. У виступах вождя партії більшовиків пролунали заклики перейти від громадянської війни в країні до громадянського миру. У 1921 р. він прямо заявив про економічну неможливість і політичну небезпеку воєнно-комуністичного курсу, якому співчувала більшість партійців. Замість обстоюваного раніше жорстко централізованого управління цей «національний ліберал» (за визначенням Сталіна) тепер не заперечував ідеї утворення союзу радянських республік Європи і Азії як конфедерації держав, бо допускав об'єднання тільки військової і дипломатичної функцій. Нарешті, у ленінському заповіті було прямо вказано на необхідність зміни всієї точки зору на соціалізм і вперше поставлено знак рівності між цим ладом і непівською кооперацією.

Однак наступники Леніна не прислухалися до цих порад і попереджень. Як і раніше, вони звіряли стратегічний курс з настановами комуністичної програми партії. Проте різниця в їхніх поглядах існувала. Не ревізуючи програмних положень, Троцький і Бухарін, зокрема, вважали необхідним розтягти реалізацію пропонованих програмою заходів на тривалий період, а тим часом здійснювати нову економічну політику. На жаль, партія підтримувала не їх, а Сталіна, який з 1929 р. проголосив курс на «розгорнуте будівництво соціалізму по всьому фронту». У повній відповідності з вимогами програми йшлося про усупільнення селянських засобів виробництва, остаточне знищення товарно-грошових відносин і ринку, встановлення абсолютного контролю держави за виробництвом і розподілом продукції. Зусилля партії і ресурси всієї держави було спрямовано на реалізацію сталінського курсу. Та у 1932—1933 рр. друга спроба здійснити комуністичний штурм

¹ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 112, арк. 110.

завершилася економічною катастрофою значно більших масштабів, ніж криза 1920—1921 рр. Приблизно такою є справжня схема подій, підтверджувана різноманітними документами.

Повертаючись до профспілкової дискусії, підкреслимо, що ця розбіжність думок у лідерів партії була відносною, а не абсолютною. Вона цілком вкладалася в рамки воєнно-комуністичної доктрини. Якісно новим кроком була інша пропозиція В. І. Леніна, також розглянута і прийнята X з'їздом РКП(б), — про скасування продрозкладки і дозвіл селянам реалізувати лишки продукції в місцевому господарському обороті. Ця пропозиція вже ніяк не збігалася з баченням соціалізму, яке простежується у попередніх працях Леніна, в тому числі і в написаному ним тексті партійної програми 1919 р. До засновника більшовицької партії не одразу прийшло осмислення того, що продподаток замість розверстки — це не просто законодавчий акт, а нова економічна політика. Ще пізніше Ленін відчув, що цей крок започаткував не тільки нову політику, а й зміну всієї точки зору на соціалізм. Та його не зрозуміли ні Троцький, ні інші лідери. Всі вони догматично дотримувалися позицій партійної програми, яка й діяла з 1919 р. по 1961 р. Про який же троцькізм як систему поглядів, докорінно відмінних від донепівського ленінізму, можна казати в цій ситуації?

Як виник сам термін «троцькізм»? Вибори делегатів на X з'їзд РКП(б) відбулися за платформами. Першим з брошурою-платформою «Роль і завдання профспілок» виступив на VIII Всеросійському з'їзді Рад наприкінці грудня 1920 р. Л. Д. Троцький. Слідом за ним опублікували свою платформу М. І. Бухарін, Ю. Ларін (М. А. Лур'є), Є. О. Преображенський, Г. Я. Сокольников та ін. Партійній масі було запропоновано платформу «децистів» Т. В. Сапронова, Н. Осинського (В. В. Оболенського), Рафаїла (Р. Б. Фарбмана) та ін., а також лідерів «робітничої опозиції» О. Г. Шляпникова, О. М. Коллонтай, С. П. Медведева та ін. 18 січня 1921 р. газета «Правда» опублікувала «платформу десяти». Її підписали В. І. Ленін, Ф. О. Сергєєв (Артем), Г. О. Зінов'єв, М. І. Калінін, Л. Б. Каменєв, Г. І. Петровський, Я. Е. Рудзутак, Й. В. Сталін, М. П. Томський і С. О. Лозовський. Навколо останньої згуртувалася більшість ЦК партії.

Прибічників тієї чи іншої платформи почали називати за прізвищами відповідного лідера. Так, у розмові із секретарем ЦК КП(б)У Д. З. Лебедем 25 лютого 1921 р. один з керівників одеських більшовиків Я. М. Дробніс повідомляв: «На партз'їзді обрані два ленінці, один троцькіст і сапроновець»².

На об'єднаному засіданні комфракції VIII з'їзду Рад і керівних діячів профспілок 30 грудня 1920 р. В. І. Ленін, торкаючись позиції Бумажного, назвав його троцькістом, маючи на увазі перебування останнього на платформі Троцького під час передз'їздивської дискусії. На самому X з'їзді РКП(б) Г. О. Зінов'єв називав прибічників Троцького «товариші-троцькісти». Наведені (є й інші) приклади переконливо свідчать про те, що взимку 1920—1921 рр. існував термін «троцькіст» як означення приналежності того чи іншого діяча партії до конкретної політичної платформи, очолюваної Л. Д. Троцьким, але не було терміна «троцькізм» як означення приналежності до іншої, ніж ленінізм, ідейної течії.

Найбільш впливові колеги Троцького серед керівництва партією не хотіли сприймати цього «демона революції» як наступника Леніна. Намагаючись зменшити його вплив у партійних масах і в країні взагалі (як правило, збори і мітинги тоді закінчувалися здравицею «Хай живуть вожді світового пролетаріату Ленін і Троцький!»), вони зробили досить успішну спробу закріпити у свідомості партійної маси

² Там же, ф. 1, оп. 6, спр. 18, арк. 218.

передвиборну платформу Троцького як таку, що нібито протистояла лєнінській «платформі десяти» у корінних питаннях будівництва соціалізму. Зрозуміло, що це робилося супроти волі тих, хто підписував платформу. Характерний приклад: у травні того ж 1921 р. на порядку денному політбюро ЦК КП(б)У з'явився такий пункт: «Заява Т. Раковського з приводу політичних поділів членів партії на троцькістів і нетроцькістів». Політбюро ухвалило резолюцію: «Вважати такі поділи надалі неприпустимими»³.

З кінця 1922 р., коли В. І. Ленін через хворобу відійшов від політичного життя, боротьба згаданого вже тріумвірату в Політбюро з Л. Д. Троцьким вийшла на поверхню. Контрольовані Сталіним апарати успішно створювали картину протистояння партійних мас Троцькому. Довго культивованій термін «троцькіст» почав набувати антипартійного змісту. Так, Д. З. Лебідь у листопаді 1924 р. заявляв, що партійні організації вимагають «дати відсіч ревізії «ленінізму» і підміні його «троцькізмом» — по суті, одним з видів меншовизму»⁴. Пізніше ці терміни вже не бралися в лапки.

Всі ці факти, очевидно, ще потребують всебічного осмислення. В історичній літературі, треба зазначити, дискусія з цього приводу вже почалася. Група істориків молодшого покоління ще у 1989 р. співчутливо процитувала думку Г. О. Зінов'єва про те, що термін «троцькізм» вигадали з метою політичної дискредитації Троцького (цілком зрозуміло, що Зінов'єв «дозрів» до такої думки тільки тоді, коли «тріумвірат» розпався, і йому довелося у боротьбі проти Сталіна брати в союзники вчорашнього ворога)⁵. М. О. Васецький, який протягом багатьох років займається Троцьким і троцькізмом, висловив цілковиту незгоду з цими істориками⁶. Можливо, однак, що він, представник старшого покоління, перегляне згодом своє ставлення до цього конкретного питання, як уже переглянув багато інших пов'язаних з Троцьким стереотипів сталінських часів.

В. Б. Євтух. Українська діаспора: вчора і сьогодні. Аналіз історіографії української діаспори (йдеться про те, що вийшло на Україні) чи не найкраще підтверджує тезу про тотальну міфологізацію цього історичного феномена. Все, принаймні до недавнього часу, працювало на формування неадекватного сприйняття цього явища. А на такій основі можуть виникати будь-які міфи про наших колишніх співвітчизників та їхніх нащадків. Так, наукова і науково-публіцистична література, що виходила у нас аж до кінця 80-х років, майже вся була присвячена «розвінчуванню» антирадянської діяльності українських буржуазних націоналістів. Якщо навіть погодитися з тим, що певні сили в українських громадах й виступали з антирадянських позицій (зрештою, виявилося, що не все радянське, в тому числі й у галузі суспільно-політичного розвитку, є найкращим, а критика опонентів нашого ладу не завжди була безпідставною), то й тоді воно не виправдовувало тієї уваги, яку дослідники і публіцисти йому приділяли. Як наслідок, процеси, які відбувалися у середовищі українських етнічних груп капіталістичного світу, фальсифікувалися. Формувалися міфологізовані стереотипи про те, що, по-перше, українська громада поділяється на «прогресистів» і буржуазних націоналістів (причому, зважаючи на велику кількість літератури про останніх й поодинокі праці про перших, створювалося враження про реакційність українства у Канаді й Сполучених Штатах Америки, що сприяло формуванню у більшості населення республіки негативного ставлення до української діаспори), і, по-друге, про те, ні-

³ Там же, спр. 14, арк. 108.

⁴ Там же, ф. 1, оп. 6, спр. 56, арк. 165.

⁵ Волобуєв О., Кулешов С., Шелохаєв В. Історико-партійна наука: Умовля розвитку // Коммуніст.— 1989.— № 16.— С. 44.

⁶ Васецький Н. А. «Я шел к Ленину с боями...» (Ленин и Троцкий: К характеристике взаимоотношений, 1920—1924).— М., 1991.— С. 63.

бито в українській громаді немає жодних інших проблем (скажімо, змагань за гідне місце у канадському, американському чи то західнонімецькому суспільствах), як тільки боротися з Радянським Союзом і будь-що прищепити вірус націоналізму кожному мешканцю України.

Та історія найбільше міфологізується в тому випадку, коли ми свідомо замовчуємо якісь події чи факти й не досліджуємо їх. Так сталося і з українською діаспорою, особливо з тією її частиною, яка опинилася в колишніх соціалістичних країнах та поза Україною в межах Радянського Союзу. Досі у республіці не опубліковано жодної наукової праці про українців, які мешкають у названих регіонах (скажімо, у Чехословаччині та Югославії такі праці є; готуються вони до видання й у Республіці Польща). Про вихідців з України та їхніх нащадків у країнах Південно-Східної Європи написано кілька монографій дослідниками українського походження з Канади та США.

Нині вживаються зусилля, щоб ліквідувати цю «білу пляму» в історії українського етносу. З'явилося чимало публікацій, переважну більшість котрих можна віднести до публіцистичного жанру. Щоправда, вони, як правило, присвячуються українським канадцям та американцям. Поки що поза увагою лишаються українці в Південно-Східній Європі, а також у союзних республіках. Ознайомлення з цими публікаціями дає підстави зробити висновок про міфологізацію сучасного становища української діаспори, і особливо, можливостей збереження і розвитку української етнічності у США та Канаді.

Які ж невідповідності чи неадекватності найчастіше трапляються у таких працях (нарисах, статтях, інтерв'ю) та публіцистичних виступах? Це, зокрема, твердження про те, що, наприклад, українські канадці мають кращі (а дехто вважає і необмежені) можливості для збереження своєї етнічності; що справжнє українство могло вижити лише у діаспорі; що українська мова збереглася краще знову ж таки у середовищі діаспори на терені Канади чи то Сполучених Штатів Америки. Безумовно, для збереження української етнічності у Канаді є чималі можливості. Пошуки ефективної політики у сфері міжетнічних стосунків привели до утвердження офіційної доктрини багатокультурності, яка робить можливим безконфліктний розвиток відносин між панівною етносоціальною спільністю та етнічними групами, котрих у Канаді налічується понад 90. Однак ця обставина не є підставою для абсолютизації умов розвитку останніх. Так, українська етнічна група з асигнувань, передбачених за програмою багатокультурності, отримує лише один відсоток коштів, необхідних для задоволення своїх потреб. Діяльність етнічних організацій, здійснення культурно-мистецьких заходів фінансується в основному за рахунок пожертвувань українських канадців. Цього джерела, як відомо із світової практики, явно недостатньо для відтворення культурного потенціалу групи.

Або ж інший факт. Як би ми не захоплювалися тим, що у Канаді добре (підкреслимо, добре порівняно з іншими країнами, де є українська діаспора) зберігається материнська мова, мусимо констатувати — її стан далекий від ідеального. За даними останнього (1981 р.) перепису, у Канаді налічується 529,6 тис. чол. суто українського та ще понад 225 тис. — українсько-змішаного походження. Виявляється, що рідною українську мову визнають трохи більш як 265 тис. чол., у побуті нею користуються близько 87,5 тис. чол. У порівнянні з переписом 1971 р. втрати позицій української мови у Канаді досить відчутні — у першому випадку зменшення майже на 20 тис., у другому — більш як на 44 тис. З огляду на те, що кількість безпосередніх вихідців з України постійно зменшується, що внаслідок деконцентрації й урбанізації українських канадців, посилюються асиміляційні впливи, що українська мова, як і сама українська етнічність, не сприяє соціальній мобільності (до цього особливо чутливі представники третього, четвертого й п'ятого поколінь), можна погодитися з оцінкою не надто втішних перспектив укра-

їнської етнічності в Канаді, яку дав у своїх працях, і зокрема, у виступі на Міжнародній конференції «Українці у зарубіжному світі» (Львів, вересень 1990 р.) один з найбільших експертів у цій проблемі Манолій Лупул (Альбертський університет).

Слід звернути увагу на два аспекти, важливі для того, щоб уникнути міфологізації процесів в українській діаспорі, і не лише Канади. По-перше, ідеологізоване протиставлення умов одного канадського суспільства іншому (українському радянському) мимохіть може привести до протиставлення української діаспори ядру українського етносу, що вже мало місце в історії України й здійснювалося, на нашу думку, свідомо лише на іншій ідеологічній основі. По-друге, перебільшення ролі діаспори у збереженні української етнічності в сучасному світі суперечить об'єктивній закономірності етнічного розвитку будь-якої нації (попри всі складності етнічність довше зберігається і розвивається на тій території, де зосереджено ядро того чи іншого етносу). Етнічність, зокрема українська, справді більш очевидно і в більш емоційно насичених формах може виявлятися в умовах інонаціонального середовища, однак основа її перспективи — все-таки на Україні. Адже в інонаціональному середовищі трансформація культури етнічної групи, зокрема її маргіналізація, віддаляє зміст культури від основної частини етносу. Останнє уточнення важливе для об'єктивного зіставлення можливостей розвитку ядра і пагіння українського етносу, до речі, не лише в етнокультурній, а й у економічно-соціальній сфері. Попередній порівняльний аналіз ситуації засвідчує неадекватність можливостей зарубіжних українців дуже поширеній у нас сьогодні тезі «Діаспора нам допоможе».

На завершення хотілося б підкреслити, що для уникнення міфологізації історії й сучасного стану української діаспори та її співвідношення з українським населенням на Україні варто ґрунтовно дослідити генезу українського етносу, обставини, які розкололи його цілісність, умови, що визначають розвиток окремих його частин, джерела етнічного ренесансу як на території ядра українського етносу, так і за її межами, а також формування установок на сприйняття різних частин етносу один одним та ролі чинників, що можуть (об'єктивно чи суб'єктивно) регулювати цей процес. У такому контексті, на нашу думку, необхідно відмовлятися від теорії тотальної соціальної детермінованості явищ етнонаціонального розвитку (на певних стадіях чи за певних умов не вона відіграє вирішальну роль, зокрема, у формуванні характеру й змісту міжетнічних відносин), а більше уваги приділити дослідженню етнопсихологічних аспектів й суто етнічному джерелу творення націй, суспільств, держав.

Я. Р. Дашкевич. Виникнення міст України: міфи та реальність. Можливо, це звучить парадоксально, а то й жорстоко, але часи сталінщини завдали українській радянській історичній думці меншої шкоди, ніж брежневський період застою. У сталінські роки істориків, у буквальному розумінні слова, вирубували сокирою, але так само незграбно і неоковирно, тесали сокирою нову «концепцію» історії України. Зусилля науковців спрямовувалися на написання «нарисів» чи «коротких курсів» історії України, в яких фактографічний матеріал було просіяно через сито так званого класового підходу. І цим діяльність академічних істориків вичерпувалася. Нічого й казати, що це не мало нічого спільного із справжнім класовим підходом (бо поступово було амністовано царів й імператорів, фігури яких заслонили і Разіна, і Пугачова), а всі, по черзі, українські курси історії звинувачували у відповідно модифікованих «ізмах». Курси писали й переписували, не дуже поспішаючи з виданням (щоб уникнути чергових постанов ЦК КП(б)У), аналітичні дослідницькі й джерелознавчі пошуки фактично завмерли, бо їх результати ніде було публікувати. У практику ввійшло симулювання наукової праці. Краще було вдавати, ніби щось пишеш, ніж справді писати і

стати жертвою найближчого погрому. Деформована ж у вузлових місцях історія України (в ім'я вульгарного соціологізму, дивовижно поєданого з москвоцентризмом) залишилася загальною штучною схемою, примітивізм якої впадав і тепер впадає у вічі.

Під час недовгої хрущовської відлиги поволі й несміливо ожили справжні наукові пошуки. Знову в практику ввійшло безпосереднє звертання до невикористаних джерел, збільшилася кількість нових досліджень, присвячених конкретним темам. Хоча основні тези деформованої історіографії лишилися майже непорушними, чимраз жвавіше пульсувало науково-дослідницьке життя. Через специфічні умови період відлиги на Україні затягнувся, але вже під кінець 60-х років стало зрозуміло, що в історичній науці наближається нова криза. Для багатьох вчених, а, що гірше, для цілої української радянської історіографії вона у 1972 р. вилилася в катастрофу. Поверховість і легковажність, зниження вимог до самого себе і малокомпетентність, дилетантство і безвідповідальність, пристосуванство і нахил до зовнішнього блиску, поклоніння штампам і стереотипам — стали звичайними явищами. Від фальсифікації кардинальних проблем з історії України, успадкованих від періоду сталінщини, українська історіографія брежневської доби перейшла до тотального перегляду навіть друго- і третьорядних питань, намагаючись укласти їх у прокрустове ложе позанаукових концепцій. На історіографічному ринку поволі встановлювалися відносини номенклатурної безконкурентності, коли про наукову правдивість дбати не було потреби. Якісна методика, майстерність, навіть звичайна порядність у поводженні з історичними фактами стали великим дефіцитом. Сумлінна перевірка відомостей на підставі джерел вважалася зайвою, особливо тоді, коли вона могла зашкодити апріорній структурі.

На мою думку, процес заміфологізованості історії України пішов вперед семимильними кроками на зламі 60—70-х років. Треба відзначити, що, на жаль, він не спинився досі, хоча період застою вже давно минув. Це проявляється у яскраво вираженому опортунізмі певних кіл історичної науки, для яких зміна прапорів проходить під давно засвоєним гаслом «патріотизму» (незалежно від модифікації змісту поняття), однаково доброго як для застійних, так і для перебудовних років. Винятки, звичайно ж, є, однак загальні тенденції мають надто багато непривабливих рис.

Щоб не бути голослівним, хочу звернути увагу на конкретну проблему задавнювання дат виникнення міст України, що явно набуває форми епідемії. Під час дискусії про концепцію багатотомної «Історії української культури» у червні минулого року (текст виступу автора цих рядків див.: «Київ», 1991, № 2; «Український час», 1991, вип. 8) вже говорилося про цю хворобливу тенденцію відносити цілий ряд явищ з історії українського народу, зокрема його етногенезу, культурної повнокровності, ще до періоду перед прийняттям християнства, а також виникнення писемності (очевидно, ще до Кирила і Мефодія) тощо. До цього ж ряду можна поставити намагання пристарювати й витвори українського мистецтва (ікони, пам'ятки архітектури та їхні залишки).

Розглянемо, як не лише в науково-популярній і публіцистичній літературі (а чомусь склалася практика, згідно з якою такі жанри не повинні підпорядковуватися методам наукових досліджень), а й у цілком серйозній науковій літературі трактується виникнення трьох міст: Києва, Кам'янець-Подільського і Львова.

Київ. Із сумом доводиться читати ще й сьогодні, що, наприклад, відбулося року 430: Заснування Києва, за даними Мацея Стрийковського — автора «Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі (1582)»⁷. Або: «За науковим визначенням археологів та істориків Київ

⁷ Див.: Слово і час.— 1991.— № 1.— С. 81.

засновано у другій половині V ст. (у 1982 р. було відзначено його 1500-річчя). Літопис повідомляє про відвідання в цей час князем Кієм Візантії, де його з належними почестями приймав імператор. Отже, державний племінний союз полян мав уже тоді міжнародні зв'язки, що свідчило про його могутність і авторитет»⁸. І це пишеться сьогодні, коли історики переконані в тому, що бундючне і помпезне святкування удаваного 1500-річчя було влаштоване для того, щоб ним у якийсь спосіб затьмарити 1000-річчя християнізації Русі, яке тоді наближалось. Згодом кон'юнктура змінилася. 1000-річчя відзначили не менш святково, але збудований кілька років раніше будиночок з гральних карт залишився і офіційно його не наважуються повалити. Те, що українська радянська історіографія добровільно відкинула себе приблизно до XVI ст., до часів Стрийковського (у цього компілятора не було і не могло бути ніяких даних про те, що відбувалося у 430 р.), мало хвилює міфологізаторів. Розумію, що виступаю з явно антипатріотичних позицій (для мене міфологізація історії і справжній патріотизм несумісні), але пічка, знайдена археологами у 1971 р., що має датуватися, зрештою, V—VI ст., не здатна довести існування на місці сучасного Києва центру полянського князівства, бо для цього потрібний значний археологічний матеріал, принаймні такий, як із справжнього протоміського центру — городища Зимне (мабуть, осередок дулібів). На Україні ж відомо десятки поселень V—VI ст., аналогічних київському. Логічно всі їх уважати племінними центрами київського рангу, а Зимне, в такому разі, виростає до рівня якогось надплемінного суперцентру. Та й полян у Києві (на пізнішій його території) тоді ще не було. Матеріал V—VII ст., знайдений тут, належить корчацькій культурі, яку слушно вважають древлянською. Поляни — найправдоподібніше, одне з дуже пізніх племінних утворень східних слов'ян, що сформувалося з населення, витісненого кочовиками з Поля, тобто із степу (відтіля і назва). Що легенда про Кия — тільки легенда, було ясно ще в часи літописця, який її записав (бо інакше він не полемізував би з тими, що говорили про Кия як перевізника). Відтоді жодних додаткових доказів на існування Кия не знайдено. Та епонімний міф (виявляється, всі інші народи мали право на своїх легендарних героїв, а руси такого права не мали!) у наш час почав обростати такими міфологізованими конструкціями, що лише дивуєшся багатству фантазії істориків та археологів. Відомо, що докладні для V—VI ст. візантійські нарративні джерела не повідомляють ні про князя Кия, ні про прийом його у Візантії, і ніхто з археологів досі не знайшов слідів тієї здобичі, яку нібито поляни тих часів приносили з Візантії до Києва. Про псевдогенетичний зв'язок між вірменською легендою про місто Куар та про Київ — некритичну примху яфетолога М. Марра — автор цих рядків вже висловлювався неодноразово⁹.

Серйозні заперечення як радянських, так і закордонних істориків та археологів (археолога І. Шовкопляса, скандинавіста І. Шаскольського, візантолога В. Яйленка, історика і сходознавця О. Прицака, німецького археолога Е. Мюле та ін.) викликає й 1500-річчя Києва. Не маючи свого часу можливості виступити з цього приводу в українській радянській науковій пресі, автор цих рядків опублікував свої аргументи за кордоном¹⁰. Антинаукова метушня довкола вигаданого 1500-річчя столиці України — це та пляма, яку необхідно відмити, якщо ми серйозно розраховуємо на вихід з провінційного тупика на шлях нормальної світової історичної науки.

⁸ Історія Української РСР: Навчальний посібник для 8—9 класів: 2-е вид.— К., 1990.— С. 29.

⁹ Див.: *Revue des Etudes arméniennes: Nouvelle série.*— Paris, 1973—1974.— V. 10.— P. 308—316.

¹⁰ Див.: *Russia mediaevalis.*— München, 1987.— B. 6.— T. 1.— S. 257—260.

Кам'янець-Подільський. Якщо міфологізацію дати заснування Києва можемо вважати, цілком обгрунтовано, свідомою операцією загальноносоюзного масштабу, то аналогічна за характером і результатами проробка з Кам'янцем-Подільським є заходом регіонального масштабу, який, однак, поволі досяг загальноукраїнських розмірів. Кам'янець у 1962 р. відсвяткував своє удаване 900-, а у 1987 р.—925-річчя. Ювілеї супроводжувалися десятками публіцистичних, науково-популярних і наукових (за зовнішнім оформленням) публікацій. Вже не раз доводилося торкатися цього питання як у радянській, так і закордонній науковій пресі¹¹. Але наукової полеміки не вийшло. Зрештою, можна навести десятки прізвиськ істориків (із сучасних, наприклад, М. Котляра, Г. Ківільшу, І. Винокура), які відносять дату заснування Кам'янця до початку литовського періоду, тобто 60-х років XIV ст., коли давньоруська Бакота втратила своє значення столиці краю¹². Варто ще раз підкреслити, що «докази», на яких ґрунтується міфотворче перенесення дати заснування Кам'янця на XI—XII ст., не витримують критики. Жодної ж бо «вірменської грамоти» чи «вірменської хроніки» із згадкою в них про Кам'янець не існує. Немає жодних доказів існування Воскресенського монастиря на Руських Фільварках у XII ст. Вірменську церкву насправді було збудовано у 1597 р. Кераміка XI—XIII ст., знайдена на території пізнішого міста, не може бути доказом існування останнього, а просто поселення. Не витримує також критики датування кам'яної фортеці XII—XIII ст. (князювання Романа Мстиславовича, Данила Романовича і Льва Даниловича). Сліди щілиноподібних бійниць у стінах для стрільби з луків свідчать про те, що вони споруджувалися в період до поширення артилерії, яка на Україні з'явилася у самому кінці XIV ст. Однак неправильне датування замку вже встигли автоматично перенести й на міст (кінець XII ст.). Жодні переконливі знахідки (сліди храмів, плінфу, дрібну пластику) давньоруського — домонгольського Кам'янця досі не знайдено, а датування слідів давнього планування міста (нібито посаду) домонгольським часом об'єктивними археологічними методами довести не вдається. Несумлінні комбінації з літописними згадками про інші Кам'янці (розташування їх, якщо виходити з контексту джерел, цілком певно не було подільським) не рятують становища. Залишається, отже, такий «найпереконливіший» аргумент: «Такого чудового місця для оборони не могли не використати могутні ще недавно русичі» (збірник «Отчий край». — К., 1986. — Вип. 2. — С. 148), на підставі якого у підручниках та історичних працях змальовують розкішне давньоруське місто над Смотричем — справжню рукотворну фата-моргану.

Львів. У другій половині 80-х років пересунуто й дату заснування Львова принаймні на кілька десятків років (якщо не на одно-два століття, бо є ентузіасти й такого датування, які знову чомусь покликаються на міфічні «вірменські відомості» XII ст.) раніше літописної згадки, що визначається приблизно 1256 р. Без жодних джерельних підстав — як писемних, так і матеріальних — було проголошено, що місто існувало «в добу Романа Мстиславовича з часів об'єднання Галицького і Волинського князівств»¹³. Князь, доводять дослідники, «укріпив Замкову гору, заклав храм на посаді», а саме поселення «за статусом наближалося до торговельного міста — республіки»¹⁴. Без жодних сумнівів було оголошено, що віднайдено найдавнішу споруду — костюл (архітектори з поспіхом назвали його церквою й почали реставрувати як «давньоруську» пам'ятку) св. Івана Хрестителя, нібито

¹¹ Див.: *Russia mediaevalis.* — München, 1984. — В. 5. — Т. 1. — С. 7—19.

¹² Див.: *Укр. іст. журн.* — 1989. — № 9. — С. 158.

¹³ *Вільна Україна.* — 1988. — 23 листопа.

¹⁴ Молоді учені-суспільствознавці УРСР — 70-річчю Великого Жовтня: Тези республіканської науково-теоретичної конференції 17—18 грудня 1987 р. — Львів, 1987. — С. 144, 152.

«старший від Львова». Автоматично було розширено територію «княжого Львова» на новозбудований у другій половині XIV — на початку XV ст. поруч з давньоруським містом типово готичний за своїм плануванням і виконанням німецько-польський Львів. При цьому істориків, археологів та архітекторів зовсім не турбувала та обставина, що готичну кладку цегли, яка поширилася в Польщі лише у XIV ст., а на території Галичини — у другій половині XIV ст., вони бездумно перенесли в давньоруський період XIII ст. У такій новій іпостасі Львів увійшов до атласу «Львовская область» (М., 1989.— С. 37). Всі ці заміфологізовані конструкції утворено з повним нехтуванням, зокрема, писемних джерел, на відсутність яких середньовічний Львів дуже нарікати не може, та з підтасовуванням результатів археологічних і архітектурних досліджень.

Підсумовуючи сказане вище, хочу підкреслити, що, на мою думку, поки що немає достатніх наукових підстав ставити під сумнів «класичне» датування виникнення міст — саме як міст — Києва (з протоміських поселень — у IX ст. згідно з відомостями арабських джерел), Львова (середина XIII ст., перша літописна згадка за уточненим датуванням 1256 р.) і Кам'янця (десь незабаром після 1360 р., за даними литовсько-білоруських літописів). До таких саме висновків дійшла українська історіографія другої половини XIX—початку XX ст. Вони відбилися у десятках, якщо не сотнях, наукових праць (перелічувати їх тут немає потреби). Твереза оцінка нових археологічних матеріалів лише підтверджує наші вже традиційні уявлення про час виникнення перелічених вище міських центрів.

Подібні експерименти проведено й над іншими містами (Житомир, Черкасами, Ізяславом-Заславом, Брацлавом, Снятином). На підставі кількох наведених вище прикладів та, враховуючи цілий ряд аналогічних випадків, можна вивести певні висновки, які дають відповідь на запитання «Як і навіщо це робиться?». Конструювання фальшивих метрик для міст України здійснюється шляхом операцій у чотирьох площинах:

1. **Джерелознавча.** Відбувається антинаукова інтерпретація писемних джерел і пам'яток матеріальної культури з намаганням заплутати ідентифікацію топонімів у них (наприклад, підтасовування відомостей про різні літописні Кам'янці), антидатовувати археологічні джерела, вважати археологічними джерелами писемні згадки про сліди пам'яток, які ніколи спеціалісти не досліджували. Дуже слугують подібним конструкціям джерела східними мовами (вірменські, арабські). При цьому, як правило, нехтують думкою фахівців, слушно розмірковуючи, що перевірити це не так просто. Ще інший прийом — переведення історичної літератури в ранг історичного джерела (як роблять, наприклад, зі Стрийковським). Цілком зрозуміло, що наукова критика джерел у таких випадках не проводиться, хоча це єдиний шлях встановлення реальності історичного факту в минулому.

2. **Методологічна.** Саме до цієї ділянки треба віднести спалахи місцевого, регіонального, а часом і (штучно підсилюваного) загальнонаціонального патріотизму. Інколи така міфологізація виникає з «доброї віри» (мовляв, це потрібно для патріотичного виховання, вшанування традицій і т. п.). Таким способом поширення патріотизму (незалежно від змісту, який вкладають у це поняття) зловживають, культивуючи насправді псевдопатріотизм. При цьому забувають, що лише невідфарбований і невідфальшований патріотизм має моральну і етичну вартість. «Не ошукувати, навчаючи» — цей прекрасний педагогічний принцип загубився остаточно в період застою. Справжніх патріотів можна виховувати лише на правді, навіть якщо вона гірка і неприємна. А нічого неприємного в тому, що місто виникло насправді кілька сторіч чи десятиріч пізніше від штучно заміфологізованої дати його народження, звичайно ж, немає. Віднесення патріотизму (чи

псевдопатріотизму) до ділянки методології історичної науки більш ніж умовне, але тут не можна нічого вдіяти. Заполітизована ідеологічна категорія патріотизму (з повним спектром його змісту, продиктованого чи то націонал-комунізмом, чи інтегральним націоналізмом), підсилена емоційністю наших днів, заслонила собою філософські (історіософські) підстави історичної науки (і це незалежно від того, який філософський напрям мати на увазі — марксизм, позитивізм, структуралізм чи сучасний нам постструктуралізм) настільки, що сьогодні, розглядаючи проблему міфологізації історії України, доводиться рахуватися насамперед з патріотизмом.

3. **Методична.** Грубе і насильницьке поводження з джерелами може бути свідомим чи несвідомим. Несвідомим — якщо воно продиктоване не лише псевдопатріотичними почуттями, а й низьким фаховим рівнем, незнанням чи ігноруванням методів наукового дослідження, часто складних (наприклад, сучасних фізико-хімічних методів археології), недостатнім знанням чужих мов, небажанням використати безпосередньо саме джерело (із звертанням до літератури, в якій деколи свідомо перекручено автентичне звучання джерела) тощо. В заміфологізованих конструкціях свідомо чи несвідомо згладжують різниці між доведеними фактами, історичними гіпотезами (які також мусять мати під собою науковий ґрунт) та просто вигадками. Часто гіпотези або безпідставні припущення подаються як уже доведені факти, чого автори таких тверджень цілком певно не мають права робити. Висвітлюючи проблему виникнення міст на археологічному матеріалі, сліди будь-якого поселення ототожнюють з рештками міста, яке все ж таки, наприклад, для домонгольського періоду мусило мати легколовимі археологічні ознаки — наявність стабільних укріплень, білокам'яних храмів, інших будівель громадського призначення, посаду (абстрагуючи від соціально-економічних умов та демографічних параметрів виникання міст).

4. **Етична.** У випадку з 1500-річчям Києва свідому міфологізацію було проведено на соціальне замовлення. Воно може бути більшого або меншого масштабу, з більшими чи меншими вигодами для замовника і виконавця (відомо, що ювілейні дати супроводжувалися додатковими асигнуваннями, нагородами, почесними званнями і т. д.). У цій же площині лежить суб'єктивне бажання за будь-яку ціну зробити наукове відкриття, тим більше, якщо таке відкриття збігається із соціальним замовленням. Як би ми не ставилися до історії України і як би ми не популяризували ідею «білих плям», що їх треба усувати, маємо розуміти, що тих справжніх «білих плям» не так уже й багато. Те, що було призабуто, чим нехтували, що свідомо засунули в глибоку тінь, — це не є автентична «біла пляма». Зробити справжнє відкриття в історичній науці дорадянського періоду не так просто. Для цього потрібна вперта, наполеглива, висококваліфікована праця, яка вимагає етичної чистоти, принциповості й особистої відваги. Особливо, якщо йдеться про демонтаж заміфологізованої історії.

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

Продовжується розповідь про кампанію пошуку «прихованих троцькістів» на Україні, розпочату в 1934 р. Однією з її жертв став голова Держплану УСРР Ю. М. Коцюбинський.

Разом з Ю. М. Коцюбинським у справі № 1170 («контрреволюційна троцькістська організація»), вирок за якою було винесено в 1935 р., проходили: помічник прокурора Західно-Сибірського краю І. Д. Фалькевич, начальник сектору легкої промисловості Держплану УСРР Д. Б. Наумов-Леках, начальник техніко-економічного сектору «Укргіпроводу» Б. С. Раппопорт-Дар'їн, начальник сектору палива й металургії Держплану УСРР Я. А. Тун, референт Донецького облплану Г. Л. Винокур, професор Харківського університету В. Д. Бронів, зав. сектором бібліографії Книжкової палати О. А. Бервицький-Варфоломеев, заступник зав. партвідділом газети «Комуніст» Е. А. Штейнберг, колишній віце-президент ВУАМЛІН, а на момент арешту ректор Київського державного університету Р. С. Левік, заступник головного редактора УРЕ І.-Б. А. Шведов, зав. районним відділом народної освіти Кам'янець-Подільського райвиконкому А. П. Альошин-Цикерман, зав. плановим управлінням об'єднання «Сталь» Б. Й. Шульман, заступник зав. Донецького облплану Л. В. Крижов, зав. сектором капітального будівництва Держплану УСРР С. М. Крамер, заступник начальника Управління народногосподарського обліку України М. Р. Павлов, начальник фінсектору «Укрсклофарфору» М. А. Боровий, заступник зав. житлового відділу Харківської міськради О. А. Махлак, директор Мерефінського заводу по виготовленню скла А. С. Левітін, журналіст Й. А. Левітов, доцент Харківського фінансово-економічного інституту П. А. Костецький, заступник зав. ГОСО Раднаркому УСРР А. С. Решал, начальник адміноргсектору об'єднання «Сталь» Б. Ф. Лейбовський, колишній працівник НКВС у Харкові, а на момент арешту безробітний І. С. Решал, начальник адмініуправління «Індбудови» Г. Д. Глейх.

Перші арешти у цій справі розпочалися ще у 1934 р. І тоді ж з'явилися перші бажані дати свідчення про наявність «прихованої» троцькістської організації. Зокрема, 31 жовтня 1934 р. Г. Л. Винокур написав велику за обсягом заяву на ім'я В. А. Балицького. В ній він нагадував, що почав давати свідчення невдовзі після арешту, досить докладно висловлював своє «нинішнє ставлення до троцькізму», а на закінчення формулював прохання — «дати мені такий, нехай найважчий іспит, який надав би мені можливість довести щирість моєї заяви, надав би мені можливість повернутися в ряди борців за справу партії».

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.—1990.—№ 12; 1991.—№ 2, 4—8, 10—12; 1992.—№ 1.

5 листопада 1934 р. на ім'я уповноваженого секретно-політичного відділу УДБ НКВС УСРР Грозного написав заяву Е. А. Штейнберг. «В результаті наших бесід,— говорилося, зокрема, в заяві, — продумавши й проаналізувавши всю свою діяльність, яка була спрямована проти генеральної лінії партії, я дійшов висновку про необхідність надання повної критики й викриття до кінця антипартійної роботи троцькістських угруповань в ВУАМЛІНі й ІЧП*... Цією своєю заявою я розпочинаю надання докладних свідчень... Я знаю, що якщо я чимось можу хоч малою мірою спокутувати свою провину перед партією, так це тим, що я до кінця допоможу викрити контрреволюційну діяльність троцькістів, а також мою діяльність у організації».

3 листопада 1934 р. оперуповноважений секретно-політичного відділу УДБ НКВС УСРР Б. І. Борисов (Коган) прийняв заяву від Р. С. Левіка, котрий визнавав, що «справді брав участь у контрреволюційному угрупованні... В цьому угрупованні були троцькісти і націоналісти».

13 листопада 1934 р. Р. С. Левіка допитали В. А. Балицький та П. П. Постишев. Прочитуємо уривок з протоколу цього допиту:

«Запитання тов. Балицького: З ким контрреволюційна група, до якої Ви входили, підтримувала зв'язки у Москві?

Відповідь: Мені зв'язки контрреволюційної групи, до якої я входив, у Москві не відомі. Я тільки знаю, що у 1932 р. учасник групи Бервицький намагався зв'язатися у Москві з Сирцовим. Чи зв'язався він, мені не відомо.

Запитання тов. Балицького: Хто входив до контрреволюційної групи у ВУАМЛІНі?

Відповідь: В групу у ВУАМЛІНі входили: я — Левік, Шведов, Трублаєвич, Наумов, Винокур, Шахар, Рубач, Карпенко та Блудов. Близькими до групи були Семківський та Гуревич...

Запитання тов. Балицького: По лінії контрреволюційної організації чи підтримували Ви зв'язок з Коцюбинським?

Відповідь: Особисто я зв'язок з Коцюбинським не підтримував. Я знав, що він колишній троцькіст і ми вважали його «своєю» людиною. Наумов говорив зі мною про необхідність Коцюбинського, як «свою» людину, ввести до складу президії ВУАМЛІНу й призначити директором Інституту економіки...

Запитання тов. Постишева: З ким з працівників Української Радянської Енциклопедії («УРЕ») підтримувала зв'язок Ваша група?

Відповідь: В Українській Радянській Енциклопедії зв'язок нами підтримувався з Фалькевичем...

Запитання тов. Балицького: Чи є контрреволюційна група в ВУАМЛІНі замкненою, самостійною та дикою групою?

Відповідь: Ні. Я знаю, що наша група в ВУАМЛІНі є тільки ланкою єдиної контрреволюційної організації...».

15 грудня 1934 р. «покаянну» заяву до НКВС УСРР написав І. Д. Фалькевич. Цікаво, що в цей час єдину свою провину він вбачав у тому, що повинен був прийти «в ЦК або в НКВС», коли «рвав з троцькістами».

Однак уже на початку 1935 р. (зокрема, на допиті 16 січня) І. Д. Фалькевич дав розгорнуті свідчення про програму «троцькістської організації», визнав, що входив до її «центру».

Як вже зазначалося, Ю. М. Коцюбинський відповідно до рішень Політбюро ЦК КП(б)У від 3 листопада 1934 р. був направлений до Москви, «у розпорядження ЦК ВКП(б)», де й намагався шукати захисту, категорично відкидаючи висунуті проти нього обвинувачення.

* ІЧП — Інститут червоної професури.

Однак виправдатись йому не вдалося: його висилають до Алма-Ати, а у лютому 1935 р. заарештовують¹.

Насамперед йому пригадали минулу участь у троцькістській опозиції. Зокрема, на допиті 10 лютого 1935 р. на запитання, чи брав він участь у «троцькістській контрреволюційній діяльності», він відповів: «Наприкінці 1923 р. я примкнув до троцькістської опозиції, моя діяльність в рядах троцькістської опозиції тривала до першої половини 1927 р.».

Було поставлене ще одне запитання: «У чому виявлялася Ваша участь у троцькістській діяльності?»

Ю. М. Коцюбинський відповів: «Моя особиста участь полягала ось у чому: 1) з кінця 1923 р. і протягом 1924 р. я виступав на зборах партійного активу як відвертий троцькіст. Пам'ятаю, що такі виступи мали місце в Харкові на районних зборах Основ'янської партійної організації, на міських зборах партійної організації м. Харкова, а також у Москві на зборах активу Замоскворецького району по доповіді тов. Кагановича.

2) У 1925 р. я активної троцькістської діяльності не здійснював, те ж треба сказати про більшу частину 1926 р. З листопада 1926 р. під впливом бесід з Ауссемом у Харкові і Раковським у Москві починається активізація моєї троцькістської діяльності».

Саме приналежність Ю. М. Коцюбинського до троцькістської опозиції відіграла фатальну роль у його подальшій долі. Тим більше, що він приховав ці сторінки своєї біографії під час партійної чистки в 1934 р. Взагалі про цей епізод у політичній діяльності Ю. М. Коцюбинського раніше практично не згадувалося, хоча відомо, що ще у жовтні 1925 р. ЦКК ВКП(б) за доставку до Москви листа опозиційного змісту оголосила йому сувору догану, яку згодом замінила на догану. В 1927 р. Коцюбинський підтримав опозицію, підписавши «заяву 83-х»². Але потім звернувся до ЦК ВКП(б) з листом, в якому повідомляв про відхід від опозиції.

У червні 1928 р. ЦКК прийняла постанову: «Вважати питання про партійний стан Коцюбинського вичерпаним його заявою, у якій він визнає помилки опозиції, заявляє, що фракційної роботи не вів і що лінію партії вважає цілком правильною»³⁻⁴.

Ці та багато інших сторінок біографії Ю. М. Коцюбинського, на нашу думку, потребують серйозного переосмислення істориками. Відомо, що сімнадцятирічним гімназистом він, син українського письменника М. М. Коцюбинського, вступає до більшовицької партії, веде підпільну роботу. В 1917 р. прапорщик Коцюбинський — член Військової організації при Петроградському комітеті РСДРП(б), виконує відповідальні доручення, формує червоногвардійські загони. Був заарештований Тимчасовим урядом за участь у липневих подіях. Як член Петроградського Військово-революційного комітету брав безпосередню участь у Жовтневому збройному повстанні, придушенні заколоту Керенського-Корнілова.

У середині грудня 1917 р. він повертається на Україну, де стає членом першого радянського уряду — Народного секретаріату, ви-

¹ Пиріг Р. Я. «Справа» Юрія Коцюбинського // Маршрутами історії.— К., 1990.— С. 321.

² На допиті 10 лютого 1935 р. Ю. М. Коцюбинський визнав, що входив до нелегальної троцькістської організації в Харкові у 1927 р. і в тому ж році головував на її зборах. Серед керівних троцькістських діячів він назвав В. Х. Ауссема, М. В. Голубенка, Т. Мягкову. На запитання, чи не вважає він дворушництвом цю свою позицію і те, що він приховував її, Ю. М. Коцюбинський відповів: «1) Вважаю, що дворушництво не було, оскільки партії це було відомо; 2) на чистці у 1929 р. я повідомив тов. Сахаровий про те, що у бутність мою троцькістом я вів фракційну роботу і 3) вважаю, що з мого боку було абсолютно неправильним і малодушним не повідомляти про це... під час чистки 1934 р.»

³⁻⁴ Пиріг Р. Я. «Справа» Юрія Коцюбинського // Маршрутами історії.— С. 320.

конує обов'язки секретаря у військових справах, очолює загони, які розгромили на початку 1918 р. війська Центральної Ради.

Ось як про це говорилося у виданому 1987 р. енциклопедичному довіднику «Великий Жовтень: громадянська війна на Україні»: «У січні 1918 — головнокомандуючий військами Української Радянської Республіки, керував операціями по визволенню Києва від військ контрреволюційної Центральної Ради»⁵. У зв'язку з цим варто звернути увагу, що саме це нині використовується для того, щоб інкримінувати Коцюбинському зрадництво інтересів українського народу. Так, письменник В. Терен писав: «Полковник Іван Ніс колись зрадив і віддав Петру I на розтерзання Батурин, а Юрко Коцюбинський допомагав задушити молоду українську державу»⁶.

Такого роду оцінки значно стимулювала публікація у 1990 р. «Листа без конверта», що його написав 28 січня 1918 р. до Ю. М. Коцюбинського С. О. Єфремов. (Тут маємо справу із свого роду історичним парадоксом: одна майбутня жертва сталінізму пише також майбутньому «ворогові народу», хоча обое стояли на різних ідейно-політичних платформах, по-різному розуміли справу служіння своєму народові).

Прочитуємо листа С. О. Єфремова: «Пане Коцюбинський!

Серед імен, власники яких нахвалялись обернути Київ — це серце України й красу землі нашої — в руїну, зробити з його купу гною й грузу і почасти нахвалки свої справдили — одне ім'я спиняє на собі увагу, од одного найбільшим жахом віє. Це ваше, пане Коцюбинський, ім'я...

Пане Коцюбинський! Я знав і любив вашого батька. Я щиро оплакував його дочасну смерть. Я кинув свої квітки на його могилу. Але я не вагаючись кажу: яке щастя, що він помер, як добре, що його очі не бачили й уші не чули, як син Коцюбинського бомбардує красу землі нашої й кладе в домовину молоду українську волю...

До чистої справи й рук чистих треба докладати, а нечисті руки і найчистішу справу зогижують, бруднять, каляють. І хоч у десятих водах мийте їх — не змити вам ганьби й неслави, якими вкрили ви себе і своє діло»⁷.

Однак ні минулі незаперечні заслуги Ю. М. Коцюбинського в справі утвердження радянської влади на Україні, ні його аргументи у спробах довести, що він ще у 20-ті рр. розірвав з опозицією, не змогли вплинути на тих, хто вишукував троцькістську «змову». Збереглася заява на ім'я В. А. Балицького, написана Ю. М. Коцюбинським. З неї стає зрозумілим, яких саме свідчень вимагали від нього. Зокрема, в заяві говориться про те, що майже на кожному допиті Коцюбинський просив надати можливість «викласти всі мої свідчення про мою минулу троцькістську діяльність у вигляді заяви... Мені в цьому... відмовлено. Козельський, Брук, Григоренко сказали, що папір та чорнила мені будуть надані тільки для опису діяльності троцькістського центру на Україні в період 1931—1934 років, що минуле для них і так зрозуміле і їх не цікавить».

Ю. М. Коцюбинському намагалися нагадати й те, що перебуваючи за кордоном (свого часу він був повпредом України в Австрії, а у 1925—1930 рр. працював радником посольств у Австрії та Польщі), він міг мати контакти з опозиціонерами, котрі також були на дипломатичній роботі.

У 1935 р. Ю. М. Коцюбинському вистачило мужності відкинути висунуті обвинувачення. Твердо тримався він і на очних ставках. Так, 8 березня 1935 р. оперуповноважений секретно-політичного відділу

⁵ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. — К., 1987. — С. 288.

⁶ Терен В. Виберемо собі свободу // Вечірній Київ. — 1991. — 14 березня.

⁷ Єфремов С. Лист без конверта // Літературна Україна. — 1990. — № 70.

УДБ НКВС УСРР Григоренко зробив очну ставку Г. Л. Винокуру та Ю. М. Коцюбинському. Ось уривок з протоколу цього допиту:

«Запитання Винокура: У своїх свідченнях на слідстві Ви вказували, що у 1932 р. в період Вашого перебування у Москві Лощонов у бесіді з Вами про роботу контрреволюційного троцькістського підпілля інформував Вас про роль Коцюбинського у контрреволюційній троцькістській організації на Україні. До чого зводилася ця інформація Лощонова про Коцюбинського?

Відповідь Винокура: Я з кінця 1931 р. був зв'язаний по лінії нелегальної троцькістської організації з Наумовим... У кінці 1932 р. я був у Москві у Лощонова і інформував його про відомі мені дані про нелегальну троцькістську діяльність у Харкові... Лощонов висловив здивування з приводу того, що я не інформований про роботу і склад центру на Україні, вважаючи, що я повинен бути включений до числа осіб, безпосередньо зв'язаних й близьких до центру. Цю свою думку запропонував мені повідомити Наумову і тоді ж згадав, що керівником українського нелегального троцькістського центру є Коцюбинський Ю. М.

Запитання Коцюбинському: Слідству відомо, що Ви з 1931 р. до дня Вашого арешту були керівником контрреволюційної троцькістської організації. Слідство знов вимагає від Вас дати відверті правдиві свідчення про свою контрреволюційну діяльність.

Відповідь Коцюбинського: Я вже повідомляв слідству, що ні до якої контрреволюційної троцькістської організації ні у 1931 р., ні в наступні роки я не належав і про існування її не знав.

Запитання Винокура: Що Вам ще відомо, як активному учаснику троцькістської організації, про роль у цій організації Коцюбинського?

Відповідь Винокура: ...Наумов підтвердив повідомлене мені Лощоновим про Коцюбинського як керівника троцькістського центру, назвав й інший склад — Раппопорта, Фалькевича і себе (Наумова).

Запитання Коцюбинському: Чи визнаєте Ви, що були зв'язані по лінії контрреволюційної діяльності з Наумовим, як членом керівного троцькістського центру Вами очолюваного?

Відповідь Коцюбинського: Ще раз повторюю, що ніякого відношення до підпільного контрреволюційного троцькістського центру я не мав і про нього не знав, а тому і з Наумовим у справах цього центру не був зв'язаний».

Однак у обвинувальному висновку, що його затвердив В. А. Балицький, ім'я Ю. М. Коцюбинського називалося першим у складі «всеукраїнського троцькістського центру»⁸. «Характерною особливістю викритої контрреволюційної троцькістської організації, — зазначалося в цьому документі, — є її дворушницькі настанови, що застосовувалися троцькістами протягом усієї контрреволюційної діяльності... Блок з націоналістами, прямими агентами західних інтервентів, поставив троцькістів у перші ряди фашистської агентури, яка здійснює на Україні підготовку інтервенції».

Після таких серйозних обвинувачень постановою особливої наради при НКВС СРСР від 1 квітня 1935 р. 18 осіб були позбавлені волі на 5 років, 2 — на 3 роки, Я. А. Тун, Г. Л. Винокур — на 5 років заслання, Е. А. Штейнберг та Б. Й. Шульман — на 3. 17 травня 1935 р. постановою тієї ж наради «за контрреволюційну троцькістську діяльність» (без кваліфікації дій за статтями кримінального кодексу) засланням

⁸ Далі було названо імена інших «керівників» — І. Д. Фалькевича, Д. Б. Наумова-Лекаха, Б. С. Раппопорта-Дар'їна, Я. А. Туна.

строком на 5 років був підданий і Ю. М. Коцюбинський⁹. Заслання він відбував у с. Каргасок Західно-Сибірського краю.

Та й після цього боротьба з «прихованими» троцькістами тривала. Зокрема, 19 липня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про вилучення зінов'євсько-троцькістської та націоналістичної літератури». Було прийнято таке рішення:

«1. Зобов'язати всі обкоми КП(б)У, під відповідальність других секретарів, покласти край огульним «чисткам» бібліотек та фактам вилучення з них літератури за списками Головліту.

2. Негайно провести вилучення з бібліотек України зінов'євсько-троцькістської літератури за списком, затвердженим ЦК ВКП(б). Вилученню підлягають також видані на Україні переклади зазначених у цьому списку книжок.

3. Затвердити вилучення виданих на Україні зінов'євсько-троцькістських та націоналістичних книжок (дивись додаток). Усі вилучені книжки здати до обласних органів НКВС.

4. Дозволити залишити по два примірники вилучених видань у таких бібліотеках: ЦК КП(б)У, УАМЛІНу, ІЧП, УАН та обласних бібліотеках.

5. Просити ЦК ВКП(б) затвердити вилучення виданої на Україні (видавництвом «Український Робітник») брошури Зінов'єва «Громадянська війна в Австрії»¹⁰.

У додатку до цього рішення наводилися прізвища авторів, книги котрих вилучалися. Серед них — Б. Д. Антоненко-Давидович, В. Я. Вразливий-Штанько, П. З. Ванченко, М. К. Вороний, О. Ф. Влизько, Г. Д. Епик, М. Г. Куліш, М. П. Любченко, Г. М. Косинка, В. О. Мисик, В. Л. Поліщук, Г. Й. Майфет, А. С. Панів, В. П. Підмогильний, Є. П. Плужник, Д. Н. Фальківський, В. Ф. Штангей, Г. Д. Шкурупій, Б. Й. Тенета, Я. А. Тун, М. Олійник, О. Олесь, Навроцький, В. Мишкіс, Луценко, П. П. Лісовий, І. Н. Лакиза, П. С. Козланюк, П. Й. Капельгородський, Д. П. Гордієнко¹¹.

В 1935 р. було ліквідовано республіканське товариство політкаторжан. Питання про це розглядалося 2 червня на Оргбюро та Політбюро ЦК КП(б)У. Було прийнято таке рішення:

«1. За відсутність більшовицького керівництва і більшовицької пильності в роботі обласних відділів товариства політкаторжан, внаслідок чого склад членів товариства виявився засміченим контрреволюційними елементами (націоналістами, меншовиками, есерами, троцькістами, що підпадали під репресії при радянській владі), які зовсім безнаказано проводили антирадянську роботу і займалися пропагандою ворожих більшовизму ідей (в доповідях, лекціях, літературі, приватних бесідах) — оголосити догану старостам обласних відділів: Київського — т. Міхно, Харківського — т. Завіцькому, Дніпропетровського — т. Козлову, Одеського — т. Криворукову.

2. Вказати Президії Всеукраїнської ради політкаторжан на те, що з її боку не було проявлено достатньої пильності і контролю над діяльністю обласних відділів товариства, як і особливо над видавничою роботою самої Ради.

3. Заборонити товариству політкаторжан вести самостійну видавничу роботу. Видавництво товариства ліквідувати.

4. Заборонити товариству політкаторжан займатись організацією доповідей, лекцій, бесід, а також проводити будь-яку масово-політичну

⁹ У 1956—1957 рр. ці постанови відмінено визначенням Військової колегії Верховного суду СРСР та військового трибуналу Московського військового округу. Карні справи названих осіб припинено за відсутністю в їх діях складу злочину. 11 чол. були реабілітовані посмертно.

¹⁰ Держ. архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 6, спр. 375, арк. 50, 51.

¹¹ Там же, арк. 85—89.

роботу (в тому числі шефську) — без санкцій ЦК КП(б)У в кожному окремому випадку.

5. Доручити Культпропу ЦК КП(б)У:

а) пильно перевірити всю літературу, яка видана товариством за останні роки;

б) переглянути всі експонати і перебудувати роботу музеїв товариства»¹².

Згорталася й діяльність Українського відділення товариства старих більшовиків. 13 липня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглядає питання про ліквідацію справ і майна цієї організації.

«Закінчення будівництва житлового будинку товариства старих більшовиків передати Управлінню справ ЦК КП(б)У.

Передати Управлінню справ ЦК КП(б)У ліміти і кошти на це будівництво. Будинок закріпити за Управлінням справ ЦК КП(б)У.

Після закінчення будівництва 10 квартир надати колишнім членам товариства старих більшовиків, 4 квартири робітникам обкому, 4 — ІЧП, 4 — УАМЛІНу, решта квартир — робітникам ЦК КП(б)У.

Дачу товариства у Святошині передати в розпорядження ЦВК УСРР.

Надлишок коштів товариства на I.VI, асигнованих на ремонт і обладнання дачі (35 740 крб.), на утримання дачі (45 920 крб.), а також на матеріальну допомогу членам товариства (34 376 крб.), передати ЦВК УСРР для використання за прямим призначенням.

Всі справи і архіви товариства передати до Істпарту ЦК КП(б)У»¹³.

1936-й рік ознаменувався новою хвилею боротьби проти колишніх «опозиціонерів» в Україні. Сигнал було подано з центру. 9 лютого 1936 р. НКВС СРСР дав на місця директиву про ліквідацію троцькістсько-зінов'євського підпілля, посилення репресій проти виключених з партії в процесі партійної перевірки колишніх троцькістів та зінов'євців¹⁴. 25 березня 1936 р. Г. Г. Ягода в листі Сталіну, посилаючись на «одержані під час арештів та обшуків прибічників Л. Д. Троцького свідчення, повідомляв про посилення їх контрреволюційної діяльності й пропонував: усіх троцькістів, які перебувають на засланні, заарештувати й направити до далеких таборів; троцькістів, виключених з партії під час останньої перевірки партійних документів, вилучити і рішенням Особливої наради також направити до далеких таборів строком на 5 років; троцькістів, звинувачених у причетності до терору, судити й усіх розстріляти¹⁵.

Цей лист, за сталінською вказівкою, надіслали на «експертизу» А. Я. Вишинському, який 31 березня 1936 р. письмово підтвердив доцільність намічених заходів. Того ж дня Г. Г. Ягода надіслав начальника УНКВС оперативну директиву: «Основним завданням наших органів на сьогодні є термінове виявлення та найповніший розгром до кінця всіх троцькістських сил, їх організаційних центрів і зв'язків, виявлення, викриття й репресування всіх троцькістів-дворушників»¹⁶. 20 травня 1936 р. Політбюро ЦК ВКП(б) приймається рішення, яким, власне, санкціонується нова хвиля репресій проти колишніх учасників троцькістської опозиції»¹⁷. У Москві розпочинається активне збирання «компромату». Одним з перших у квітні 1936 р. органами НКВС по Західно-Сибірському краю (там, де на засланні перебував Ю. М. Коцюбинський) заарештували М. І. Муралова. Він, як і деякі інші заарештовані діячі, почав давати свідчення.

¹² Там же, спр. 374, арк. 153—154.

¹³ Там же, спр. 375, арк. 11.

¹⁴ «Параллельный антисоветский троцкистский центр» // Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов. Под общ. ред. А. Н. Яковлева.— М., 1991.— С. 216.

¹⁵ Там же.— С. 216—217.

¹⁶ Там же.— С. 217.

¹⁷ Там же.

Не був обійдений увагою органів і Ю. М. Коцюбинський: постановою особливої наради при НКВС СРСР від 27 травня 1936 р. його направляють у виправно-трудоий табір «за контрреволюційну троцькістську діяльність», тобто за ті ж дії, за які 17 травня 1935 р. було заслано до Західно-Сибірського краю.

В липні — серпні 1936 р. від обвинувачених у справі так званого «об'єднаного троцькістсько-зінов'євського центру» Л. Б. Каменева, Г. Є. Євдокимова, І. І. Рейнгольда, Ю. О. Дрейцера було одержано свідчення про існування ще й «паралельного антирадянського троцькістського центру», в якому «лідерство» стали приписувати Г. Л. П'ятакову.

10 серпня 1936 р. з Києва у ЦК ВКП(б) М. І. Єжову і у НКВС СРСР Г. Г. Ягоді телеграфом повідомили, що у свідченнях заарештованого М. В. Голубенка є інформація про те, що ніби-то Г. Л. П'ятаков керував українським троцькістським центром¹⁸. Про те, як велося слідство, розповів у лютому 1956 р. Б. І. Борисов (Коган): «У 1936 році був заарештований у м. Дніпродзержинську й доставлений у м. Київ у СПВ УДБ НКВС УСРР Голубенко М. В. ...»

Голубенко М. В. на слідстві у 1936 році зізнався в активній троцькістській діяльності і назвав Коцюбинського як учасника керівного троцькістського центру на Україні. У подальшому Голубенка я відвозив у Москву в ГУДБ НКВС СРСР і він брав участь на процесі П'ятакова як свідок обвинувачення...

Якщо не помиляюся, на початку 1936 року спеціально приїхали до Києва працівники СПВ ГУДБ НКВС СРСР Люшков, Каган із завданням викрити троцькістську організацію на Україні. Вони взяли участь у допитах заарештованого, здається, Нерчука¹⁹. Потім нас, слідчих, через деякий час ознайомили з протоколами допиту Нерчука, підписаними Люшковим²⁰ і Каганом, в яких Нерчук зізнався в участі в терористичній організації, що готувала терористичні акти проти Косіора, Постишева та Балицького...

Слідом за Нерчуком була заарештована значна група викладачів ряду навчальних закладів Києва й привезені з інших міст заарештовані там окремі колишні активні троцькісти.

Згадав колишній співробітник НКВС і про те, що М. В. Голубенка викликали в ЦК ВКП(б) і що М. І. Єжов у присутності деяких керівників НКВС СРСР проводив очну ставку з Г. Л. П'ятаковим. При цьому М. В. Голубенко цілком підтвердив свої свідчення.

Б. І. Борисову (Когану) у лютому 1956 р. було поставлено і таке запитання: «Які об'єктивні дані мали органи НКВС про троцькістську діяльність Коцюбинського Ю. М. після його відходу від троцькізму у 1928 році?»

Відповідь: «Крім свідчень інших заарештованих, будь-яких інших доказів з цього питання органи НКВС, по-моєму, не мали».

На думку Р. Я. Пирога, вибір Ю. М. Коцюбинського на роль одного з керівників «українського троцькістського центру» не був випадковим, оскільки від «керівника» союзного троцькістського центру Г. Л. П'ятакова можна було легко протягнути нитки злочинних зв'яз-

¹⁸ Там же.— С. 218.

¹⁹ Йдеться про М. А. Нирчука.

²⁰ Г. С. Люшков брав участь і у розслідуванні в 1936 р. справи так званого «антирадянського об'єднаного троцькістсько-зінов'євського центру». В 1938 р. він втік за кордон, де зробив заяву, в якій, зокрема, зазначалося: «Диявольські методи Сталіна приводили до падіння навіть вельми досвідчених і сильних людей. Його заходи породили багато трагедій. Це відбувалося не тільки завдяки істеричній підозрілості Сталіна, а й на основі його твердої рішучості позбавитися від усіх троцькістів і правих, котрі є політичними опонентами Сталіна і можуть становити політичну небезпеку у майбутньому...» («Антисоветский объединенный троцкистско-зиновьевский центр» // Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов.— С. 183).

ків до Коцюбинського. По-перше, ще в роки громадянської війни вони разом працювали на Україні, входили до групи «лівих» у керівництві КП(б)У. По-друге, обидва причетні до троцькістської опозиції у 20-і рр. І нарешті, Коцюбинський — зять Є. Б. Бош, яка свого часу фактично була дружиною Г. Л. П'ятакова²¹.

5 жовтня 1936 р. група працівників НКВС УСРР прибула до Сибіру і без санкції прокурора заарештувала Ю. М. Коцюбинського. Звідки він був доставлений у Москву, а потім до Києва, де утримувався у в'язниці при НКВС. Справу Коцюбинського вели безпосередньо Б. В. Козельський, працівники секретно-політичного відділу С. С. Брук, П. М. Рахліс та інші.

7 жовтня Ю. М. Коцюбинському було пред'явлено обвинувачення в тому, що «він керував контрреволюційною троцькістсько-терористичною організацією, яка готувала терористичні акти над керівниками партії і радянської влади».

На відміну від допитів 1935 р., коли Ю. М. Коцюбинський відкидав звинувачення у троцькістській діяльності після 1930 р., тепер він визнав себе винним у створенні за завданням Г. Л. П'ятакова троцькістського центру на Україні. Наведемо уривок з протоколу допиту 15 жовтня 1936 р.:

«Запитання: На слідстві у 1935 р. Ви були викриті як один з керівників контрреволюційної троцькістської організації на Україні. Ви тоді заперечували.

Зараз Вас викрито низкою нових даних і свідченнями членів центру троцькістсько-терористичної організації як одного з керівників цієї організації. Чи маєте Ви намір продовжувати свій опір?

Відповідь: Приналежність мою до контрреволюційної троцькістсько-терористичної організації я визнаю. Я повністю хочу зізнатися у своїй контрреволюційній роботі і як один з керівників цієї організації. Я розповім все, що знаю про діяльність організації до свого арешту у 1935 році.

Запитання: На який період припадає відновлення Вашої активної контрреволюційної троцькістської роботи після 1927 року?

Відповідь: У 1927 р. перед від'їздом своїм на роботу у Варшавське повпредство я здійснював активну троцькістську роботу, був організаційно зв'язаний у Москві з П'ятаковим і Преображенським і на Україні з троцькістськими центрами у Харкові й Києві. В середині 1928 року я за пропозицією ЦКК подав формальну заяву про відхід від троцькізму, по суті залишався троцькістом і зв'язку з троцькістами не поривав.

Перебуваючи у Варшаві, зі мною зв'язувалися П'ятаков, Сокольников й Уфимцев».

А ось свідчення, що їх дав Ю. М. Коцюбинський 16 жовтня 1936 р.:

«Запитання: На допиті 15 жовтня Ви засвідчили, що у 1930 р. за вказівкою П'ятакова Вами був відновлений зв'язок з троцькістами Голубенком і Логиновим, разом з якими Ви поставили за мету залучення до троцькістської організації нових троцькістських кадрів. Хто персонально в той період Вами був залучений до троцькістської організації?

Відповідь: У першу чергу я звернув увагу на працівників Держплану, де я у той час працював — Крамера, Соколіна, Крижова, Басехіс, Єфімова і Неунивако...

Запитання: Таким чином, у період 1930—1931 рр. Вами було організовано троцькістську групу у Держплані УСРР. Так?

Відповідь: Так, восени 1931 р. мною було організовано троцькістську групу у Держплані УСРР у складі перелічених мною вище осіб.

²¹ Пиріг Р. Я. «Справа» Юрія Коцюбинського // Маршрутами історії.— С. 322.

Всіх цих осіб я прагнув висувати по роботі, зміцнювати їх авторитет у Держплані.

Запитання: Свідченнями заарештованих членів троцькістського центру Голубенка і Логінова Вас викрито як одного з керівників троцькістської організації на Україні, котрий входив до складу центру цієї організації. Ви визнаєте це?

Відповідь: Так, визнаю, що входив до складу центру троцькістської організації, що виник восени 1931 року.

До складу центру, крім мене, входили Логінов і Голубенко.

Запитання: За чиею директивою було створено центр, за Вашою власною ініціативою, чи Ви отримали директиву про створення такого центру?

Відповідь: Влітку 1931 р. Логінов їздив до Берліна в складі делегації господарських працівників, направлених для реалізації чотири-мільйонного німецького кредиту.

У Берліні Логінов бачився з П'ятаковим і той йому сказав, що троцькістська робота на Україні здійснюється вкрай погано...

Для того, щоб налагодити зв'язок і поліпшити якість керівництва, П'ятаков запропонував обговорити питання про створення центру...»

У свою чергу, заарештований 12 вересня 1936 р. у Свердловську Г. Л. П'ятаков підтвердив, що керував троцькістською організацією на Україні, передав М. В. Голубенку, Ю. М. Коцюбинському та іншим директиву Л. Д. Троцького про «перехід до шкідництва». Характерно, що спочатку, на допитах і очних ставках у вересні 1936 р. Г. Л. П'ятаков категорично відкидав висунуті проти нього обвинувачення, однак невдовзі, після відповідної «обробки», почав давати свідчення²².

На процесі антирадянського троцькістського центру («паралельний антирадянський троцькістський центр»), який відбувся 23—30 січня 1937 р. у Москві, Г. Л. П'ятаков також згадував Ю. М. Коцюбинського та інших «заколотників» з України:

«Вишинський: Що ви робили у проміжок часу між одержанням вами листа від Троцького в 1931 році та вашою другою появою в Берліні у 1932 році?

П'ятаков: В цей час я був зайнятий відновленням старих троцькістських зв'язків. Я зосередився головним чином на Україні. Коли я розмовляв з Логіновим в Берліні, ми з ним домовилися стосовно організації українського троцькістського центру. Зв'язок з цим центром був моїм основним зв'язком...

Насамперед ми відновили українські зв'язки. Це Логінов, Голубенко, Коцюбинський та Лівшиць, обвинувачений у даній справі. Ми домовилися спочатку з Логіновим, а згодом з іншими стосовно того, що вони створять українську четвірку»²³.

Восени 1936 р. свідчення проти Ю. М. Коцюбинського та інших осіб, котрим приписувалася участь у «троцькістсько-терористичній

²² Ще у липні 1928 р. була заарештована дружина Г. Л. П'ятокова, в якій вилучили деякі матеріали про його діяльність в опозиції у 20-ті рр. В серпні 1936 р. М. І. Єжов запросив його до себе і зачитав свідчення М. В. Голубенка та І. І. Рейнгольда. Г. Л. П'ятаков кваліфікував їх як «наклепи», а винним себе вважав у тому, «що не звернув увагу на контрреволюційну роботу своєї колишньої дружини». У записці Сталіну про цю зустріч М. І. Єжов писав, що Г. Л. П'ятаков «просить надати йому будь-яку форму (на розсуд ЦК) реабілітації. Зокрема, від себе вносить пропозицію дозволити йому особисто розстріляти всіх засуджених до розстрілу по процесу, в тому числі й свою колишню дружину... Незважаючи на те, що я йому вказав на абсурдність його пропозиції, він все ж настійно просив повідомити про це ЦК» («Параллельный антисоветский троцкистский центр» // Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов.— С. 219).

²³ Судебный отчет по делу антисоветского троцкистского центра, рассмотренному Военной коллегией Верховного суда Союза ССР 23—30 января 1937 года.— М., 1937.— С. 29.

організації» на Україні дали також К. Б. Радек та Л. П. Серебряков. Слід особливо підкреслити, що на активізацію дій у формуванні справи цієї «організації» вплинули серйозні політичні рішення, прийняті в центрі. 25 вересня 1936 р. Й. В. Сталін та А. О. Жданов надіслали Л. М. Кагановичу, В. М. Молотову та іншим членам Політбюро ЦК ВКП(б) із Сочі телеграму, в якій вказувалося на «необхідність» зміцнення керівництва каральними органами і активізації репресивної політики. Ця телеграма стала підставою для зміщення Г. Г. Ягоди. Наркомом внутрішніх справ був призначений М. І. Єжов, який при цьому залишався на посаді секретаря ЦК і голови КПК при ЦК ВКП(б)²⁴.

29 вересня 1936 р. приймається постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про ставлення до контрреволюційних троцькістсько-зінов'євських елементів», в якій зазначалося: «Необхідна розправа з троцькістсько-зінов'євськими мерзотниками, що охоплювала б не тільки заарештованих, слідство у справі яких уже закінчено, і не тільки підслідних на зразок Муралова, П'ятакова, Білобородова та інших, справи котрих ще не закінчені, але й тих, які були раніше заслані»²⁵. Постанова Сталіна про викриття «справжнього троцькістського центру», підписана ним як директива, цитована постанова Політбюро ЦК ВКП(б) про необхідність розгрому троцькістів свідчили про те, що перед органами НКВС гранично відверто ставилося завдання організувати черговий гучний політичний процес над найбільш відомими в минулому учасниками троцькістської опозиції. Ще активніше почала формуватися «заколотницька периферія», наявність якої мала «підтвердити» серйозність задумів «контрреволюціонерів» у центрі.

Одним з таких «підтверджень» стала справа «троцькістсько-терористичної організації» на Україні, вирок у якій було винесено Військовою колегією Верховного суду СРСР 21 жовтня 1936 р. До розстрілу з конфіскацією майна засудили 37 осіб: Б. С. Раппопорта-Дар'їна, керуючого базою «Союззаготгалантерея» Г. А. Берсена, професорів М. І. Мухіна, М. А. Нирчука, Г. Г. Звада, Я. С. Розанова, наукових співробітників ВУАМЛІНу І. Н. Дорошенка, Д. Л. Ігнатюка, С. А. Посвольського, наукового співробітника УАН Н. В. Білярчика, викладачів Р. Я. Люмкіса та В. В. Глухенка, наукового співробітника Інституту єврейської культури Х.-Б. Й. Лехтмана, керівника кафедри економіки Вищої сільськогосподарської школи П. М. Кауфмана, заступника начальника управління ЦК Червоного хреста УСРР Б. М. Нижника, зав. кафедрою Київського авіаінституту А. А. Розанова, викладача Київського медичного інституту Г. Ф. Самойловича, начальника адміністративно-господарського відділу Держбанку у Дніпропетровську І. Д. Жукова, начальника управління капітального будівництва Наркомздраву РСФРР Й. О. Гольденберга, директора контори «Сахалінпостач» у м. Одесі П. В. Калашникова, інженера Одеського управління Чорноморського пароплавства Й. Я. Покрасова, заступника зав. районного земельного відділу П. І. Єфимочкина, директора московської фабрики декоративних тканин М. С. Мирошникова, професорів Київського університету Л. Я. Штрума, Л. Б. Черніна, Є. І. Перліна та Г. Н. Лозовика, викладача Київського педагогічного інституту Л. Н. Сахновського, секретаря учбової частини Київського педагогічного інституту О. А. Левіта, контролера відділу технічного контролю швейної фабрики ім. Горького у Києві Л. І. Вайнберга, порт'є київського готелю «Континенталь» Я. А. Почина, доцента Харківського медичного інституту І. П. Криженка, науковця Ф. К. Давиденка, викладача Харківського сільськогосподарського інституту В. П. Мусієнка, зав. районним відділом народної освіти Сталінського

²⁴ «Параллельный антисоветский троцкистский центр» // Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов.— С. 221.

²⁵ Там же.

району м. Києва Д. І. Цибрія, начальника сектора культури, науки і кадрів Далекосхідного крайового управління народного господарства М. К. Осадчого, члена-кореспондента УАН М. Х. Орлова.

Сфабриковані під постійним і цілеспрямованим контролем Б. В. Козельського, «троцькістські справи» раптово і вельми трагічно вплинули на долю самого начальника секретно-політичного відділу УДБ НКВС УСРР.

(Далі буде)

Продолжается рассказ о кампании поиска «скрытых троцкистов» на Украине, начатой в 1934 г. Одной из ее жертв стал председатель Госплана УССР Ю. М. Коцюбинский.

М. В. Коваль (Київ)

Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941—1944 рр.)

На архівних, а також зарубіжних джерелах у статті розкривається маловивчена тема, пов'язана з геноцидом нацистів щодо єврейського населення та поданням йому допомоги і підтримки з боку українців у різних районах республіки.

Серед незліченних моторошних військових злочинів нацистів найстрахотливішою за жорстокістю, розмахом і наслідками була кампанія по винищенню єврейського населення. На превеликий жаль, засилля примусово насаджуваних фальшивих концепцій та ідеологічних стереотипів, заложниками котрих стали історики України, як і взагалі СРСР, не дало свого часу можливості приділити належну увагу цій, одній з найбільш «хворих» тем історіографії другої світової війни. Апаратні ідеологи, вилучивши з обігу поняття «єврейське питання», «єврейська культура», «єврейська історія», часто-густо замінюючи навіть саму назву народу — «євреї», що бере початок у глибині віків, на штучний новотвір «радянські люди», тим самим вивели тему холокауста з поля зору дослідників.

Діставши, нарешті, можливість вийти з болота догматизму та політичної кон'юнктури на «чисті води» наукової думки, українські історики зразу ж побачили, що вивчення проблеми масового геноциду євреїв на Україні у 1941—1944 рр. їм треба розпочинати, по суті, «з нуля». При цьому слід враховувати, що винищення євреїв було частиною тієї загальної катастрофи, яку пережив весь народ України, ставши жертвою нацистських маньяків і душогубів. Але якщо слов'ян, зокрема українців, вбивали переважно за політичними ознаками, то євреїв, незважаючи на їхні погляди, — лише за національними.

Щоб краще зрозуміти суть єврейсько-українських стосунків у роки німецької окупації, слід врахувати невизначений статус єврейського населення на Україні. До того ж у лихі роки сталінських зlodіян'я вікові взаємовідносини між українцями та євреями, які традиційно мали досить міцну господарську основу, у ряді місцевостей політизувалися, що створювало сприятливі умови для можливого зростання антисемітських настроїв, трансформації неприязних іноді взаємин з побутових в етнічні. Цією обставиною дуже спритно скористалися нацисти.

На час вторгнення до СРСР у фашистській Німеччині було вже вироблено необхідні пропагандистські кліше, за якими єврейство ототожнювалося з комунізмом, а «більшовицька радянська держава» розглядалася, відповідно до постулатів «Майн кампф», як «здійснена з боку

євреїв у двадцятому столітті спроба... встановити світове панування»¹. Найповніше настанови Гітлера відбито в директиві верховного головнокомандування вермахту від 12 вересня 1941 р. «Боротьба проти більшовизму, — зазначалося в ній, — вимагає нещадних та енергійних дій насамперед... проти євреїв, котрі є головними носіями більшовизму»².

Для проведення антисемітських пропагандистських кампаній мобілізувалися великі кошти, засоби інформації, дані архівів, наукових розробок. 1 березня 1942 р. Гітлер віддав наказ спеціально створеному штабу особливого призначення під керівництвом Розенберга «збирати всі матеріали, які можуть бути використані для планомірного духовного знищення наших противників, передусім євреїв, масонів і більшовизму»³.

З перших же днів окупації республіки нацистська пропагандистська машина впливу на українське населення запрацювала на повну потужність. А потенціал її був чималий: майже 190 газет загальним тиражем 1 млн. примірників, 16 радіостанцій, кіномережа, різного роду виставки, потужний пересувний пропагандистський центр — спецбатальйон V 3 — та безліч інших ланок розгалуженого окупаційного апарату^{3а}. Найпершу увагу було приділено нагнітання істерії «юдо-більшовизму». Так, ця тема фігурувала у 576 із 700 номерів київської газети «Нове українське слово». У кінотеатрах постійно демонструвалися агітки типу «Євреї і НКВС», «Сталін та євреї».

Моральний тиск на українське населення підкріплювався залякуванням. Після зайняття німцями того чи іншого населеного пункту на видних місцях військові комендатури відразу ж вивішували накази такого змісту: «Якщо будь-хто пустить єврея на ночівлю чи надасть йому житло, той буде негайно розстріляний не тільки сам, а й його сім'я». Тут же повідомлялося про солідну винагороду за кожного виданого окупаційним властям єврея. У такий спосіб німці, поставивши єврейське населення поза законом, окреслювали навколо нього ще й своєрідну «смугу відчуження».

Залякування звичайно супроводжувалося заходами провокаційного характеру. Ось типовий приклад цього. В інструкції про те, як потрібно поводитися з місцевим населенням, виданій начальником тилового району групи армій «Південь» 16 серпня 1941 р., зазначалося: «Треба створювати враження, що ми завжди діємо правильно. Якщо злочинця не встановлено, то акти саботажу і диверсій необхідно приписувати не українцям, а євреям та росіянам і вживати проти них репресивних заходів»⁴.

Така підступна політика була розрахована передусім на те, щоб залучити (чи принаймні нейтралізувати) українців до «остаточного розв'язання єврейського питання». І, треба сказати, у ряді випадків езультатом нацистів досягало мети. Були спровоковані на погроми жителі Станіслава, Тернополя, деяких інших міст⁵.

Згодом окупанти намагалися втягнути українське населення в антиєврейські винищувальні акції у східних областях України. Адже наприкінці 1941 — на початку 1942 рр. якась частина євреїв тут ще залишалася навіть після проведення щодо них масових винищувальних акцій, і окупанти поспішали з довершенням своєї чорної справи. Особливу увагу вони приділили півдню республіки. У цих акціях брали

¹ Гітлер А. Майн кампф.— Мюнхен, 1941.— С. 751.

² Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади та держ. управління України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 149, арк. 136 (далі — ЦДАЖР).

³ Там же, ф. 4620, оп. 3, спр. 378, арк. 11.

^{3а} Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941—1944.— Киев, 1985.— Кн. 1.— С. 174.

⁴ ЦДАЖР України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 150, арк. 21.

⁵ Weiss A. Jewish-Ukrainian Relations in Western Ukraine During the Holocaust // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective (Canadian Institute of Ukrainian Studies).— Edmonton, 1988.— P. 413.

участь як спеціальні підрозділи айнзатцгруп, так і частини вермахту. В одному з документів військової комендатури Миколаєва повідомлялося, що на вересень 1941 р. з 250—300 євреїв, котрі проживали у містечку Снігурівка, не лишилося в живих жодного. У тому ж документі згадується про «виселення» (нацистський евфемізм слова «страта») з цього району 26 серпня трьох євреїв, які начебто поширювали «неправильні чутки про вермахт», 1 вересня — чотирьох «за саботаж і комуністичну пропаганду», 10 вересня — одного, 5 жовтня — трьох євреїв тощо.

20 жовтня штаб 444-ї охоронної дивізії повідомив, що на півдні України «єврейське питання вирішене остаточно»⁶. Тут же підкреслювалося, що «українська поліція добре себе зарекомендувала при виконанні своїх поліцейських завдань. За останні п'ять днів вона спіймала трьох євреїв і передала їх відділу СС у Миколаєві»⁷ і т. ін. Приблизно те ж саме, що й на півдні, творилося і в інших районах. І от уже 1 червня 1942 р. командуючий тиловим районом групи армій «Південь» констатує: «Район, підпорядкований командуючому, можна вважати вільним від євреїв»⁸.

До цих акцій було залучено новостворені формування української допоміжної поліції. Але участь її у розстрілах та погромах не дає жодних підстав для ототожнення цих дій з настроями широких мас українців. Адже поліція становила не більше 1% чисельності місцевого населення. Та й ставлення людей до неї було зневажливим і гостро критичним.

Неодноразово у документах підкреслюється негативна реакція переважної більшості населення на антиєврейські акції. 10 травня 1942 р. командуючий тиловим районом групи армій «Південь» направив 197-й польовій комендатурі розпорядження, що містило таку «точку зору»: «При можливій ліквідації євреїв службою безпеки необхідно найсуворішим чином звертати увагу на те, щоб населення не бачило і не чуло про це»⁹. У звіті відділу пропаганди губернатора «дистрикту Галичина» сказано: «Методи і способи виселення євреїв далеко не підвищили повагу населення до німецької влади»¹⁰.

У документах проходить думка, що жахливу долю євреїв багато українців розглядають, як натяк і на своє недалеке майбутнє. В огляді поліції безпеки і СД Києва за 1942 р. наводиться текст досить поширеної пісеньки: «Немцы пришли — гут. Евреям — капут. Цыганам — тоже. Украинцам — позже»¹¹. Наводиться і такий аналог цієї думки, поширеної в народі: «Євреями розчиняють, а замішувати будуть на українцях».

Масові розстріли мирного єврейського населення у 1941 р., що проводилися скрізь, де воно жило, справили жахливе враження на психіку українців. Більшість киян пережили тяжкі душевні потрясіння після розстрілів у Бабиному Яру у вересні 1941 р. Про їхню реакцію на ці звірства можна судити, наприклад, зі слів викладача Київського педагогічного інституту В. М. Тверського: «Ніколи б не повірив цьому, якби це хтось розповів, або десь надруковано. Але ми бачили і не вірити своїм очам не могли. Гадаю, що ніякий відщепенець роду людського усіх часів і народів не може бути порівняний з цими чудовиськами (гітлерівцями. — М. К.). І невже на цій крові (в Бабиному Яру. — М. К.) вони хотіли побудувати щастя німецького народу?»¹² Вересневі розстріли у Києві кияни, незалежно від їх національності, сприй-

⁶ ЦДАЖР України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 157а, арк. 392.

⁷ Там же, спр. 393, арк. 143.

⁸ Там же, спр. 195, арк. 69.

⁹ Там же, спр. 156, арк. 129.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 639.

¹² Центр. держ. арх. громадських організацій України, ф. 166, оп. 2, спр. 179, арк. 2—3 (далі — ЦДАГО).

няли як намір залякати, деморалізувати їх, примусити скоритися «новому порядку». В усякому разі з того пам'ятного вересня кожна чесна людина відчувала за своїми плечима примару Бабиного Яру¹³.

Нова хвиля протиеврейського терору знялася влітку—восени 1942 р. Вона котилася зі східних та південних районів на західно-українські землі. На цей час у Галичині залишалось 278 тис. чол. єврейського населення, тобто третина його довоєнної кількості¹⁴. Воно було загнане у приблизно 50 міських гетто. Решта галицьких євреїв була знищена або вимерла через нелюдські умови існування в гетто. Продовольчі норми для євреїв були меншими, ніж для людей інших національностей. До того ж частина їхнього заробітку відраховувалася у казну окупаційних органів.

Дуже мало відомо про ці гетто, або, як називає їх Геббельс, «сундуки смерті», про взаємовідносини між їх мешканцями та місцевим населенням. Наявні ж нечисленні відомості свідчать, що там, де місцеві жителі, незважаючи на суворі заборони, зважувалися на господарські зв'язки з мешканцями гетто, в останніх було більше шансів вижити, принаймні до проведення чергової винищувальної акції. Так було в Бучачі, Бориславі, Озерянах та інших гетто. Колишня мешканка чернівецького гетто Х. Трайфлер згадує: «Допомогли вижити люди. Ті люди, до яких з гетто під страхом смерті барабою заробляли ходила. Ті люди, українці з довколишніх сіл, які не боялись приходити до гетто, допомагали, чим могли, жаліли нас, хоча їм за це й перепало»¹⁵.

У цілому ж позиція українського населення щодо холокосту на підставі документальних джерел бачиться такою: активно підтримувала антиєврейські заходи порівняно незначна його частина, а переважна більшість займала нейтральну позицію. Разом з тим, досить багато людей зуміли подолати забобони та пропагандистський пресинг окупантів, стали на шляху погромників та катів, реально допомагаючи їхнім жертвам.

Сьогодні з жалем доводиться констатувати, що в СРСР за піввіку після завершення другої світової війни було зроблено все можливе, аби повернути у небуття правду про єврейську трагедію, про тих, хто робив «чорну справу», і тих, хто виступив проти геноциду. Тому тепер не просто реконструювати у повному обсязі ці події чи бодай поіменно назвати всіх учасників їх. Але дещо за останній час зроблено.

Відомі принаймні сотні фактів, коли українці приходили на виручку євреям. Ми також знаємо, що ці люди відчували гостру потребу в організації своїх дій. Та ось що впадає в очі. Незважаючи на те, що в

¹³ Звертає на себе увагу те, що в історії цього злочину є чимало прогалин та неясностей. Це, зокрема, стосується загальної кількості розстріляних у вересні дні 1941 р. В документах Нюрнберзького процесу та деяких працях німецьких істориків названо цифру 33 771 (така точність дивує, оскільки вона відсутня в підсумкових даних багатьох інших масових розстрілів євреїв на території України). З другого боку, деякі нинішні вітчизняні автори твердять (без достатніх для цього підстав), що кількість розстріляних становила близько 150 тис. На нашу думку, найбільш вірогідною є цифра, отримана у результаті діяльності Надзвичайної державної комісії по встановленню злочинів окупантів у Києві — 52 тис. розстріляних у Бабиному Яру з 29 вересня по 3 жовтня 1941 р. (Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945.— Киев, 1975.— Т. 1.— С. 351). На користь цієї цифри свідчать і побічні зіставлення наявних демографічних даних. На початок війни чисельність жителів Києва становила близько 900 тис. чол. До Червоної Армії було мобілізовано до 200 тис. киян, з міста евакуювалося 335 тис., а за підсумками проведеного німецькими властями у січні 1942 р. перепису в місті проживало 330 тис., з яких 30 тис. становили окупаційні війська і чиновники та їх сім'ї. Окупанти заборонили у цей час будь-який виїзд населення з міста, як і в'їзд до нього. Але не менше десяти тисяч мешканців ще до окупації міста чи зразу після неї виїхали на село. Якщо підсумувати показники зменшення населення Києва і порівняти цю цифру з кількістю населення міста на початок війни, то в різниці одержимо цифру, близьку тій, що була оголошена Надзвичайною державною комісією по встановленню німецьких злочинів.

¹⁴ Держ. арх. Львів. обл. ф. Р-35, оп. 9, спр. 47, арк. 5.

¹⁵ Рад. Буковина.— 1989.— 6 січ.

Україні діяла досить розгалужена мережа нелегальних партійно-комуністичних організацій, у звітах про їхню діяльність майже не знайти згадок про допомогу єврейському населенню, хоча ті самі документи містять багато відомостей про допомогу підпільників радянським військовополоненим і тим, кого депортували до рейху. Можна, шукаючи цьому пояснення, припустити, що комуністичне підпілля просто не було з якихось причин орієнтоване вищим керівництвом на допомогу жертвам холокауста.

Спроби організувати допомогу єврейському населенню були іззовсім іншого боку. І тут слід сказати про роль уніатської церкви і, зокрема, митрополита Андрія Шептицького, а також сект баптистів і адвентистів сьомого дня. Шептицький був чи не єдиним католицьким пастирем у Європі, котрий відкрито виступив на захист євреїв у своєму посланні «Не убий», а в листі Гітлеру протестував проти використання українців в антиєврейських акціях. Більше того, у згаданому посланні, розповсюдженому в Галичині, Шептицький закликав чесних людей відвертатися від місцевих душолюбів, на руках яких була кров невинних жертв. Особисто митрополит надав притулок 150 дітям і 15 рабинам, зберігши цим їхнє життя. Близько 500 віруючих галичан допомагали своєму пастирю у цім благім ділі¹⁶. У зв'язку з цим Гімлер збирався піддати Шептицького арештові, а гестапівці вчинили в соборі святого Юра трус тоді, коли там ішло богослужіння. Іншого разу, шукаючи євреїв, вони відкривали навіть гробниці, що знаходилися у цьому славетному храмі.

Приклад Шептицького наслідували й деякі інші уніатські священники. У перемишлянських лісах вони переховували з допомогою лісників 1,7 тис. чол.¹⁷ У ряді випадків церковники зуміли відвернути єврейські погроми. У м. Товсті та його околицях під час погрому в липні 1941 р. було вбито близько 200 євреїв. Але багато було врятовано завдяки втручання священника Извольського¹⁸. Були, щоправда, й такі церковники, котрі вважали холокауст справедливою «карою божою» і в допомозі євреям відмовляли.

Але саме діяльність Андрія Шептицького, цієї найповажанішої у народі людини, брали за приклад сотні парафіян. Тільки львів'яни врятували від вірної загибелі дві тисячі людей¹⁹. О. В. Масляк, директор Львівської бібліотеки Академії наук, переховував у себе на квартирі 8 євреїв. А в приміщенні бібліотеки — до 200 чоловік. Двічі його життя висіло на волосині. Одного разу єврея було знайдено в бібліотеці під час обшуку. Масляка вже вели на розстріл, але йому вдалося переконати німців, що та кімната, де переховувався цей нещасний, нічого спільного не має з бібліотекою. Вдруге, коли прийшли німці, євреї сиділи під книжками, а один — навіть під столом, на який усівся гестапівець. Директора від страху почало трясти. Німці, мабуть, щось запідозрили, але Омелян Масляк напоїв їх міцною горілкою, і вони пішли²⁰.

Переховування жертв холокауста в містах було особливо складною справою. У квартирах практично не існувало умов для нелегального проживання. Дуже сутужно було з продовольством. І все ж фактів рятування людей саме в містах чимало. Це можна бачити на прикладі Одеси. У місцевій газеті під рубрикою «Судова хроніка» майже щодня друкувалися вирoki тим, хто, смертельно ризикуючи, безкорисливо рятував своїх співгромадян єврейської національності. Серед засуджених — українці і росіяни, поляки і німці. Причому жорстоко карали не тільки за переховування людей, виготовлення для них

¹⁶ Наша культура (Варшава).— 1973.— № 2.— С. 11—12.

¹⁷ Там же.— С. 11.

¹⁸ Hakehillot P. Eastern Galicia.— Jerusalem, 1980.— P. XXII, XXIX.

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 246, арк. 89.

²⁰ Там же, оп. 2, спр. 219, арк. 13.

фальшивих документів, а й за неповідомлення окупаційних властей про ці факти.

Дещо легшими були умови опору холокаусту в сільській місцевості, хоча ризик і тут був великий. Траплялося, що єврейські родини рятували всією громадою того чи того села. У Тульчинському районі на Вінниччині їх переховували в селах Торків, Стадниця, Гриненки, Холодівка, Зарічне, Тарасівка, Михайлівка, Брацлав. Сотні селян знали, у яких сім'ях переховують євреїв, але жодного разу ніхто не зрадив. Це — села, що мали традиційні господарські зв'язки із єврейськими сусідами, які були для їх мешканців «своїми».

Умови сільської місцевості давали змогу використовувати природні сховища для масового рятування людей. Так, у с. Куяльник, що під Одесою, селянин В. І. Іванов зумів сховати у катакомбах групу з 25 чол.²¹ 33 сім'ї протягом усього періоду окупації переховували в штольнях, у лісі, селяни с. Раковець на Львівщині²².

Відомий ряд фактів, коли люди, що втікали з гетто або рятувалися від розстрілів, переховувалися в хащах лісових масивів, у бункерах і дотах колишньої оборонної смуги. Зрозуміло, що жити роками вони б там не змогли, коли б не сприяння жителів навколишніх сіл. Такі факти були в селах Гута Пеняцька і Ганачівка на Львівщині, Бородниця на Рівенщині, Битле і Хуси на Станіславщині.

Розповідь про ставлення до жертв холокаусту буде неповною, коли не згадати про участь у їхній долі партизанських формувань. Багато загонів, особливо рейдових, так чи інакше мали контакти з євреями, що шукали в них порятунку. Як правило, партизани брали їх під захист, створювали цивільні табори, залучали до своїх лав. Так, у з'єднанні під командуванням О. Ф. Федорова командирами та бійцями були 154 євреї, В. А. Бегми — 102, С. А. Ковпака — 97, О. М. Сабурова — 50, А. З. Одухи — 43 і т. ін.²³ Там, де були можливості, створювалися національні єврейські підрозділи. Такими були загін Д. Єрльбаума на Львівщині, М. Вокальчука на Рівенщині, бойова група сестер Канторович в Одесі. А взагалі ця тема потребує спеціального розгляду.

У контексті з'ясування ставлення до євреїв з боку партизанських формувань виникає інтерес щодо позиції Організації українських націоналістів — Української повстанської армії у єврейському питанні. В обстановці ломки штучно створених негативних стереотипів, що було утвердилося в радянській історіографії, нині з'явилася можливість об'єктивно поглянути на це складне питання.

Перше враження від ознайомлення з відповідними документами таке. Напередодні другої світової війни та на її початку ОУН у цілому поділяла нацистську програму «остаточного вирішення єврейського питання». У постанові II Краківського збору цієї організації на початку 1940 р., зокрема, говорилося: «Організація українських націоналістів бореться з євреями як з підтримкою московсько-більшовицького режиму»²⁴.

Однак під впливом страхіть німецького колонізаторського окупаційного режиму, з одного боку, і непохитної позиції в єврейському питанні митрополита Шептицького, з другого, — точка зору ОУН змінюється на користь визнання права національних меншостей, також і євреїв, на існування та проживання в Україні. І цю зміну відбила постановою III надзвичайного великого збору ОУН (серпень 1943 р.). Щоправда, на цей час євреїв у західноукраїнському регіоні вже майже не було.

²¹ Там же, ф. 1, оп. 9, спр. 85, арк. 23.

²² Львівщина у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.): 36. документів і матеріалів. — Львів, 1968. — С. 126.

²³ ЦДАЖР України, ф. 4620, оп. 3, спр. 102, арк. 16.

²⁴ Українська суспільно-політична думка в 20 ст. — Мюнхен, 1983. — Т. 3. — С. 15.

Боротьба за врятування жертв холокауста увійшла складовою частиною в рух Опору на Україні, який складався з різних, іноді протилежних сил. Учасники цієї боротьби своєю самовідданістю і самопожертвою прагнули врятувати честь українського народу, допомагали йому витримати моральний екзамен. І тут хотілося б навести висловлювання голови правління Товариства єврейсько-українських зв'язків в Ізраїлі Якова Сусленського: «Найяскравішим і найпереконливішим виявом людяності, дружнього ставлення і самовідданості в ім'я любові до ближнього слід визнати подання українцями безкорисливої допомоги стражденим і беззахисним євреям, які зазнали небувалого геноциду в роки другої світової війни»²⁵.

Вважаючи, що цей рух з боку українського народу не був масовим, президент держави Ізраїль Х. Герцог у своєму зверненні до учасників траурного засідання у Бабиному Яру 5 жовтня 1991 р. писав: «Сумно що так мало їх (євреїв.— М. К.) неєврейських сусідів подали їм руку допомоги»²⁶. Про особливі умови України, про те, що німецько-фашистський окупаційний режим тут був незрівнянно жорстокішим, ніж у Західній Європі, інколи забувають ті зарубіжні автори, котрі кількість учасників руху на допомогу євреям в країнах Західної Європи — 6 тис. чол.²⁷ — порівнюють з відомими на сьогодні аналогічними даними по Україні.

Визнаючи, що цей рух, справді, не був таким масовим, як хотілося б, необхідно, все ж, зазначити, що український народ сам був об'єктом нацистського терору. Із загальної кількості його жертв — українці, росіяни, поляки та інші становили 2/3. Решта — припадає на євреїв. Звичайно, для порівняно малочисельного єврейського етносу 1 млн. жертв геноциду є цифрою непомірно великою. Ці втрати єврейське населення України й досі відчуває досить гостро. Декого стримував від подання допомоги євреям страх перед жорстокими розправами нацистів, хоч симпатії цих людей були на боці «гнаних і голодних».

Порядні українці, люди інших національностей, скільки б їх не було, не відвернулися від нещасних жертв нацизму. Тільки в Галичині, за далеко не повними даними, за такі «злочини» покарано смертю близько 100 українців. Цю цифру взято з повідомлень німецьких воєно-польових судів та з преси. Але вона, звичайно, далеко не відображає картину в Україні у цілому. У 1942 р., наприклад, СС-зондеркоманда 4В розстріляла українського бургомистра м. Кременчука Синицю-Вершовського за допомогу євреям.

Тепер, через 50 років, ми повних даних не знаємо, та навряд чи й будемо знати їх у майбутньому. Але кожен значний факт порятунку євреїв українцями гідний увічнення, його необхідно обнародувати. Приємно констатувати, що в державі Ізраїль, на відміну від держави Україна, гідно відзначено подвижництво таких людей. Принаймні 100 українців — рятівників євреїв тут удостоєно почесного звання «Праведники світу»²⁸. А відкриває список цей проста українка, бездомна і самотня бабуся — поденниця Олена Григоришина. Ця благородна жінка наче уособлює інших подвижників, її земляків.

Закономірно виникає запитання: скільки ж громадян України єврейської національності вдалося врятувати? Узагальнюючих даних про це, на жаль, також немає. Хоча відомо, що в Галичині, наприклад, після вигнання гітлерівців залишилося тільки 2% передвоєнного єврейського населення²⁹.

²⁵ Возрождение.— 1991.— № 6.

²⁶ Россия (Москва).— 1991.— № 41.

²⁷ Яд Вашем: Национальный институт памяти катастрофы и героизма.— Иерусалим, 1989.— С. 37.

²⁸ Возрождение.— 1991.— № 6.

²⁹ Weiss A. Op. cit.— P. 409.

І тут не можна не сказати про те, що найбільш вражає у цій сумній історії. Жахливе становище, в якому перебували за німецької окупації жалюгідні залишки єврейської общини, далеко не відразу змінилося на краще після повернення Радянської влади. Про це свідчить хоча б такий документ. 18 травня 1944 р. голова Єврейського антифашистського комітету СРСР відомий артист С. Міхоелс звернувся з листом до заступника голови Раднаркому СРСР В. М. Молотова, у якому говорилося: «День у день ми отримуємо з визволених районів тривожні повідомлення про надзвичайно тяжкий моральний і матеріальний стан вцілілих від фашистського винищення євреїв, які залишилися там. У ряді місцевостей (Бердичів, Могилів-Подільський, Балта, Жмеринка, Вінниця, Хмельник, Рафалівка Рівенської області та інших) багато з урятованих продовжують залишатися на території колишніх гетто. Житло їм не повертається. Не повертається їм також впізнане пограбоване майно. Після пережитої вцілілими євреями катастрофи місцеві власті не тільки не приділяють їм належної уваги, але подекуди грубо порушують радянську законність... Не кращими є справи з наданням їм роботи і матеріальної допомоги... Звертає на себе увагу і той факт, що отримувана Червоним Хрестом з різних країн допомога речами і продуктами... до нужденних євреїв рідко доходить». С. Міхоелс висловлював прохання «вжити термінових заходів до усунення усіх ненормальних явищ щодо вцілілих євреїв у визволених районах»³⁰. На листі стоїть резолюція В. М. Молотова синім олівцем: «Т. Хрущову. Прошу звернути увагу і вжити заходів. Т. Берія, якому я надіслав цей лист, зробив пропозиції щодо України, котрі я надсилаю Вам. 4 червня». Тут же містяться виписки з листа Берія. «1. Дати вказівку ЦК і РНК України з трудового і побутового улаштувань у визволених районах євреїв, які зазнали особливих репресій з боку німецьких окупантів (концтабори, гетто та ін.), зокрема, у першу чергу влаштовувати у дитячі будинки дітей-сиріт і дітей батьків, які гостро потребували. 2. Відрядити до Чернівців та Могилева-Подільського уповноваженого ЦК і РНК УРСР, доручивши йому перевірити причини скупчення великої групи єврейського населення і організувати допомогу їм у направленні до місць проживання»³¹. Як бачимо, нічого реального Берія також не запропонував. Отже, люди, про яких писав С. Міхоелс, були вже скинуті з рахівниці як непотріб, «відходи війни», до яких властям було байдуже.

По-різному протягом багатьох сторіч склалися українсько-єврейські стосунки. Але щоб там не було, жили на одній землі, під одним небом, одне сонце світило і українцям і євреям. Зуміли вистояти, зберегти містки спілкування навіть у страшну воєнну негодю. І правильно сказав Дмитро Павличко, що у цьому спілкуванні є, можливо, порятунком і для євреїв, і для українців³².

Одержано 01.11.91.

На архивних, а також зарубіжних джерелах в статті розкривається малоізнана тема, пов'язана з геноцидом нацистів в отношении єврейського населення и оказанием ему помощи и поддержки со стороны украинцев в разных районах республики.

³⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 3851, арк. 3—5.

³¹ Там же, арк. 5.

³² Возрождение.— 1991.— № 6.

Новий погляд на проблему

О. Л. Олійник (Запоріжжя)

Ще раз про причини ліквідації Запорозької Січі

Автор робить спробу довести, що, ліквідуючи Запорозьку Січ, царський уряд керувався не так соціально-класовими чи стратегічними, як економічними та політичними міркуваннями.

Без перебільшення 1775 рік був одним з найсумніших в усій багатостраждальній історії нашої рідної землі. Адже саме того року, 6 червня, генерал-поручик Текелій доповідав у Петербург, що Січ зайнята російськими військами. А 3 серпня вийшов царський маніфест про її скасування «...со истреблением на будущее и самого названия запорожских казаков»¹. Після цього український народ втратив ту силу, яка протягом майже трьох століть захищала його і дала змогу вижити в тогочасному хижацькому оточенні. Що ж спричинило таке рішення, чим же завинили хоробрі запорожці перед російським урядом?

Добре відоме й авторитетне видання — словник Ф. А. Брокгауза та І. А. Ефрона повідомляє, що «Запорожжя було необхідне до того часу, доки небезпеку являло для Росії Кримське ханство. Після повного розгрому останнього у війну 1769—1774 рр. цієї необхідності більше не існувало»². Так вважав ще А. Скальковський, який писав: «...Це військо не було вже потрібне; перемоги Рум'янцева ослабили Порту, упокорили назавжди Крим, зробили ногайців російськими підданими»³.

Війна 1769—1774 рр., справді, знесила Порту, але не настільки, щоб вона відмовилася від Криму, де в 1783 р. спалахнуло повстання татарських феодалів. У зв'язку з цим 1 червня 1783 р. Потьомкін змушений був підписати прокламацію про те, що Антону Головатому — колишньому запорозькому старшині, доручається набрати тисячу охочих з колишніх запорожців для приборкання повстанців.

Ще не встигло підсохнути чорнило підписів під Кючук-Кайнарджійською угодою, як було вже ясно, що чергової війни з Портою Росії не уникнути, а достатньої військової сили на театрі майбутніх воєнних дій Росія не мала.

Вже в 1779 р., тобто через чотири роки після ліквідації Січі, Катерина II видає маніфест, що дарував «...всемилодивейшее прощание всем отлучившимся из Отечества... равным образом принадлежавших к бывшему Запорожскому войску. Велено принимать их со всею кротостию и снисхождением, не допуская никого делать им притеснения»⁴.

Вищезгадане повстання в Криму ще раз підтвердило гостру необхідність відродження козацького війська. Напередодні війни 1787 р. з Туреччиною російський уряд розпочав широку кампанію по вербуванню колишніх запорожців у спеціальні військові підрозділи. Так, поспіхом формується Катеринославський козацький корпус, з якого колишні запорожці залучаються до особистої охорони князя Потьомкіна. Там їм надавалися різні пільги і досить високе жалування — 25 крб. на рік, а також особлива форма⁵. А 22 січня 1788 р. повідомлялося

¹ Полное собрание законов Российской империи.— Т. 20.— С. 190—191 (далі — ПСЗ).

² Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь.— СПб., 1884.— Т. 12.— С. 279.

³ Скальковский А. История Новой Сечи.— Одесса, 1841.— С. 340.

⁴ Арх. Кримської автономної респ., ф. 535, оп. 1, спр. 3033, арк. 145.

⁵ Там же, спр. 2467, арк. 9.

про створення «Війська вірних козаків» на чолі з отаманом — підполковником Сидором Білим. Це військо брало активну участь у бойових діях на узбережжі Чорного моря під командуванням О. В. Суворова. Перейменоване за виявлені мужність і самовідданість на «Чорноморське козацьке військо» воно проіснувало під цією назвою до 1860 р., коли було реорганізоване в «Кубанське козацьке військо», і ще не раз вкривало себе лаврами слави.

Твердження російських дореволюційних істориків про те, що Січ втратила своє військово-стратегічне значення у боротьбі з Кримом і Туреччиною, було некритично сприйняте й радянськими дослідниками. Зокрема, В. А. Голобуцький вважає, що після укладення Кючук-Кайнарджійського миру Запорозька Січ втратила своє значення форпосту по відношенню до Криму⁶. З ним згодна й О. І. Дружиніна⁷. Це неправильне, на нашу думку, твердження з'явилося також на сторінках ряду енциклопедичних видань та різного роду підручників з історії УРСР.

Внаслідок російсько-турецької війни 1768—1774 рр. кордони Російської імперії, безумовно, змінилися, але землі Війська Запорозького опинилися не в тилу, як це чомусь вважається й досі, а на самісінькому прикордонні⁸. Щоб переконатися в цьому, досить звернутися до карти, де визначені зміни кордонів⁹, та до тексту самої мирної угоди, де Крим і «...земля між річками Бердою, Конкою та Дніпром... Бугом і Дністром по-старому за пишною Портою залишається»¹⁰.

Радянські історики більше уваги приділяли соціально-класовим аспектам скасування цього війська і насамперед наголошували на тому, що «основною причиною ліквідації Запорозької Січі були міркування класового характеру»¹¹. От тільки чи не перебільшувалося значення цього фактору?

Справді, загони запорожців брали участь у селянській війні Пугачова і, особливо, в гайдамацькому русі. Завжди в південних козацьких областях, в тому числі на Запорожжі, знаходив притулок пригноблений люд з центральних губерній. Але з боку Запорожжя загрози для московського уряду ніколи не існувало, а йшла вона завжди з Дону, починаючи від Івана Болотникова і кінчаючи Пугачовим. І тому не зовсім зрозуміло, чому ж після придушення повстання Пугачова Донське військо зазнало лише докорінної реорганізації, а Військо Запорозьке було ліквідоване?

Звісно, що уряд непокоїло загострення класової боротьби на Запорожжі, але повстання на Січі 1768 р. і заколот у курінях в 1770 р. були спрямовані передусім проти власної старшини і більш заможної частини козацтва. Йшов звичайний процес розшарування суспільства, внаслідок чого склалися нові відносини, які безпосередньо не загрожували царському уряду.

Отже, як військово-стратегічні, так і соціально-класові міркування щодо причин ліквідації Запорозького козацтва важко визнати більш-менш переконливими. Тому, щоб відповісти на поставлене запитання, звернімося безпосередньо до тексту самого маніфесту про скасування Січі. На жаль, цьому досить цікавому документу досі не приділялося належної уваги. Тим часом було б особливо доцільним більш детально проаналізувати звинувачувальну частину маніфесту, де в шести артикулах перелічуються так звані «злочини» запорожців.

⁶ Голобуцький В. А. Запорожское казачество.— Киев, 1957.— С. 421.

⁷ Дружиніна Е. И. Северное Причерноморье 1775—1800 гг.— М., 1959.— С. 53.

⁸ Мицик Ю. А. Запорізька Січ.— Дн-ськ, 1989.— С. 61.

⁹ История Украинской ССР.— Киев, 1983.— Т. 3.— С. 584.

¹⁰ Дружиніна Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир.— М., 1955.— С. 351.

¹¹ История Украинской РСР.— К., 1979.— Т. 2.— С. 495.

У першому артикулі йдеться про те, що, «... присвоая и требуя себе, как будто достояния их собственности, не только всех тех земель, которые нами (царским урядом. — О. О.) чрез последнюю войну от Порты Оттоманской приобретены, но даже и занятых селениями Новороссийской губернии, предъявляя, будто им и те и другие издревле принадлежали...»¹².

З ним перегукується четвертий артикул, в якому знаходимо ті ж звинувачення в захваті «... зимовниками своими... земли между Днепром и Бугом», в «присвоении и подчинении себе новопоселяемых там жителей...». Аналогічні твердження містяться і в другому артикулі: «...дерзнули они заводить и строить на них (на землях. — О. О.) самовластно собственные свои зимовники, а сверх того уводитъ поселенных там жителей, кои от притеснения казаков... принуждены были переходить к ним и подчиняться их самовластною»¹³. У третьому, найкоротшому артикулі викладено найбільш традиційне звинувачення тих часів — «в грабеже и разорениях».

Немає потреби виправдовувати запорожців. Цілком природну протидію зазіханням московського уряду на землю, рясно политу козацькою кров'ю, у маніфесті намагаються видавати за «дерзость». Що ж до «притеснень», то саме вони й штовхали поселенців тисячами втікати від деспотизму царату на вільні козацькі землі.

Заключні, 5-й і 6-й артикули маніфесту становлять для нас найбільший інтерес, оскільки саме вони розкривають головну причину ліквідації Запорозького козацтва.

П'ятий артикул виступає як передумова останнього. В ньому вже прямо говориться, що запорожці, незважаючи на невдоволеність уряду Росії та його заборону, приймали «... не одних уже прямо в козаки вступающих беглецов, но и людей женатых и семейных... для того только, чтоб себе подчинить и завести у себя собственное хлебопашество, в чем довольно уже и преуспели: ибо поселян в земледелии упражняющихся находится ныне в местах бывшего Запорожского владения до пятидесяти тысяч душ»¹⁴.

В останньому артикулі ця думка продовжується: «Заводя собственное хлебопашество, расторгали они тем самое основание зависимости их от престола нашего, и помышляли, конечно, составить из себя посреди Отечества область совершенно независимую под собственным своим неистовым управлением...»¹⁵.

Оце, на наш погляд, і є основна теза цього документа. Вона розкриває головну причину ліквідації козацької республіки. Остання своїми більш прогресивними формами господарювання приваблювала до себе тих переселенців, які вербувалися урядом не тільки в центральних районах Росії та України, а й за кордоном. Навіть ті пільги, що надавалися переселенцям Слов'яносербії та Новосербії, не могли утримати їх на нових землях. Людей більше приваблювали запорозькі володіння, де вже поширювалися капіталістичні відносини, існував вільний найм робочої сили, розвивалося хутірське зимівниче господарство — значно продуктивніше, ніж існуючі навколо інші форми господарства. Спробуємо дещо детальніше спинитися на його особливостях.

Чисельність запорожців, що повернулися в 1734 р. з-під влади Туреччини*, становила приблизно 10 тис. чол., не враховуючи незначної ще тоді кількості сімейних козаків і посполитих, які відразу ж по закінченні російсько-турецької війни 1735—1739 рр. почали селитись на

¹² ПСЗ.— Т. 20.— С. 191—192.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же.— С. 192.

* У 1709—1734 рр. Січ (Олешківська) знаходилася на землях, підвладних тоді Кримському ханству — вассалу Туреччини.

північних землях Війська Запорозького, переважно в Самарській і Кодацькій паланках¹⁶.

До 1745 р. на території цих двох паланок налічувалося більше 25 досить великих поселень. На інших запорозьких землях за цей самий час виникло ще 5 таких поселень, не враховуючи численних хуторів і зимівників самих запорожців, кількість яких поки що невідома. В. М. Кабузан налічує на запорозьких землях в той час 11 109 душ чоловіків (без урахування кількості поселенців у 25 поселеннях Кодацької і Самарської паланок), в 1760 р. їх було вже 18,8 тис. душ, у 1770 — 30,6 тис. душ і в 1775 — 54 тис. душ¹⁷. За останні 10 років кількість чоловіків у процентному відношенні збільшилася на 187,71%. Це — найвищий показник серед інших сусідніх провінцій так званої Новоросії¹⁸. Тільки в 38 курінях налічувалося 20 114 тис. козаків, а загалом, за даними В. М. Кабузана, — 72 тис. душ обох статей. А. А. Скальковський і Д. І. Яворницький вважають, що на Запоріжжі мешкало близько 100 тис. душ¹⁹.

Таким чином, заселення земель Війська Запорозького йшло досить успішно і переважно українцями з Гетьманщини, тим паче, що самі запорожці не чинили цим переселенцям ніяких перепон, тому що самі були зацікавлені у вільних робочих руках, аби вони «охотно пожелали по войско быть»²⁰. У 1764 р. Самарському полковнику та іншим старшинам був висланий наказ з Коша: «Когда же малороссийским обывателям, перешедшим в дачи Войска Запорожского желание будет в тех местах остаться, то ехали б до Коша и просили в том позволения и вам посему учинить незамедлительно исполнение»²¹. На цей наказ старшина рапортувала: «...Все те люди, оставаться жить и войску за те земли повинности несть желают и сами они объявляли, с тем только чтоб от своих разночинцев под коими прежде сего жили обидими не были и в подлежащей защите находились и в Кош чрез нас просили представить и обещались в Кош сами быть и просить о том»²².

Із збільшенням кількості запорожців на Січі зростає й число їхніх зимівників. Особливо це помітно з початку 50-х років, коли вони активно починають займатися землеробством. Активно впроваджував його на Запоріжжі, зокрема й шляхом власного прикладу, кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський. Ще незадовго до того чути було нарікання цариці, що землі війська пустують і залишаються дикими²³. Однак із впровадженням землеробства становище починає швидко змінюватися.

Землеробство потребувало дедалі більше робочих рук. Їх нестача, незважаючи на стрімке зростання кількості переселенців, починає відчуватися в запорозьких володіннях вже з початку 60-х років. Тому запорожці змушені були, інколи навіть силою, приводити на свої землі селян із сусідніх районів, куди їх з такими труднощами переселяв російський уряд. Як бачимо, і в цьому питанні запорожці вступають у протидію як з офіційними колами та їх політикою, так і з самими колонізаторами — поміщиками, котрі отримували тут землі²⁴.

Цікаво, що на запорозьких володіннях у 60-х — на початку 70-х років майже не виникло нових великих поселень, а ту численну

¹⁶ Кабузан В. М. Заселение Новороссии. — М., 1976. — С. 80—81.

¹⁷ Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса, 1850. — Ч. 1. — С. 220.

¹⁸ Кабузан В. М. Указ. соч. — С. 120—121. Табл. № 28.

¹⁹ Скальковский А. А. История Новой Сечи. — С. 29—35; Эварницкий Д. И. История Запорожских казаков. — СПб., 1892. — Т. 1. — С. 195—196.

²⁰ Центр. держ. іст. арх. України, ф. 229, оп. 1, спр. 171, арк. 19 (далі — ЦДІА).

²¹ Там же, спр. 176, арк. 2.

²² Там же, арк. 4.

²³ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1917. — С. 461.

²⁴ Селянський рух на Україні. — К., 1978. — Спр. №№ 64, 56, 66.

армію вільних робочих рук, які переходили на землі війська, повністю поглинало хутірське господарство запорожців. У своїх хуторах запорожці селили цілі сім'ї, як це видно на прикладі листа козака Васюринського куріня Онуфрія Лати до Кошу від 27 грудня 1764 р., в якому він просить дозволити йому збудувати кілька хат для сімейної прислуги²⁵.

Вже в 1766 р., за підрахунками старшини Василя Чернявського, які наводить Мишецький, на Запорозжі налічувалося близько чотирьох тисяч зимівників²⁶.

На жаль, точна кількість зимівників невідома, але про те, що вони були розташовані досить густо, свідчать карти тих часів. Так, на карті, складеній десь між 1741—1770 рр., на самому прикордонні, де річки Інгул та Інгулець перетинають кордон і де річка «Меловая» впадає в Дніпро, позначені зимівники, розташовані по берегах цих річок на відстані від 2 до 5 верст один від одного. На площі в 300 кв. км їх позначено дев'ять²⁷. На іншій карті, що фіксує ситуацію на 1740 рік, на території Кодацької паланки по берегах річок Сури, Токмачки та в навколишніх ярах позначені зимівники навіть з іменами власників. На площі 100 кв. км позначено 5 зимівників, які знаходяться один від одного на відстані 2—6 верст²⁸. Ще густіше зимівники позначені на плані Олександрівської фортеці. Це — карта 1770 р., і тут на площі 12 кв. км позначено вже 10 зимівників²⁹.

Не вдалося поки що з'ясувати й питання про те, скільки в кожному із зимівників оброблялося землі, тому що, як писав російський мандрівник Василь Зуев, «всякий зажиточний запорожець засевав хлебом столько удобного к тому в долинах поля..., сколько у кого работников находилось и продолжал оное обрабатывать до тех пор, покуда обессоченная земля более плодов производит не переставала, тогда переезжал он со своим зимовником на другую реку или балку...»³⁰.

Тут не тільки розводили худобу і тримали пасіки, а й, залежно від якості землі, насаджували сади, засівали поля хлібом, займалися городництвом³¹. Така широка спеціалізація вимагала й відповідної кількості робочих рук у господарстві. В. А. Голобуцький вважає, що в зимівнику, крім господарів, було в середньому два молодики, не рахуючи жінок і дітей³². На наш погляд, така кількість робітників могла обслуговувати лише невелике господарство.

Однак поряд з такими зимівниками ми бачимо й інші, котрі давали тисячні прибутки на рік і де працювали десятки робітників. У всіх цих фермерських господарствах з наймитами складалася певна угода: на певний час з визначенням наперед твердої платні. Це видно хоча б з листа П. І. Калнишевського 1765 р. до свого племінника, де йдеться про поновлення домови з наймитами на наступний рік. На звороті цього листа вміщено розрахунки « $44 \times 7 = 308$ »³³. Зрозуміло, що 44 молодики одержували за рік по 7 крб. Плата неабияка, адже згідно з індексом цін того часу сорочка коштувала 40 коп., шаровари — 1 крб., а шапка — 80 коп. Отже, про «безсовісну експлуатацію» в даному випадку казати не можна, тому що існували й менш привабливі умови найму, наприклад, за одне тільки харчування. А професор М. Слабченко вва-

²⁵ ЦДІА України, ф. 229, оп. 1, спр. 171, арк. 14.

²⁶ Мышецкий С. История о казаках запорожских.— М., 1847.— С. 81.

²⁷ Центр. держ. військ.-іст. арх., ф. 416, № 241.

²⁸ Там же, ВУА, № 24067.

²⁹ Там же, ф. 349, оп. 12, спр. 5032.

³⁰ Зуев В. О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче о рыбном // Собрание сочинений за разные годы.— СПб., 1790.— С. 105—106.

³¹ Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одессщины.— 1957.— Вып. 1.— С. 21.

³² Голобуцкий В. А. Указ. соч.— С. 356.

³³ ЦДІА України, ф. 229, оп. 1, спр. 175, арк. 142.

жав, що для заведення власного господарства досить було і половини такого річного заробітку³⁴.

На жаль, у нас немає прямих даних і про врожайність у цих господарствах. У 1776 р. на колишніх запорозьких землях в Єлисаветградській провінції урожайність була шість сам, тобто кількість зібраного в 6 разів перевищувала кількість посіяного зерна³⁵. Німецький мандрівник Хоймардс, який дуже негативно ставився до запорожців, подорожуючи по Україні вже після ліквідації Січі, пише про 12 сам урожаю в їхніх господарствах³⁶. Якщо вважати ці два показники крайніми, то можна вважати, що врожайність була досить високою. На нашу думку, саме рільництво найбільше сприяло такому швидкому збагаченню значної частини запорожців. Рік у рік кількість заможних з числа простих козаків збільшується, і в різних описах поряд з прізвищами старшини все частіше зустрічаються прізвища простих січовиків, які в своїх хуторах використовували не тільки працю прийшлих робітників, а й свого біднішого січового товариства.

Якщо в 50-ті роки запорожцям ще не вистачало власного хліба і вони змушені були закуповувати його на Україні³⁷, то вже наприкінці 60-х років січовики не тільки повністю забезпечували власні потреби, а й вивозили зерно до Криму, в Польщу і навіть постачали російській армії³⁸. Поліпшення торговельних зв'язків Запорожжя з Кримом, Польщею, Валахією давало неабиякі прибутки. Ці зв'язки з Кримом не припинилися повністю навіть під час війни 1768—1774 рр., коли туди вивозився хліб³⁹.

Запорожжя не тільки позбулося економічної залежності від Росії, а й стало її серйозним торговельним конкурентом на півдні. Це не могло не турбувати царський уряд, який втрачав контроль над запорозькою буржуазією і добре розумів, що економічна незалежність рано чи пізно поставить питання про незалежність політичну.

Слід віддати належне Катерині II, яка завчасно помітила цю загрозу традиційній колоніальній політиці, яку вона проводила на півдні імперії. Добре знаючи про величезний вплив запорожців на всю Україну, де політичні настрої людей багато в чому формувалися саме Запорожжям, уряд не міг змиритися з незалежністю останнього, яка, безсумнівно, автоматично б вела до незалежності всієї України. Потрібно було вживати якихось привентивних заходів, щоб запобігти цьому.

Спочатку царизм намагався чинити всілякі перешкоди розвитку економічних відносин на Запорожжі. Під слушним приводом з 1764 р. тут було заборонено проводити розрахунки срібною монетою⁴⁰. На кордонах та перевозах влаштовувалися митниці, де здирали потрібну плату з чумаків і просто грабували їх. Про «здирства російських драгунів» повідомляв у Кіш шафар Кодацького перевозу Федір Голуб⁴¹. Про те ж, що від козацьких земель відрізалися найродючіші і найбільш освоєні землі, нічого й говорити. «Донському войску Азовского моря,— зазначалося в одному з документів,— приморских берегов и степу, более трех сот верст без малейшей Войска Запорожского винности взято, а казаков Запорожских из тамошних рыбных ловлей и с земель согнато; також под Новую Сербию немало земли с лесами и рыбными ловлями занято, казаков же тамо сидящих зимовниками со-

³⁴ Слабченко. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського і українського права.— К., 1929.— Вип. VI.— С. 235.

³⁵ Кабузан В. М. Указ. соч.— С. 112.— Табл. 21.

³⁶ Киев. старина.— 1891.— Т. 34.— С. 207.

³⁷ ЦДІА України, ф. 229, оп. 1, спр. 27, арк. 47—48.

³⁸ Там же, спр. 324, арк. 110.

³⁹ Голобуцкий В. А. Указ. соч.— С. 353.

⁴⁰ ЦДІА України, ф. 229, оп. 1, спр. 170, арк. 21.

⁴¹ Там же, спр. 135, арк. 4.

тнато...»⁴². Що це, як не яскравий приклад сумнозвісної політики «поділяй і володарюй», яка, до речі, здійснювалася не без успіху. Урядові вдалося таки порушити традиційно дружні стосунки між запорожцями й донцями та нацькувати одних на других. Це добре видно із взаємних претензій, що збереглися в архіві останнього Коша.

Однак усі ці заходи вже не могли перешкодити розвитку фермерського господарства на Січі й дедалі більшому збагаченню значної частини запорожців, які використовували набагато прогресивніші форми господарювання у своїх зимівниках. Припинити ці процеси можна було тільки грубою силою, що й було зроблено у червні 1775 р.

Таким чином, можна зробити висновок: в основі міркувань, що спричинили ліквідацію Запорозької Січі, лежали насамперед економічні та політичні причини, на яких вже ґрунтувалися й інші.

Одержано 22.03.91

Автор делает попытку доказать, что, ликвидируя Запорожскую Сечь, царское правительство руководствовалось не столько социально-классовыми или стратегическими, сколько экономическими и политическими соображениями.

⁴² Скальковский А. А. История Новой Сечи.— С. 404.

Шановні читачі!

Якщо вам несвоєчасно або зовсім не доставляють чергові номери «Українського історичного журналу», просимо скарги надсилати не до редакції, а до заст. начальника ПО «Київський головпоштамт» на адресу: 252001, Київ, 1, вул. Хрещатик, 22.

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

С. І. Климовський (Київ)

Медаль Януша Радзивілла як свідчення про середньовічний герб Києва

Автор дійшов висновку, що «куша» як єдиний загальний міський герб Києва функціонувала з кінця XV ст. до другої половини XVII ст. Лише після входження України до складу Російської держави вона була замінена зображенням архангела Михаїла, котре з деякими змінами було запозичене з герба Київського воеводства Речі Посполитої. Присутність же зображення ангела на воеводському гербі може бути пояснена давнім культом бога-воїна.

Минулого року в колекції Музею історії Києва з'явилася цікава пам'ятка часів національно-визвольної війни на Україні — медаль, викарбувана на замовлення литовського польного гетьмана Януша Радзивілла з приводу взяття Києва його військом у 1651 р. Відомо, що така ж медаль є в збірках Ермітажу, Вроцлавського музею медальєрного мистецтва, а також у музеях Кракова, Кобехова та Мюнхена. Вона зроблена у 1651 р. в Гамбурзі відомим медальєром XVII ст. С. Дадлером. Певно, це одне з останніх карбувань, оскільки на медалі видно відбиток тріщини, що звичайно буває при псуванні штемпеля.

Перший, але не досить точний опис медалі зроблено у 1830 р. І. М. Даниловичем¹. 1845 р. у каталозі Е. Рачинського був вміщений опис медалі, яка зберігається в Ермітажі². Золотий та срібний випуски її зафіксовані у каталозі Е. Гуттен-Чапського, що вийшов у 1871 р.³ Та найдокладніший опис медалі (з Ермітажу) вміщено у великій праці Я. І. Смирнова, котрий ідентифікував автора серії малюнків Києва 1651 р. з голландським художником Абрагамом ван Вестерфельдом. Останній, працюючи довгий час у Радзивілла, перебував у Києві під час зазначених подій. Я. Смирнов довів, що Вестерфельд був автором малюнка-ескізу до медалі⁴. У зв'язку з цим необхідно також згадати мистецтвознавчу працю А. Венціка, присвячену творчості талановитого медальєра С. Дадлера⁵.

Оскільки далі доведеться посылатися на зображення, вміщене на медалі, наведемо його стислий опис.

Медаль являє собою срібний диск діаметром 68 мм. Гурт (обріз) у неї гладенький. Головний сюжет зображених на ній подій побудовано

¹ Danyłowycz J. Medale Radziwiłowskie. Gabinety Nieświeżski i Charkowskie // Tygodnik Petersburski.— 1830.— N 38, 40.

² Raczyński E. Le Médaillier de Pologne. Cabinet medalow polskich.— Berlin, 1845.— N 134.— P. 114—119.

³ Hutten-Czapski E. Catalogue de la collection des médailles et monnaies polonaises.— St.-Pet.; Paris, 1871.— V. I.— P. 253—254; V. III.— P. 44.

⁴ Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII в. // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе.— М., 1908.— Т. 2.— С. 422—423.

⁵ Wiecek A. Sebastian Dadler medalier gdański XVII wieku.— Gdańsk, 1962.— S. 124.

за допомогою алегорії, яка набула широкого розповсюдження у медальєрному мистецтві із середини XVII ст.⁶

На чільному боці медалі на фоні панорами Києва, що відкривається з лівого берега Дніпра, зображено польського короля Яна II Казимира у псевдоантичному вбранні з жезлом у руці. Під ногами у нього розкидані на землі луки та сагайдаки. Військове оточення короля тримає штандарти. На першому з них зображено орла (державний герб Польщі) у лавровому вінку, а над ним—ініціали короля «I» та «С.»;



на другому — «готський лев» (елемент герба Швеції). На третьому штандарті зображено «сніп» (сніп жита, перев'язаний стрічками, був гербом королівської родини Ваза, до якої належав і Казимир) з бюстом короля над ним. Четвертий — складається з трьох корон давнього шведського герба (Казимир, як і його батько, не мав наміру відмовитися від прав на шведську корону). I, нарешті, на останньому в середині лаврового вінка вміщено австрійський герб Констанції — матері Я. Казимира.

З напівзруйнованої кам'яної брами назустріч королю виходить триумфатор — Януш Радзивілл у римських обладунках з маршальським жезлом у лівій руці. Правою він тримає за руку жінку, яка стоїть на колінах, у європейському вбранні з короною на голові, що уособлює київську фортецю. За Радзивіллом з брами виходить юрба воїнів в антично-фантастичних костюмах, котрі тримають корогву з вершником (литовський герб «погоня»), прикрашену лавровим вінком, та штандарт з ініціалами Я. Радзивілла «J» та «R». В середині лаврового вінка сидить орел з трьома рогами — княжий герб Радзивіллів.

З небес злітають генії з пальмовим гіллям, вінцями та лавровими вінками у руках. Один з них, вбраний у довгий одяг, грає в сурму, до якої підвішено клаптик тканини, прикрашеної гранатами. Як вважає Я. І. Смирнов, це — символ Слави⁷.

Ще один, але вже безкрилий геній розташувався на брамі і тримає у руках гербовий щит із зображенням натягнутого лука з подвійною тягивою. Саме це зображення нас і цікавитиме далі.

Нижче на медалі у картуші розміщено напис латиною «Київська фортеця». У його завитках зображено літери «S» та «D». Такі ж літери є і на зворотному боці медалі біля нижнього щита. Це — підпис медальєра С. Дадлера.

Навколо всього зображення йде напис латинською мовою, що пояснює зміст події: «Київські зламани луки та бунтівні сагайдаки Рад-

⁶ Щукина Е. С. Геральдика в медальєрном искусстве Германии XVII в. // Геральдика. Материалы и исследования: Сб. науч. тр. Эрмитажа.— Л., 1987.— С. 84.

⁷ Смирнов Я. И. Указ. соч.— С. 211.

зівілл передає тобі, царю Казимире». Отже, на медалі зображено урочисту зустріч короля Речі Посполитої Яна II Казимира біля Золотої брами у Києві польним гетьманом литовським Янушем Радзивілом, якому вдалося взяти місто 25 липня 1651 р.

Напівзруйнована споруда, вкрита травою,— славетні київські Золоті ворота у тому вигляді, в якому їх застав Вестерфельд у 1651 р. Немає нічого дивного, що він помістив браму на лівому березі Дніпра. Справа в тому, що не було і самої урочистої зустрічі, бо козаки зупинили коронне військо поблизу Білої Церкви. Не було тоді при війську і короля. Отже, зображене на медалі не відповідає дійсності.

Зауважимо, що і Радзивілл не був серед тих, хто першим ввійшов до Києва. Ще 23 липня місто, залишене козаками на вимогу митрополита С. Косова (якого, можливо, зображено на медалі), зайняв тритисячний передовий загін литовських військ на чолі з В. Гонсевським. Пізніше це дало привід М. Венславському пародіювати напис на медалі, на що звернув увагу Я. Смирнов⁸.

Те, що в'їзд Радзивілла відбувся через Золоті ворота, не підлягає сумніву, оскільки це було дуже престижно. Адже саме через ці ворота в'їхав і Б. Хмельницький 23 грудня 1648 р.

Проте відобразити цю подію на медалі, не порушивши панорами Києва, було неможливо. Вестерфельд, щоб догодити своєму меценатові, знайшов вихід, перенісши Золоті ворота на лівий берег Дніпра. Такого висновку дійшов шляхом порівняння Золотих воріт на малюнках і на медалі Я. Смирнов⁹. На це вказує і безкрилий геній, який влаштувався на брамі і тримає в руках щит з кушею — гербом середньовічного Києва.

Зображення куші — стрілецької зброї захисників фортець, що була поширена ще за часів Київської Русі, добре відоме на печатках київського магістрату. Є згадки про неї і в авторів XVII—XVIII ст. Найдавніший документ, скріплений такою печаткою, датовано 1500 р.¹⁰

Щодо походження куші, то воно не викликає суперечок серед дослідників. Загальновизнано, що це зображення на печатці та гербі Києва з'явилося разом з отриманням ним магдебурзького права у XV ст. Взагалі зображення луків, стріл та іншої зброї притаманне середньовічній геральдиці міст України.

Поєднання на медалі цих зображень — генія на Золотій брамі, який тримає герб міста, та самого сюжету піднесення королю «зламаних київських луків» — має неабияке значення для дослідження питання про походження герба Києва, яке навряд чи можна віднести до найпростіших, особливо беручи до уваги майже повну відсутність як писемних свідчень, так і матеріальних пам'яток.

Певну плутанину у з'ясування цього питання вносить той факт, що в 1782 р. Геральдмейстерська комісія затвердила офіційний герб міста, на якому було зображено архангела Михаїла з піднятим мечем¹¹. Раніше його зображення служило гербом усієї Київської землі. Саме в такій якості бачимо його вперше у «Титулярнику» 1672 р. («Великій государевій книзі»; або «Короні російських государів»).

Оскільки мотиви, якими керувалася Геральдмейстерська комісія, затверджуючи Києву саме цей герб, лишилися невідомими, то вже у XIX ст. дослідники цього питання опинилися в досить скрутному становищі. З ласки Катерини II архангел існував як герб міста, але якихось історичних обґрунтувань цього факту не існувало. Отже, їх потрібно було знайти.

⁸ Там же.— С. 276.

⁹ Смирнов Я. И. Указ. соч.— С. 320—321, 422—423.

¹⁰ Румянцева В. В., Овсянко О. Ф. Про давні герби Києва // Архіви України.— 1980.— № 3.— С. 64.

¹¹ Полное собрание законов Российской империи с 1649 г.— СПб., 1830.— Т. XXI, 1781—1783 гг.— С. 376.

Скоріше ідеологічне, ніж наукове обґрунтування йому спробувала дати православна церква. У 1825 р. митрополит Євген пояснив походження архангела Михаїла як зображення символу перемоги християнства над язичництвом. А оскільки ця знаменна подія сталася у Києві, звідки християнство «розлилося по всій Русі», то, на думку митрополита, цілком природним було вважати архангела символом Києва¹². На жаль, якихось ґрунтовніших доказів на користь цієї тези митрополит не навів. Проте це не завадило тогочасній православній церкві узяти її на озброєння, чим справу було лише ускладнено.

Дещо з іншого боку спробував підійти до розв'язання цього питання М. О. Максимович, який висловив припущення, що архангел Михаїл веде свій початок від монастиря, який був заснований першим на Русі митрополитом Михаїлом на честь архістратига Михаїла¹³. Але оскільки з першим митрополитом не все до кінця з'ясовано, так само як й із заснованим ним монастирем, то ця гіпотеза зазнала певних змін. У трохи зміненій формі її наводять М. Гломозда та О. Павловський, вважаючи, що архангел, або архістратиг Михаїл, був духовним патроном київського князя Святополка-Михайла Ізяславича, який 1108 р. збудував у Києві собор Михайлівського Золотоверхого монастиря. «Ймовірно,— пишуть вони,— вже з того часу покровитель воїнів і символ перемоги над язичництвом Михайло вважався також покровителем Київської землі, що і дозволило його зображенню стати місцевим гербом»¹⁴.

Однак з таким поясненням важко погодитися. По-перше, наявність у XII ст. монастиря, тезіменного з гербом міста XVIII ст., ажнік не є свідченням того, що саме це зображення функціонувало як герб у XII ст. чи пізніше.

По-друге, не все гаразд складається й із самим монастирем, оскільки він був заснований близько 1060 р. на честь перемоги над тороками ще Ізяславом-Дмитрієм Ярославичем, батьком Святополка, і названий Дмитрієвським (у XIX ст. в архієрейському садку ще зберігалися залишки церкви св. Дмитрія — патрона Ізяслава). У 80-ті роки XI ст. брат Святополка Ярополк Ізяславич заклав у монастирі ще й церкву св. Петра, яка лишилася незакінченою через загибель князя у 1086 р. І лише через 50 років Святополк збудував на території монастиря Михайлівський Золотоверхий собор.

Важко також назвати стосунки Святополка з киянами приятними. Досить тільки нагадати обставини здобуття ним київського столу, а також повстання, яке вибухнуло в місті одразу по його смерті. Виходячи з цього, важко уявити, що патрон нелюба-князя, нав'язаний монастиреві, що вже мав власну історію, міг припасти до душі киянам і став символом Київської землі, а пізніше — і міста.

До цього слід додати ще й те, що Святополк вносив значні кошти на користь монастиря, прагнучи піднести його вище Печерської лаври, що, природно, викликало протидію з її боку. Під протегуванням Святополка монастир перебував тільки п'ять років, і цілком ймовірно, що по смерті князя лаврське духовництво зробило все можливе, щоб запобігти піднесенню конкурента (щодо цього в Іпат'євському літопису маємо неповну згадку про спробу перейменування ним монастиря у 1128 р. на св. Петра). В усякому разі після татарської навали монастир зник з літописів, хоч є припущення, що він продовжував існувати і пізніше як Дмитрієвський.

Лише у 1496 р. згадка про нього з'явилася у грамоті київського воеводи Дмитра Путятича, де вказувалося, що монастир знаходиться

¹² Киевские губернские ведомости.— 1825.— № 4.— 26 янв.

¹³ Максимович М. А. Собрание сочинений.— Киев, 1877.— Т. 12.— С. 103.

¹⁴ Гломозда М., Павловський О. Українська національна символіка: походження, традиції, доля.— К., 1989.— С. 11.

у віданні старця Івана Смолянина й перебуває у занепаді. Певне піднесення його сталося лише за ігумена Макарія у 20-ті роки XVI ст.

Ці обставини також не дають ніяких підстав вважати, що архангел Михаїл, пов'язаний з тезіменним монастирем, міг існувати у XVI—XVII ст. як герб Києва. Отже, наведена гіпотеза поки що не має під собою жодного фактологічного чи логічного доказу.

Більш наукове пояснення походженню архангела Михаїла прагнув дати у 1855 р. відомий вітчизняний дослідник О. Б. Лакієр, який спробував пов'язати його зображення з князівськими печатками XII—XIII ст.¹⁵ Стало вже традицією, посилаючись на М. П. Лихачова, доводити, що на наведеній О. Б. Лакієром печатці київського князя Мстислава зображено не архангела Михаїла, а Федора Стратилата¹⁶. Та це аж ніяк не міняє справи; бо на сьогодні відомо набагато більше печаток із зображенням архангела Михаїла, ніж Лакієру у середині XIX ст., які походять з найрізноманітніших місць, і насамперед, з новгородського Городища.

Однак залучення князівських печаток до вивчення питання про герб Києва є досить проблематичним з багатьох причин.

По-перше, Київ, як і інші давньоруські міста, на відміну від Новгороду, у той період не мав юридичного статусу, а отже, і відповідних атрибутів — герба та печатки. Процес утворення міських гербів на Україні припадає на XV ст. і пов'язаний з наданням їм магдебурзького права. Отже, 300 років, що лежать між обома періодами, ажніяк не зв'язані в єдиний ланцюжок. Якщо навіть припустити, що Київ у XII—XIII ст. мав якісь власні атрибути, то вони насамперед мали б відрізнятися від князівських, що ажніяк не свідчить на користь архангела.

По-друге, треба взяти до уваги і особливості процесу становлення сфрагістики у Південній Русі. Як вважає В. Л. Янін, 1113 рік — рік смерті Святополка та здобуття київського столу Володимиром Мономахом — є датою завершення першого етапу розвитку вітчизняної сфрагістики. До 1113 р. ще використовувався архаїчний тип печатки з умовним портретом власника та старим князівським знаком — тризубом і водночас за візантійською традицією — зображення святого, патрона, князя та відповідного напису на зворотному боці. Після, за Володимира Мономаха, значного поширення набула печатка із зображенням двох святих — тих, імена яких були дані князеві та його батькові¹⁷. Отже, печатка набула характеру максимального зближення з особистістю власника, а не з територією. У тому ж напрямі йшов і розвиток західноєвропейської геральдики, на відміну від геральдики північно-східних руських земель.

Слід звернути увагу на одну досить важливу обставину. У XII—XIII ст. висла печатка на півдні Русі поступово зникає. Її місце зайняла прикладна печатка від персня¹⁸. Таким чином, у цьому регіоні печатка також максимально ототожнювалася з особою власника, але у найдавнішій, первісній формі. Тому важко припустити, що князівські персні-печатки справляли безпосередній вплив на становлення міської символіки.

По-третє, зображення архангела Михаїла на печатках Святополка досить різниться з пізнішим зображенням і має інший зміст. Адже ж на печатках Святополка архангел тримає не меч, а ознаки князівської гідності — жезл та сферу. До того ж, постає запитання, чому виключно Києву мав належати цей символ? Адже ще раніше Святополк князував у Полоцьку, Новгороді та Турові; користуючись тим же зобра-

¹⁵ Лакієр А. Б. Русская геральдика.— М., 1990.— С. 68—69.

¹⁶ Лихачев Н. П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики.— Л., 1928.— Вып. 2.— С. 12—19.

¹⁷ Янін В. Л. Актовые печати древней Руси.— М., 1970.— Т. 1.— С. 157.

¹⁸ Там же.— С. 158.

женням! Таким чином, і ці міста, якщо дотримуватись логіки, мають аналогічні права на архангела.

Додамо, що й серед відомих князівських печаток зображення архангела Михаїла ажніяк не посідає чільного місця. Кількісний, хоч і цілком відносний, аналіз печаток зі зводу, складеного В. Яніним, надає безсумнівної переваги Федору Стратилату, що також не дає якихось підстав виділяти архангела Михаїла з «війська небесного» на князівських печатках.

Отже, як не спокусливо збільшити за рахунок князівських печаток коло джерел з питання про походження герба Києва, але з наведених вище причин це не уявляється можливим.

З введенням О. Стороженком до наукового обігу в 1894 р. свідчень київського біскупа Ю. Верещинського коло джерел з питання про походження герба Києва значно розширилося, але позиції архангела Михаїла в якості міського герба дуже похитнулися. Незважаючи на похилий вік, Ю. Верещинський брав активну участь у житті міста. Занепокоений поганим станом київських укріплень, він склав невеличкого трактата з цього питання і запропонував сеймові розглянути його. Головна ідея Верещинського полягала в заселенні Верхнього Києва у межах давньоруських мурів. Разом з тим біскуп вважав за необхідне змінити і герб міста. Йому не подобалася «варварська куша з двома стрілами», котру він сподівався замінити на «голу руку з неба, що тримає королівський скіпер» — символ милості короля за вірність киян¹⁹. На зразок цього герба Верещинський створив ще два — для інших двох міст, які він збирався закласти у межах Верхнього Києва. Однак Верещинський жодним словом не згадує про архангела Михаїла як герб Києва, ніби його взагалі не існувало. Для високоосвіченого й схильного до публіцистики біскупа це було дивно.

Тому дослідники дійшли згоди, що архангел Михаїл як герб Києва до XVIII ст. взагалі міг і не існувати²⁰. С. Томашівський, наприклад, вважав, що «видіти в архангелі історичну традицію давнього княжого Києва може лише нічим непідперта догадка»²¹. М. Грушевський вважав, що за архангелом Михаїлом як гербом взагалі немає ніякої української традиції²².

Та все ж свідчень Верещинського було обмаль для однозначного висновку. Тому окремими дослідниками було висловлено досить цікаве припущення, що архангел Михаїл міг існувати поряд з кушею — гербом Верхнього Києва²³. Виходячи з того, що пізньосередньовічний Київ XVI—XVII ст. складався з кількох юридик, тобто окремі ділянки території міста перебували під юрисдикцією різних осіб, таке припущення уявляється цілком слушним, але має досить значні недоліки. По-перше, воно суперечить свідченням Верещинського. Було б дивно, якби біскуп нічого не знав про існуючий уже герб території, для якої він створював два нові і яку збирався забудувувати, а згодом навіть прибрати у свою власність. По-друге, це припущення не узгоджується з фактичним станом речей на Старокиївській горі. Адже Верхнє місто (або Верхній Київ), на відміну від Подолу, Біскупщини, Замку або володінь Лаври на Печерську, не утворювало собою єдиної

¹⁹ Верещинський Ю. Киев 300 лет назад // Киевская старина.— 1894.— Т. 44.— С. 413.

²⁰ Смирнов Я. И. Указ. соч.— С. 211, 418.

²¹ Томашівський С. Український національний герб // Неділя (Львів).— 1912.— 29 верес.

²² Див.: Климкович Р. Діяльність М. Грушевського у царині української геральдики і сфрагістики // Укр. історик (Нью-Йорк; Мюнхен).— 1966.— № 1—2.— С. 82—90; Гломозда М., Павловський О. Назв. праця.— С. 11.

²³ Арциховский А. В. Древнерусские областные гербы // Уч. зап. Москов. гос. ун-та.— 1946.— Вып. 93: История.— Кн. 1.— С. 44—45; Сургай Г., Скуленко І., Хижняк З. Древній герб міста // Веч. Київ.— 1962.— 15 листоп.; Румянцева В. В., Овсієнко О. Ф. Про давні герби Києва // Архіви України.— 1980.— № 3.— С. 64.

юридики, а складалося з багатьох, серед яких володіння Михайлівського монастиря аж ніяк не відігравали головної ролі.

У межах самого Верхнього міста, яке не відзначалося особливою залюдненістю, монастиреві належала лише та земля, на якій він стояв. Вся решта його території була державною власністю, підпорядкованою київському воєводі, і майже незаселеною. Виняток становив Софійський собор з монастирем біля нього. Лише не пізніше 80-х років XVI ст. київський воєвода К. Острозький заснував у цьому місці слободу, поклавши початок заселенню Старокиївської гори.

До володінь же Михайлівського монастиря у навколишньому районі належали «поле за пробитим валом на Кудрявці за єврейським кладовищем над річкою Кудрявець» та Введенська нива над Хрещатиком, яку монастир одержав досить пізно, десь на рубежі XVI—XVII ст. Отже, володіння Михайлівського монастиря аж ніяк не відзначалися ні значною площею, ні заселеністю, щоб претендувати ще й на самостійний герб. Це взагалі було невластиве землевласникам з православної церкви. Інша частина Старокиївської гори, що належала державі, також не мала якихось підстав для цього.

Можна припустити, що архангел Михаїл використовувався як герб володінь митрополичого Софійського собору, також незначних у цьому місці. Але ні давньоруські 18 печаток митрополії, наведені В. Яніним, ні печатки другої половини XVII ст., описані Болсуновським²⁴, не дають підстав вважати, що архангел Михаїл зійшов саме з них.

Таким чином, виходячи з юридичного стану території на Старокиївській горі та беручи до уваги її слабку заселеність у XVI—XVII ст., мусимо визнати, що вона не мала якихось підстав на отримання власного герба. Отже, гіпотеза про одночасове існування архангела та куші у XVI—XVII ст. як самостійних гербів окремих частин міста є бездоказовою.

На жаль, Я. Смирнов, зайнятий доведенням авторства Вестерфельда, лише констатував, що медаль Радзивілла можна розглядати як джерело до вивчення питання про герб Києва, і далі цього не пішов.

А варто було б. Адже ж на медалі бачимо зображення куші саме у гербовому щиту — цілком так, як це було на гербах держав, міст та осіб у тогочасній геральдиці. До того ж воно ще поєднується й із Золотою брамою — пам'ятником-символом давньоруського Києва. Навколо куші, хоч і зміненої на луки (аби не порушувати «високий» античний стиль медалі, властивий медальєрному мистецтву XVII—XVIII ст.), і побудована уся сюжетна композиція. Про кушу (луки) йдеться і у напису на чільному боці медалі. Таким чином, завдяки зображенню на медалі, маємо цілком достовірне свідчення про герб Києва середини XVII ст.

Однак на медалі, як і у Верещинського, відсутнє зображення архангела Михаїла. Якби він на той час використовувався як герб Києва, чи хоча б окремої його частини, воно обов'язково мало бути на медалі. Цього вимагали тогочасні канони, і це не відповідало інтересам замовника. Важко припустити, щоб Я. Радзивілл, високоосвічена людина з питань історії, що приділяла неабияку увагу збиранню старожитностей (під час перебування у Києві він відвідав давньоруські храми, лаврські печери, можливо, займався пошуками скарбів у Софії), не міг нічого не знати про архангела Михаїла як герб Києва, якби той існував на той час. Адже ж саме з метою увічнення власної військової слави він запросив до походу художника А. Вестерфельда. Радзивілл не міг відмовитися від зображення ще одного герба переможеного противника.

С. Дадлер, який був добре обізнаний з традиціями німецької та французької шкіл медальєрного мистецтва, виконував найвідповідаль-

²⁴ Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края.— Киев, 1899.

ніші замовлення на найзнаменніші події того часу, зокрема, здобуття незалежності Голландією, укладення Вестфальського миру тощо, ніяк не міг допустити грубого порушення канонів і прибрати архангела з ескізу медалі, якби він там був.

Отже, лишається єдине пояснення відсутності архангела на медалі — він тоді не існував ані як герб Києва, ані як герб його окремої частини. Таким чином, у поєднанні з відомостями Верещинського і завдяки медалі маємо вже два безсумнівні свідчення про відсутність архангела Михаїла як герба Києва у XVI ст: та першій половині XVII ст. Як герб міста він починає використовуватися лише у XVIII ст.

До цього додамо ще досить цікаву інформацію з аналізу козацьких прапорів, що існували до 1651 р.

Автентичні малюнки 25 прапорів, які використовувалися козаками до літа 1651 р., зберігаються у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки ім. М. С. Салтикова-Щедрина в Ленінграді, куди вони потрапили у 1805 р. з колекції рукописів та автографів П. П. Дубровського, а до останнього, в свою чергу, — з архіву Радзивіллів. На думку відомого дослідника Я. Д. Ісаєвича, ці малюнки могли бути зроблені Вестерфельдом під час його перебування у Києві²⁵.

В сучасній літературі вони більш відомі як прапори Чернігівського та Київського полків. Атрибуція частини прапорів як таких, що належать до Чернігівського полку, незаперечна, а от віднесення інших 12 прапорів виключно до Київського полку викликає певні сумніви. Виходячи із зображень на прапорах та обставин створення малюнків, Я. Ісаєвич вважав, що «такі прапори могли належати не козакам, а магістратській сторожі або цехам»²⁶.

Справді, за місяць до зайняття Києва литовським військом, 26 червня під Ріпками було частково розбито Чернігівський полк, полковник Небаба загинув. Можливо, саме тоді Радзивілл і захопив згадані прапори. Київський полк під командуванням А. Ждановича уникнув поразки і вчасно залишив місто. Отже, його прапори не могли потрапити до рук Радзивілла. А от прапори, які зберігалися у Києві і належали магістрату міста, цілком могли дістатись Радзивіллові.

Слід зазначити, що 21 липня 1649 р. Київський полк був вщент розбитий Радзивіллом під Лоевом, і його прапори могли потрапити в руки переможця ще тоді. Але після укладення Зборівського трактату військо Радзивілла було розпущено, оскільки, як завжди, не вистачило грошей для платні. Сам Радзивілл увесь 1650 рік спокійно жив у Вільно, лише двічі виїздив на сейм до Варшави. Отже, захоплені ним під Лоевом козацькі прапори ніяк не могли знову опинитися в Києві влітку 1651 р.

На трьох з дванадцяти київських прапорах зображено кушу (лук), і ні на жодному немає зображення архангела Михаїла. Таким чином, існує ще третє, хоч і не цілком незаперечне, свідчення про київський герб середини XVII ст.

То як же архангел²⁷ Михаїл міг потрапити до російських гербівників?

Відповідь на це запитання, слідом за іншими дослідниками, дає В. В. Рум'янцева: «Герб Києва зберіг зображення ангела, яке зафіксоване у польських гербівниках»²⁷. Справді, у польському гербівнику К. Несецького знаходимо опис герба Київського воєводства часів Речі Посполитої: білий (срібний) ангел стоїть на червоному тлі, тримаючи у руках меч та піхви, опущені додолу²⁸.

²⁵ Ісаєвич Я. Д. Бойові прапори козацького війська // Укр. іст. журн. — 1963. — № 1. — С. 85.

²⁶ Там же. — С. 87.

²⁷ Рум'янцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. — Киев, 1986. — С. 97.

²⁸ Niesiecki K. Herbars Polski. — Lipsk, 1839. — Т. 1. — S. 166.

Після приєднання України до Росії перед урядом постало питання про внесення назв та відповідних гербів трьох приєднаних земель — Київської, Чернігівської та Переяславської — до царського титулу. За зразок було взято старі польські герби воеводств, які зазнали лише певної модифікації. Це цілком відповідало тогочасній герботворчій практиці. Так, у давнього двоголового чернігівського орла було віднято одну голову, щоб не порушувалася субординація; київський же ангел втратив піхви, отримавши щит і зайнявши більш бойовниче положення. У такому вигляді він існував і далі. Спочатку не було змінено навіть червоного кольору поля, на якому зображено ангела. Лише на початку XVIII ст. він став блакитним (лазуровим).

Цікаво, що й у першому опису герба, який навів О. Лакиєр з реєстру гербів, затвердженого Сенатом у 1730 р., не названо ім'я київського ангела²⁹. Отже, на той час це питання ще не було цілком з'ясовано. «Можливо, при зведенні до системи міських та обласних емблем, — вважає В. В. Рум'янцева, — давнє тлумачення київського герба на нове, «архангела Михаїла», було зроблене довільно»³⁰. В усякому разі, відомо, що перший голова Геральдмейстерської комісії Ф. Санті, складаючи міські емблеми, використовував старі польські гербовники. Згодом зроблені ним ескізи використав Ф. Мініх, який очолив комісію після арешту Санті.

Виникає запитання, чим керувався польський уряд, надаючи Київському воеводству у середині XVI ст. саме цей герб? Відповідь на нього підказує К. Несецький, котрий, посилаючись на невідомі давні джерела, пише, що руські князі (Литовської держави) використовували на своїх корогвах зображення святого Єржі, підперезаного мечем³¹.

Отже, чи не слід шукати коріння архангела Михаїла у давньому культові бога-воїна, який, сягаючи у давнину, до середини XVI ст., міг набути форми ангела-воїна, а відтоді трансформуватись на архангела Михаїла? Однак це вже тема іншого дослідження.

Одержано 06.02.91.

Автор пришел к выводу, что «куша» как единый общий городской герб Киева функционировала с конца XV в. до второй половины XVII в. Лишь после вхождения Украины в состав Российского государства она была заменена изображением архангела Михаила, которое с некоторыми изменениями было заимствовано с герба Киевского воеводства Речи Посполитой. Наличие же изображения ангела на воеводском гербе может быть объяснено древним культом бога-воина.

²⁹ Лакиєр А. Б. Указ. соч.— С. 292.

³⁰ Рум'янцева В. В. Указ. соч.— С. 97.

³¹ Niesiecki K. Op. cit.— S. 550.

* * *

В. А. Потульницький (Київ)

Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919—1924 рр.)

Перебування М. С. Грушевського в еміграції, створення ним у Відні Українського соціологічного інституту і діяльність останнього досі залишаються недостатньо дослідженими питаннями в українській і зарубіжній історіографії. Автор зробив спробу висвітлити цей період життя і діяльності вченого, використовуючи вперше введені до наукового обігу архівні матеріали.

У середині 1919 р. найбільшим осередком еміграції з України став Відень, де з 1915 р. працювала Загальна Українська Культурна Рада, заснована для налагодження культурного життя українців під час першої світової війни і науково-видавничої та громадсько-політичної діяльності інтелігенції Галичини і Наддніпрянської України¹. В тому ж році було створено Загальну Українську Національну Раду, яка виконувала функції політичного представництва українських партій на час війни та їх координаційного центру, а також функціонувала українська парламентарна репрезентація в австрійському парламенті.

Тому не випадково саме у Відні наприкінці 1919 р. М. Грушевський створив перший український науковий заклад в еміграції — Український соціологічний інститут, який був основним місцем роботи вченого під час його перебування за кордоном. Крім видання наукових праць, співробітники цього закладу проводили лекційну, пропагандистську і наукову діяльність.

Коли Грушевський опинився в Австрії фактично без засобів для існування, маючи лише 20 тис. сторінок рукописів власних наукових праць, він, безумовно, не міг стати засновником нового інституту. Тому Михайло Сергійович спочатку написав проект майбутнього закладу і уклав 10 жовтня 1919 р. угоду з керівництвом Дніпросоюзу* про видання праць українських вчених, які перебували в еміграції.

Вона передбачала надання Грушевським кооперативові права на випуск у світ його книжок «Ілюстрована історія України» (20 тис. примірників), «Про старі часи на Україні» (30 тис. примірників), «Історія України для вищих початкових шкіл» (25 тис. примірників), «Всесвітня історія» (35 тис. примірників), «Культурно-національний рух на Україні» (15 тис. примірників). А спочатку Дніпросоюз мав сплатити Грушевському гонорар у розмірі 18% номінальної вартості зазначених книг, а також аванс (100 тис. чеських крон). Повний розрахунок мав відбутися вже після виходу цих праць у світ, однак не пізніше 20 травня 1920 р.²

Отримавши аванс, учений почав встановлювати контакти з колегами, які бажали працювати в майбутньому інституті. Згідно з проектом, складеним Грушевським 8 жовтня 1919 р. і поданим у звіті про роботу інституту, діяльність його співробітників мала охоплювати такі основні напрями: 1) аналіз соціально-політичних рухів у різних країнах і популяризація досягнутих результатів шляхом розширення видавничої і лекторської діяльності для української еміграції, а по можливості і на Радянській Україні та в Галичині; 2) встановлення зв'язків з інтернаціональними і національними організаціями, партіями, науковими й публіцистичними колами, незалежно від політичної орієнтації з метою їх інформування про соціально-політичний рух на Україні і в еміграції, українську історію і літературу; 3) встановлення контактів з тогочасним урядом на Україні з метою фінансування останнім діяльності інституту, а в майбутньому і його переведення на батьківщину³.

Судячи з проекту, Грушевський вважав, що цей інститут мав бути автономним незалежним закладом. Щоправда, можливість фінансування урядом Радянської України його діяльності, а також вирішення згодом питання про переведення цього наукового закладу на Україну

¹ ЦДІА у Львові, ф. 399, оп. 1, спр. 1—10.

* Дніпросоюз, або Дніпровський союз споживчих спілок — найбільш впливові кооперативне об'єднання на Україні за часів існування Центральної Ради, гетьманщини і Директорії, яке об'єднувало наприкінці 1918 р. понад 8 тис. кооператорів і 80 повітових та окружних кооперативних спілок. Його представництво у Відні було основним посередником при контактах із закордонними торговельними фірмами і об'єднаннями. Дніпросоюз також видавав велику кількість українських книжок, переважно підручників і посібників (ЦДІА у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 92, арк. 1—2).

² ЦДІА у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 92, арк. 3.

³ Там же, спр. 66, арк. 3—6.

вчений пов'язував з відновленням на території УСРР багатопартійності і легалізацією там діяльності партії українських соціалістів-революціонерів, членом якої він був. Про це, зокрема, свідчили його лист до Голови Ради Народних Комісарів України Х. Г. Раковського⁴, а також направлення на Україну членів партії українських есерів М. Чечеля і В. Мазуренка для ведення переговорів з даного питання⁵.

Проект створення інституту Грушевський розіслав відомим ученим, які перебували тоді в еміграції, причому членам різних опозиційних партій, що також свідчило про його бажання створити надпартійний науково-видавничий і педагогічний заклад. На пропозицію Грушевського відгукнулися: історик і політолог, ідеолог українського монархізму В'ячеслав Липинський, юрист і політолог, доктор філософії, член соціал-демократичної партії Володимир Старосольський, історик і мистецтвознавець, засновник революційної української партії Дмитро Антонович — син визначного українського історика, професора Володимира Антоновича, приват-доцент Київського політехнічного інституту, член української партії соціалістів-федералістів Іван Фещенко-Чопівський, юрист і публіцист Михайло Лозинський, а також члени партії есерів, діячі Центральної Ради Микола Чечель, Павло Христюк, Микита Шаповал і Микола Шраг.

Згадані вчені дали згоду прочитати для української громадськості цикл лекцій з різних проблем історії і політики України і видати під грифом Українського соціологічного інституту їх наукові монографії, одержуючи гонорар у розмірі 625 чеських крон за аркуш⁶.

У той час Дніпросоюз, який вже надрукував деякі книги самого Грушевського, оцінив їх значно дешевше, ніж було попередньо домовлено. Це пояснювалося насамперед скрутним матеріальним становищем переважної частини емігрантів і девальвацією грошей. Однак таке рішення Дніпросоюзу не задовольнило Грушевського. Тому 3 грудня 1920 р. учений уклав з Дніпросоюзом нову угоду, згідно з якою мав одержувати як авторський гонорар замість грошей 18% тиражу написаних ним книжок. В результаті вчений отримав 15 227 примірників книг⁷.

Ці книжки, частину яких автор розраховував продати, щоб мати кошти для утримання сім'ї і можливість продовжувати наукову роботу, а решту — використати для обміну з книгарнями й інститутами в Європі та Америці і таким чином створити бібліотеку соціологічного інституту, треба було десь зберігати. В цьому Грушевському допоміг його давній товариш — відомий чеський учений, професор Карлового університету в Празі, доктор історії Ярослав Бідло. 25 січня 1921 р. керівники відділення історичного семінару при Карловому університеті в Празі підписали з Грушевським угоду про прийняття семінаром на зберігання і для користування книг соціологічного інституту, які мали знаходитися в кабінеті Я. Бідла, доки Грушевський не зможе переправити їх до місця його роботи на Україні, але з умовою, що власник забере їх, якщо не вистачатиме місця для праць історичного семінару⁸.

Частина книжок, які вчений залишив для обміну і продажу, зберігалася за відповідну плату на складі Дніпросоюзу у Відні⁹. Звідси він надсилав їх до бібліотек НТШ і Ставропігійського інституту у Львові, українського клубу в Женеві, американським і канадським видавництвам, отримуючи від них праці з українознавчої тематики.

В січні 1921 р. за ініціативою Союзу українських журналістів і письменників група професорів-емігрантів, які проживали в Австрії,

⁴ Там же, спр. 94, арк. 2.

⁵ Там же, спр. 66, арк. 43.

⁶ Там же, арк. 19.

⁷ Там же, спр. 92, арк. 27.

⁸ Там же, спр. 66, арк. 12.

⁹ Там же, спр. 92, арк. 34—35.

вирішила заснувати у Відні Український вільний університет. Його ректором мав стати Грушевський, а заступниками ректора було обрано професорів — філолога Олександра Колесу і юриста Станіслава Дністрянського, які одночасно виконували функції деканів, відповідно, філософського факультету і факультету права і політичних наук. Проте невдовзі внаслідок розбіжності поглядів з іншими членами керівництва університету Грушевський відмовився від роботи в ньому. Суть конфлікту полягала в тому, що Грушевський вимагав надання більшої самостійності очолюваному ним соціологічному інституту — складовій частини майбутнього університету — в справі призначення професорів, доцентів і лекторів без врахування академічної кваліфікації для професорів та академічного цензу для слухачів¹⁰. Інші члени керівництва, яких підтримала більшість присутніх у Відні професорів і доцентів, прагнули організувати університет на зразок вищих навчальних закладів. Зрештою, Грушевський і його товариші зосередили свою увагу на діяльності соціологічного інституту¹¹.

В 1921—1922 рр. співробітники цього інституту в основному займалися видавничою і лекторською діяльністю. Крім соціологічних праць Грушевського, були видані монографії В. Липинського, В. Старосольського, П. Христюка, М. Шрага, М. Лозинського, К. Грушевської — доньки вченого. В цілому під егідою Українського соціологічного інституту побачили світ 13 книг, присвячених різним аспектам минулого та сучасного життя трудящих України. Їх видання давало можливість матеріально і морально підтримати українських учених-емігрантів.

1 лютого 1921 р. в приміщенні українського робітничого товариства «Єдність» у Відні лекціями Грушевського і Антоновича розпочалося читання безплатних загальнодоступних курсів з суспільних наук для українських емігрантів. Вони тривали з перервами близько року і охоплювали різноманітні питання соціології, політології, політекономії, історії. Слухачі мали попередньо записатися у секретаря курсів М. Чечеля. Лекції читалися щотижня по вівторках і п'ятницях з такої тематики: початки громадського і державного життя або генетична соціологія (М. Грушевський); соціальні підстави розвитку мистецтва (Д. Антонович); історія української революції (П. Христюк); теорія нації (В. Старосольський); держава і державне право (М. Шраг); криза капіталізму (М. Чечель); кооперація і соціалізм (І. Штефан) та інші¹².

З 1921 р. праці співробітників інституту особливо часто надходили для українців Галичини і США. В реалізації книжок Грушевському допомагали у Львові професор Кирило Студинський, бібліотекар книгарні НТШ Катерина Панькевич і управитель книгарні Ставропігійського інституту Антон Хойнацький, які вивчали попит українського населення Галичини на продукцію вчених інституту і складали відповідні замовлення. Подібну роботу в США і Канаді здійснювали колишні студенти Львівського університету, учні Грушевського — єпископ української євангельської церкви В. Кузів і редактор вінніпегського журналу «Канадійський ранок» З. Бичинський. Одночасно вчений безплатно надсилав до закордонних бібліотек німецько- і франкомовні переклади своїх книг, зроблені ним самим і видані обмеженим тиражем у видавництві Дніпросоюзу. Їх одержали, зокрема, бібліотеки Оксфордського і Кембріджського університетів (Англія), Смітсонівського, Масачусетського технологічного інститутів, Гарвардського університету (США)¹³. Це робилося з метою ознайомлення зарубіжного читача з культурними здобутками українського народу, бо, за свідченням самого Грушевського, книжки про Україну, які мали можливість прочитати в той час американські і англійські політики, «давали лише ін-

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 3859, оп. 1, спр. 139, арк. 37.

¹¹ Там же, арк. 38.

¹² ЦДІА в Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 66, арк. 14—15.

¹³ Там же, арк. 225, 251.

формацію, що український народ — це некультурна маса, яка стоїть нижче грузинів, татар і т. д.»¹⁴

Наприкінці 1922 р. видання книг Дніпросоюзом було припинене внаслідок браку коштів. Це було пов'язане насамперед з небажанням і неможливістю українських громадян купувати книжки за цінами, які б давали змогу продовжувати видавничу діяльність. Фактично в цей період діяльність інституту припинилася, хоча вчений ще й у 1923 р. надсилав книжки у США до Кузіва, завдяки чому одержував певні кошти для існування за кордоном.

Оцінюючи в цілому діяльність інституту, слід констатувати, що незважаючи на вкрай несприятливі умови діяльності в Австрії, постійний брак коштів, його співробітники здійснили значну наукову і організаційну роботу, сприяли об'єднанню зусиль представників творчої інтелігенції, видали протягом двох років 13 книжок з різноманітної тематики, що досі не втратили наукової і пізнавальної цінності.

В еміграції Грушевський продовжував громадсько-політичну діяльність. Його політичні переконання, а також думки з приводу розвитку української науки знаходили відображення на сторінках редактованого ним часопису інституту «Борітеся — поборете», який виходив у Відні в 1920—1922 рр. і був друкованим органом партії українських соціалістів-революціонерів.

Так, у праці «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання» Грушевський визначив сутність свого народницького світогляду — ідею примату інтересів народу, суспільства над інтересами держави. Проте в тій же праці вчений зазначав: «...З якою антипатією трактовано в цих кругах (українська народницька історіографія.— В. П.) зусилля української буржуазії коло збудування класової національної держави всупереч соціалістичним мріям мас»¹⁵. Безперечно, це визнання Грушевського відображає складний процес еволюції поглядів ученого в процесі його політичної діяльності.

Особливе місце в політичних поглядах Грушевського належало аналізу соціально-політичних особливостей, котрі відрізняють українську народність від її сусідів. Поділяючи народності Російської імперії на дві категорії — аристократичні і демократичні, вчений відносив до останніх українську народність, національний склад якої історичні умови звели майже виключно до демосу, до того ж селянського, землеробського. Грушевський стверджував, що селянство є основою української національності і в ході історичного процесу навчилося дивитись на себе як на єдиного справжнього представника нації, охоронця її традицій та ідеології, що воно є сильним, активним і національно відмінним від Московщини, а Україна взагалі є країною землеробською, мужицькою, з мужицькою культурою¹⁶.

У працях, створених в еміграції, вчений писав про своєрідність українського селянства, що знаходить вияв у світогляді, естетичних ознаках, оригінальній культурі, 'з «якою справедливо відчуває себе не нижчим класом якоїсь нації, але народом-нацією, її єдиним представником»¹⁷. Представництво українським селянством всього народу автор пояснював не тільки втратою вищих станів, які поповнили привілейовану державну народність, але й тим, що українське селянство розвинуло, хоч і у вузьких межах, велике багатство національного життя. Тому виняткова роль в історії українського народу завжди належала віковичним гаслам — про право на землю і право на весь

¹⁴ Там же, арк. 17.

¹⁵ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // Борітеся — поборете.— 1920.— № 1.— С. 16.

¹⁶ Там же.— С. 21—22; 24; Грушевський М. На село! // Там же.— № 4.— С. 1; Ювілей академіка М. Грушевського. 1866—1926.— К., 1927.— С. 26.

¹⁷ Грушевський М. На село! // Борітеся — поборете.— 1920.— № 4.— С. 17.

продукт праці, боротьба за землю і волю, що спричинило підвищену активність народних мас, виникнення повстань проти чужоземних неволювачів, переселення і еміграції, переміщення в процесі шукання «вільної землі» різних місцевих груп. Саме боротьба за здійснення цієї подвійної мети — землі і волі — готувала, за Грушевським, матеріал для української нації, об'єднувала її право, мораль, світогляд, давала їй своєрідну релігію праці¹⁸. Вчений був переконаний, що український народ існуватиме і, спираючись на своє селянство, на міцні основи свого господарства, посіде чільне місце в політичному й економічному житті Європи¹⁹.

Ідея федерації поряд з ідеєю народності була другою основною підвалиною, на якій базувалася політична програма Грушевського, викладена ним в еміграції. Аналізуючи програму української партії соціалістів-революціонерів, у розробці якої він брав безпосередню участь, учений писав: «Українська партія соціалістів-революціонерів завжди вважала своїм обов'язком притримуватись старих федералістичних принципів, висунених кирило-мефодіївцями і ще раніше «Обществом Соединенных Славян», не кажучи про старші прецеденти»²⁰. Отож, слова Грушевського про те, що «в минувшині ми ніколи не були приклонниками незалежності в ходячій, вульгарній розумінні цього слова. Мати власну армію, митну сторожу, поліцію, в'язниці і шибениці, се ніколи не захоплювало українських народників»²¹, відображали його давно сформовану позицію з цього питання. Так Грушевський характеризував ідеологію старих народників, до яких відносив і себе. Він, зокрема, зазначав, що перші голосні оклики до незалежності, такі, як «Ukraina irredenta» Бачинського і «Самостійна Україна» РУП, були сприйняті ними з великим скептицизмом і побоюванням, що «з цього самостійного яйця вилупиться шовіністична реакція і всякі націоналістичні авантюри»²². Вчений не вважав гасло самостійності немінучим при вирішенні проблеми самостійної України; він був упевнений, що за інших, нормальних обставин «суверенність українського народу і незайманість його національних, економічних і політичних інтересів можна було б забезпечити і в федеральній формі»²³.

Таким чином, ідея федералізму залишилася панівною ідеєю наукової і громадсько-політичної діяльності вченого в еміграції. Більше того, Грушевський був переконаний, що «без порозуміння з соціалістичною Росією неможливо установити українську незалежність, бо без певного замирення українсько-російської границі неможлива ніяка широка конструктивна робота на Україні, так само, як і в Росії»²⁴. Разом з тим Грушевський вважав, очевидно, за неможливе для українців «повний поворот від незалежної України до федеративної Росії»²⁵.

Справа в тому, що «Совітська Росія тою федерацією, котру вона своєю волею декретувала на Україні, а наприкінці звела до повної і абсолютної залежності України від московського центра навіть без якого-небудь путящого самоврядування, сама поховала для українців ідею федеративної Росії»²⁶. Під згаданою федерацією Грушевський, напевне, розумів декрет Радянського уряду від 8 листопада 1920 р.

¹⁸ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // Там же.— № 1.— С. 29—30.

¹⁹ Там же.— С. 29.

²⁰ Там же.— С. 44.

²¹ Там же.— С. 46.

²² Там же.

²³ Там же.— С. 47.

²⁴ Грушевський М. Між Москвою і Варшавою // Борітеся — поборете.— 1920.— № 1.— С. 13.

²⁵ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // Там же.— С. 49.

²⁶ Там же.

про федерацію Української Радянської Республіки з РСФРР. Тому, з одного боку, обґрунтовуючи необхідність збереження зв'язків України з Росією тим, що «об'єктивні, реальні умови українського життя, спадщина царської Росії не дають можливості будувати українське життя без порозуміння з Росією»²⁷, Грушевський водночас вважав, що Україна має бути повністю автономною. Якими конкретно мають бути ці зв'язки, вчений не визначав. «Питання про конфедерацію чи федерацію, — писав він, — це річ будучості. Поки що не можна йти далі в сім напрямі поза воєнну та економічну конвенцію... Обставини переносять питання на інший ґрунт — саме тої федерації — соціалістичних республік Європи»²⁸. Таким чином, Грушевський вважав, що питання про взаємовідносини України з Росією найкраще вирішиться за умови входження обох республік, як рівноправних членів, до складу світової європейської федерації. «В відносинах до Росії, — зазначав учений, — Українська республіка мусить бути самостійною і незалежною, вони можуть об'єднатися тільки у вищій організації як дві рівнорядні одиниці»²⁹.

Прихильник ідеї федералізму в її народницькому розумінні, Грушевський писав, що Українська республіка, зрештою, стане федерацією земель, сполученими штатами України³⁰. Недаремно партія українських соціалістів-революціонерів, ідеологом якої був Грушевський, виступала за те, що право на федеративний зв'язок є не тільки правом України у відносинах з іншими національними територіями, але й за окремими частинами української території визнавала право добиватися федеральної Української республіки. На думку Грушевського, «чи буде Українська Республіка формально зватися федеративною, чи ні, фактично вона однаково повинна організовуватись як федерація своїх фактичних республік-громад»³¹.

Визнання Грушевським Радянської України і повернення його до Києва в 1924 р. свідчило про те, що він, як і раніше, продовжував підтримувати стару федералістичну ідею. Хоча причини і обставини цього вчинку академіка вже досить докладно висвітлені українськими дослідниками³², вважаємо за необхідне проаналізувати кризь призму діяльності вченого в еміграції процес підготовки Грушевського до повернення на батьківщину, акцентуючи увагу на мотивуванні цього акту самим, з'ясувати, як його народницько-федеративні погляди, викладені на сторінках часопису «Борітеся — поборете», вплинули на прийняття такого важливого рішення.

Як свідчив лист Грушевського до Раковського від 15 листопада 1921 р., ще у вересні представники української партії соціалістів-революціонерів М. Чечель і М. Шраг вели переговори в Харкові з Раковським про повернення частини політичних діячів і науковців на Україну за умови допуску їхньої партії до влади паралельно з більшовиками. Звичайно, питання про легалізацію української партії соціалістів-революціонерів Раковський відмовився навіть обговорювати, але саме тоді голова торговельного представництва УСРР в Чехословаччині В. Новаківський запропонував Грушевському взяти участь в організації видавництва для друкування за кордоном українською мовою шкільної, наукової і белетристичної літератури, яка мала розповсюджуватися в Україні, а 3 вересня 1921 р. — стати головою редакційної колегії цього видавництва³³.

²⁷ Там же.— С. 48.

²⁸ Там же.— С. 49.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же.— С. 44.

³¹ Там же.

³² Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну? // Укр. іст. журн.— 1966.— № 11; Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.) // Там же.— 1991.— № 4, 5, 7—10.

³³ ЦДА в Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 94, арк. 1, 11, 13.

Діяльність Грушевського в цьому напрямі мала здійснюватися під егідою допомогової акції Україні від імені Українського Червоного Хреста. Питання про роботу вченого остаточно повинен був вирішити наркомат освіти України. Грушевський витлумачив цю обставину як пропозицію стати службовцем даного наркомату. Згоду на співробітництво з радянською владою вчений обгрунтував тим, що КП(б)У переходить від «періоду гострої окупаційної боротьби, котру Російська комуністична партія і її галузь — КП(б)У — вели на Україні..., до співробітництва»³⁴. Про своє ставлення до співробітництва Грушевський писав: «Навзаєм з української сторони (маються на увазі емігранти.— В. П.), навіть серед елементів несоціалістичних, наростало бажання відложити на бік старі рахунки, всю історію УСРР і взяти від радянського режиму все, що він може дати для закріплення здобутків революції і підготовлення культурних чи національних вимог українського люду, і разом підтримати радянський режим, оскільки він буде відповідати інтересам краю та не тільки іменем, а ділом самим буде урядом України. Коли б ті обопільно наближаючися течії здійснилися і подали б собі руки, в процесі роботи скоро могли б виглядатися при обопільнім бажанні ті непорозуміння і упередження, які застаються з обох сторін»³⁵.

Ці слова вченого, написані ще в 1921 р., пояснюють основний мотив його повернення на батьківщину — компроміс з більшовицьким урядом в ім'я наукової праці для культурних і національних потреб українського народу.

Проте, даючи згоду на таке співробітництво і надсилання для України книжок і шкільних підручників, наукової літератури, Грушевський поставив умову, що він і його товариші дотримуватимуться власних, немарксистських позицій. Однак, писав він Раковському, «мені і моїм найближчим товаришам дано зрозуміти, що передумовою співробітництва являється наше повне політичне самовідречення»³⁶. Це стало основною причиною відмови вченого співпрацювати з Радянським урядом.

Другою причиною було усвідомлення Грушевським того факту, що його хочуть використати лише як службовця комісаріату народної освіти, але не як науковця. «Не будши бюрократом ніколи за все моє життя, — зазначав Грушевський, — я і тепер не хочу йти між цю верству і своїм прикладом підтримувати бюрократів»³⁷. Під час спілкування з членами закордонних представництв України в Австрії і Чехословаччині вчений дізнався про засмічення державного апарату Радянської України «несоціалістичним і взагалі часто морально нечистим і при тім українофобським елементом», який «гальмує взагалі всяку живу конструктивну роботу, всяке відродження краю»³⁸. Грушевський вбачав у зростанні кількості ненаціональної бюрократії процес збільшення «відчуження апарату радянської республіки від живого народного життя, від трудових робітничо-селянських мас України», відновлення російської імперської політики, в котрій «гинуть потяги до творчої праці і до помирнення і об'єднання в спільних завданнях українсько-національних і загальносоціалістичних течій, яке може і повинно бути здійснене Радянською Україною, власне — *Радянською*»³⁹. Цим самим Грушевський показував, як розуміє становище України в системі федерації радянських республік.

Для Грушевського — і в цьому також знаходила відображення одна з провідних ідей його народницької концепції і розуміння феде-

³⁴ Там же, арк. 2.

³⁵ Там же, арк. 3.

³⁶ Там же, арк. 5.

³⁷ Там же.

³⁸ Там же, арк. 6—7.

³⁹ Там же, арк. 7 (виділено М. Грушевським).

рації — було істиною, що неволя національна є тільки наслідком неволи соціальної та економічної. У соціалізмі, що знищує це суспільне і економічне гноблення, він бачив силу, яка одночасно вивільняє народ і з політичної неволи. Глибоке переконання і непохитна віра в те, що шлях до визволення національного йде через суспільно-економічне відродження, найяскравіше характеризують громадсько-політичну позицію вченого.

«Ми (соціалісти-революціонери. — В. П.), — писав він, — заінтересовані всім своїм єством в збереженню революційних здобутків і соціалістичних перспектив, дорогих їм стільки ж, що і комуністичній партії. Необхідно змінити систему — відмовитися від партійної виключності, ввійти в щире і чесне порозуміння з соціалістичними радянськими партіями України, щоб поширити соціал-революційну базу; в поміч пролетаріатові притягнути нові активні елементи українського революційного селянства і інтелігенції... За нашими соціалістичними гаслами нема заритих націоналістичних чи реакційних планів; український патріотизм не входить в конфлікт з нашими соціалістичними переконаннями»⁴⁰. Тут Грушевський ще раз підкреслював домінанті своєї концепції — інтереси світового визволення праці від експлуатації капіталу і примат інтересів трудового народу на Україні, який, на його думку, є єдиним справжнім представником української нації.

Ще в 1921 р. Грушевський вказував на необхідність заміни однопартійної системи, оскільки вона неминуче вихолощує плюралізм і демократію і тримає під вічними загрозами катаклізмів саму більшовицьку владу на Україні. «Ви розумієте, — закінчував він свого листа до Раковського — що я, як соціаліст і демократ, який мріяв завсіди все і вся інтересами трудового народу, не можу заспокоїтись на альтернативі, що або більшовики дійдуть до зрозуміння ситуації і вийдуть з своєї партійної виключності, або вони впадуть. Ся альтернатива реально вірна — аж я ніяк не хотів би, щоб більшовики впали, не переживши своєї системи, і потягли за собою в безвість здобутки революції і перспективи соціалізму»⁴¹. Ці слова свідчать не тільки про здатність вченого передбачати розвиток подій, але й характеризують його підхід до аналізу явищ суспільного життя — обов'язковий плюралізм, альтернативність, існування різних концепцій і точок зору, повага до чужої думки, яка не заважала йому відстоювати народницьку концепцію в історіографії і історіософії України.

В листопаді 1923 р. Грушевський дав згоду на обрання членом Української Академії наук по кафедрі української історії. Цьому були дві причини: 1) сам зміст пропозиції українського уряду суттєво змінював майбутнє становище вченого на батьківщині — він вже був не службовцем наркомату освіти, а академіком; 2) суттєво змінилося становище Грушевського в еміграції у зв'язку з припиненням замовлень на видання Українського соціологічного інституту. Останнє було, як свідчив Грушевський, спричинене інфляцією польської марки в Галичині, зростанням національної апатії в США і Канаді, а також невідповідністю його концепції офіційній політичній доктрині Радянського уряду. Фактично в Австрії Грушевський вже не міг жити лише за рахунок видання наукових праць.

Незважаючи на скрутне фінансове становище, Грушевський відхилив пропозицію В. Кузіва написати книгу на тему «З історії релігійної думки на Україні» з протестантсько-євангельської точки зору, хоч мова йшла про одержання солідного гонорару. Він писав В. Кузіву: «Я не можу друкувати своєї праці під маркою чисто конфесійною, котра може викликати підозріння, що праця написана під лад певної сторонньої концепції... Свобода наукової мислі була для мене догматом

⁴⁰ Там же, арк. 16—17.

⁴¹ Там же, арк. 19.

мого життя, і я не хочу її ні обмежити, ні викликати підозріння, що я дав її обмежити»⁴².

Водночас Грушевський розумів, що Український соціологічний інститут навряд чи зможе довго існувати за тих умов і пропозиція Радянського уряду, напевне, була найкращим виходом з становища. Звичайно, були й інші варіанти: робота в США або Чехословаччині, яку пропонували вченому його друзі та учні, проте саме на Україні він міг закінчити багатотомну працю «Історія України-Руси» — одну з основних в його науковому доробку.

В листі до київського комісара він просив оформити його повернення на батьківщину з огляду на те, що хотів би попрацювати в українських бібліотеках і архівах для оброблення джерел 16 і 17 ст.⁴³

Грушевський прекрасно розумів, що процес українізації, який почався на Україні в ті часи, може швидко закінчитись, але внаслідок обставин, що склалися, погоджувався на переїзд. «Через страшний занепад, — писав він В. Кузіву 15 жовтня 1923 р., — проходить українське життя в усіх частих світу, але найгостріший він, розуміється, на Великій Україні. Маю те враження, що процес руїни там не закінчився і даремно починати якусь конструктивну роботу — все одно нова хвиля деструктивності то змете. Але хоч не маю великої надії вести якусь продуктивну працю, то, мабуть, прийдеться невдовзі туди їхати, бо тут уже також не можу нічого робити. Тут теж нужда, але волюю все те зносити вже на Україні»⁴⁴. Передбачена вченим можливість швидкого припинення процесу українізації й розуміння неможливості займатися на Україні громадською роботою і брати участь у політичному житті, «засудити себе на мовчання і абстиненцію від усякої громадської праці»⁴⁵, безумовно, утримували його від повернення на батьківщину. Але і в даному разі неабияку роль відіграли мотиви народницького, національного характеру, оскільки Українська Академія наук, де йому запропонували працювати, стала, на його думку, «...в загальній руїні єдиним осередком якогось українського життя, хоч сама (фактично) і не українська»⁴⁶.

Повернувшись додому, Грушевський одразу приступив до наукової роботи, яку він фактично не припиняв і в еміграції. Причини і обставини повернення Грушевського на батьківщину, його робота під час перебування в еміграції свідчили, що ідея примату інтересів українського народу, плюралізму, демократії і федерації були визначальними критеріями його життя і творчості.

Одержано 20.09.91

Пребывание М. С. Грушевского в эмиграции, создание им в Вене Украинского социологического института и деятельность последнего до сих пор остаются недостаточно исследованными вопросами в украинской и зарубежной историографии. Автор принял попытку осветить этот период жизни и деятельности ученого, используя впервые введенные в научный оборот архивные материалы.

⁴² Там же, спр. 266, арк. 285.

⁴³ Там же, арк. 267.

⁴⁴ Там же, арк. 262.

⁴⁵ Там же, арк. 285.

⁴⁶ Там же, арк. 267.

Б. А. Кругляк (Сизрань)

Товарні біржі в Російській імперії

У повідомленні на основі аналізу даних, почерпнутих із статистичних довідників і архівних матеріалів, висвітлюється питання про діяльність товарних бірж у Росії і головним чином на Україні. Біржі повністю відповідали потребам внутрішнього ринку і стимулювали подальший розвиток капіталістичної економіки.

Перехід радянської економіки на ринкові відносини викликав до життя й діяльності такі організації, як товарні біржі. В країні почалося біржове фундаторство. Відкриваються різноманітні маклерські і брокерські школи та курси, пробуджується інтерес до історії й досвіду діяльності товарних бірж у дожовтневій Росії. Однак практично часто доводиться починати все з нуля. Один із сучасних біржових ділків, фундатор клубу молодих мільйонерів Г. Стерлігов в інтерв'ю журналу «Огонек» на запитання кореспондента: «Ви можете чітко сформулювати, що таке біржа?» відповів: «Ні. По правді кажучи, я й сам до пуття цього просто не знаю... Просто я дійсно не дуже добре знаю, що таке справжня біржа»¹.

Слід зазначити, що наукової літератури, яка могла б дати більш-менш повну картину діяльності бірж у дожовтневій Росії, дуже мало. Можна назвати лише монографії Невзорова і Філіппова², в яких дається короткий нарис історії російських бірж. У пореформені десятиріччя й на початку ХХ ст. товарні біржі продовжували відкриватися. Деякі з них друкували свої звіти і це дає можливість скласти уявлення про характер їх торговельної діяльності та економічні зв'язки³. Дані про номенклатуру біржової торгівлі, преїскуранти цін на товари, відомості про біржових маклерів вміщувалися як в спеціальних періодичних виданнях «Биржа», «Биржевые ведомости», «Вестник биржевой торговли и сельского хозяйства», так і в тих органах преси, котрі спеціалізувалися на економічній тематиці.

Деякі матеріали про діяльність товарних бірж зберігаються у фондах різних архівів. У Центральному Державному історичному архіві СРСР (ЦДІА СРСР) деякі відомості про біржі Російської імперії містяться у фонді міністерства торгівлі і промисловості (ф. 23); у Центральному Державному історичному архіві України (ЦДІА України) у фонді Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (ф. 442) є дані про діяльність Київської біржі, в Державному архіві Одеської області у фонді Одеського міського управління (ф. 16) знаходиться ряд документів, в яких згадується діяльність Одеської біржі.

В радянській історіографії товарним біржам відведена також певна увага. Насамперед вони розглядаються як організації оптової торгівлі, котра набула дальшого розвитку в умовах капіталізму, по-друге, називаються дати відкриття деяких бірж⁴, по-третє, зроблена спроба показати специфіку їх діяльності⁵. Але все це подано лише як

¹ «Могу быть президентом СССР...»: Интервью Анастасии Ниточкиной с Германом Стерлиговым // Огонек.— 1991.— № 23.— С. 9.

² Невзоров А. Русские биржи.— Юрьев, 1897.— 223 с.; Филиппов Ю. Д. Биржа, ее история, современная организация и функции.— СПб., 1912.— 202 с.

³ Отчет Киевского биржевого комитета за 1904 г.— К., 1905.— 38 с.; Отчет Харьковского биржевого комитета за 1904 г.— Харьков, 1905.— 42 с.; Отчет комитета Харьковской каменноугольной и железоторговой биржи за 1907 г.— Харьков, 1908.— 42 с.

⁴ Хромов П. А. Экономическое развитие России в XIX—XX веках.— М., 1950.— С. 247; Хромов П. А. Экономическая история СССР.— М., 1982.— С. 83.: История Украинской РСР: У 8 т., 10 кн.— К., 1978.— Т. 3.— С. 324.

⁵ История народного хозяйства Украинской РСР: У 3 т., 4 кн., К., 1983.— Т. 1.— С. 355.

інформація про те, що капіталізму була притаманна й така форма економічної діяльності. І це не випадково. Адже таке ставлення до бірж викликалося тим, що в офіційній історіографії панувало уявлення про те, що нібито ці організації ніяким чином не вписуються в соціалістичну систему господарювання і вивчення їх історії та досвіду позбавлене практичного значення. Проте реальна економічна ситуація спростовує ці погляди.

Автор даного повідомлення робить спробу на основі даних, почерпнутих із статистичних довідників і архівних матеріалів, охарактеризувати діяльність товарних бірж у дожовтневій Росії та на Україні, показати їх важливе місце на внутрішньому і місцевому ринках.

Виникнення товарних бірж було однією із закономірностей, яка впливала з потреб капіталістичного внутрішнього ринку. Правда, в Росії вони з'явилися ще в умовах феодально-кріпосницького ладу. Перша з них була заснована у Санкт-Петербурзі 8 листопада 1723 р. Петром I⁶. Хоча в Росії на той час існували великі купецькі капітали, відкриття біржі все-таки не викликалося потребами економічного розвитку країни, а скоріше бажанням імператора мати в Росії таку ж установу, яка б здійснювала різноманітні оптові торговельні операції, як і в країнах Західної Європи.

Розвиток товарного виробництва, розширення внутрішнього ринку і включення Росії в міжнародні економічні відносини внаслідок розкладу феодального ладу та посилення капіталістичних відносин викликали виникнення нових бірж. У 1834 р. відкрилася біржа в Кременчуку Полтавської губернії, в 1848 р. — на Нижньогородському ярмарку і в Одеському порту. До 1861 р. в Росії відкрилося ще кілька бірж, зокрема в Москві і Рибінську. У пореформені роки вони з'являються у Києві (1865), Харкові (1868), Миколаєві (1886).

Нерідко біржова торгівля виростала з оптової ярмаркової торгівлі. Це перш за все стосується тих ярмарків, які мали всеросійське значення, і де зосереджувалася торгівля одним чи кількома товарами, котрий відправлявся звідси в різні райони країни. Так, ще до реформи 1861 р. Нижньогородський ярмарок перетворився у центр оптової торгівлі залізом виробництва уральських заводів, яка зосередилася в руках вузького кола великих капіталістів⁷ і за своїм характером була по суті укладанням біржових угод. У ті ж роки Контрактовий ярмарок у Києві дедалі більше перетворювався на біржу з обмеженим строком дії, де йшла торгівля сільськогосподарською продукцією та цукром і укладалися контракти на оренду і продаж нерухомого майна. Біржові операції по збуту великої рогатої худоби здійснювалися на Хрестовоздвиженському ярмарку в Одесі.

В ст. 656 Торгового статуту записано: «Біржі суть збірні місця чи збори належних до торгового класу для взаємних з торгівлі зв'язків і угод». Це визначення, на нашу думку, слід уточнити і доповнити. Біржа, скажемо ми, як особлива форма ринку історично склалася в умовах розвитку капіталізму і стала організацією, для якої характерними були регулярні, приурочені до певного місця і часу ділові збори, де, поперше, здійснювався оптовий торг через заключення угод, котрі підпорядковувалися спеціальним правилам, і, по-друге, встановлювалися ціни, які були прийнятні для учасників цих угод.

Товарні біржі відігравали дедалі зростаючу роль у внутрішній торгівлі країни. Їх кількість зростала тим швидше, чим швидше розвивався капіталізм. У 1870 р. в Росії налічувалося 17 бірж, в 1904 р. — на 39 більше⁸. На Україні на початку ХХ ст. функціонувало 6 товарних

⁶ Хромов П. А. Экономическая история СССР.— С. 83.

⁷ Лаверычев В. Я. К вопросу о возникновении монополистических объединений в царской России // Вестник Московского университета.— 1974.— № 5.— С. 46.

⁸ Лившин Я. И. Монополии в экономике России (Экономические организации и политика монополистического капитала).— М., 1961.— С. 221.

бірж⁹. Зростання бірж було закономірним явищем, оскільки для старого капіталізму, капіталізму вільної конкуренції був необхідний такий регулятор, як біржа.

У 1870 р. урядом були узаконені біржові товариства — організації найкрупніших біржових торговців. Кожний член товариства мав повне право бути членом біржових зборів, тобто одержав так звану біржову правоздатність, яка надавала можливість усім дієздатним особам (лише чоловічої статі!) брати участь у роботі біржі. Члени біржових зборів, як правило, розподілялися на 6 розрядів, кожний з яких обирав із свого складу біржових гласних. Ті, в свою чергу, формували біржовий комітет, який здійснював «представницькі функції», тобто мав право захищати інтереси біржового товариства перед урядовими і громадськими організаціями. В той же час біржові комітети були й «представницькими організаціями» великої буржуазії і, зрозуміло, стояли на сторожі її інтересів.

Важливу роль у діяльності бірж відігравали торговельні посередники — маклери. Вони повністю відповідали за торгові операції. В Росії інститут маклерів виник дещо раніше бірж, у 1717 р., коли при заснуванні камерц-колегії була запроваджена посада гофмаклера для закупівлі і продажу товарів, що належали казні.

У 1721 р. Регламентом головного магістрату наказувалося призначати маклерів, чи «торговельних зводчиків», лише з купецтва. Зростання торгівлі у містах, зміцнення ролі посередників при укладенні різноманітних торговельних угод стало підставою для видання 15 квітня 1762 р. сенатського указу, яким наказувалося заснувати посаду маклера у всіх містах, де бувають великі торги.

В міру розвитку біржового фундаторства і розширення поля діяльності товарних бірж роль маклера зростала. Тому вони обиралися з найбільш довірених осіб і виконували свої обов'язки довічно. Щоб посісти місце маклера, треба було відповідати певним умовам. Маклер обирався біржовими гласними, причому особам з купецького стану, яким ще не виповнилося 30 років, і які розорилися не з-за розгульного життя, а з-за того, що так несприятливо склалися обставини, у цьому випадку надавалася перевага. Новообраний маклер повинен був у присутності всіх членів зборів скласти біржовому комітетові досить складний екзамен. Якщо його знання відповідали встановленим вимогам, він рекомендувався на вакантну посаду і після затвердження департаментом торгівлі та мануфактур приводився до присяги. Біржовим маклерам присвоювався посадовий знак — срібна дощечка з відповідним написом.

Обов'язки біржового маклера були суворо регламентовані. Так, на підставі § 54 Височайше затвердженого 4 жовтня 1868 р. Статуту Харківської біржі кожний маклер міг займатися лише посередництвом, відмовившись від безпосередньої торговельної діяльності, або зводити продавця з покупцем, чи укладати між ними торговельну угоду як уповноважений, зберігаючи при цьому комерційну таємницю.

На біржі оперували не з даним наявним товаром, а лише з конкретною кількістю товару. Наприклад, купувався не цукор взагалі, а лише якась кількість пудів цукру-піску, чи рафінаду, чи того та іншого разом тощо.

Біржовий маклер за свою роботу одержував куртаж (винагороду) з покупця і продавця у таких встановлених на Харківській біржі розмірах:

а) за угоду з фондовими і процентними паперами 1/8% від суми угоди та з дивідентними паперами 50 коп. з аркуша;

б) з іноземними перевідними векселями й чеками 1/10% від суми угоди;

⁹ ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 7, спр. 297, арк. 2—60.

в) за облік внутрішніх векселів та іноземних, акцентованих російськими торговими домами, від 1/32% до 3-х місяців, 1/16% — до 6-ти місяців і 1/8% — до року;

г) по товарних угодах до 1/2% від суми угоди;

д) по хлібу в зерні по 1/2 коп. з пуда¹⁰.

На західноєвропейських і американських біржах завжди стояв неймовірний гамір, оскільки тут маклери і покупці голосно домовлялися про укладання угод. На російських же біржах, навпаки, панувала майже мертва тиша. Тут маклери та їхні клієнти домовлялися між собою пошепки, а часто й на вухо.

Ці угоди заносилися в спеціальні біржові (маклерські) книги, які не підлягали ревізії і зберігалися лише на випадок суперечок або позивів клієнтів. Однак таке становище не завжди влаштовувало контрагентів, оскільки траплялися випадки зловживань і підробок. Згідно із законом, що був прийнятий 8 червня 1893 р., такий порядок порушувався. Тепер ці документи могли контролюватися. Право на ревізію одержало міністерство фінансів. Крім того, маклер був зобов'язаний пред'явити витяг із запису в біржовій книзі як за вимогою суду, так і контрагента.

Біржовим документом була й маклерська записка — підтвердження того, що угода укладена при посередництві біржового маклера*. Вона складалася у двох екземплярах і після занесення у біржову книгу вручалася кожному з контрагентів за підписом іншого контрагента.

Нерідко для позначення біржового маклера вживалося слово «брокер». Воно ідентичне поняттю «маклер», але має й деякий відтінок. Брокером, як правило, називався посередник, який спеціалізувався на певних видах товарів чи послуг, і діяв, як маклер, за дорученням і за рахунок клієнтів, одержуючи від них спеціальну винагороду.

Той, хто бажав посісти місце маклера, повинен був подати прохання з документами, в яких підтверджувалося: а) що він російськородний; б) від роду має не менше 30-ти років; в) був торговцем чи головним прикажчиком; г) товариство, до якого він належить, дозволяє йому зайняти цю посаду¹¹.

Біржові маклери обиралися довічно і могли бути звільнені з посади лише за рішенням суду. Такими привілеями не всі правильно розпоряджались. І це, бувало, викликало нарікання з боку контрагентів. Тому законом від 8 червня 1893 р. привілеї маклерів дещо обмежувалися. Якщо раніше підставою для звільнення маклера з посади було його особисте прохання про відставку, то тепер цього не вимагалось. Міністр фінансів міг вирішити дане питання самостійно. Для цього йому лише надсилалася пояснювальна записка маклера, який звільнявся з посади і висновок біржового комітету.

Траплялося, що біржовий маклер допускав якісь прорахунки. Тоді він притягався до цивільної відповідальності. Якщо клієнт поніс з вини маклера матеріальні збитки, наступала кримінальна відповідальність і нерідко дуже сувора.

Один з біржових маклерів призначався для нагляду за правильністю дій інших маклерів і одержання від них відомостей про ціни на товари та складання преїскурантів. При Санкт-Петербурзькій, Одеській і Московській біржах такі особи називалися гофмаклерами, на всіх інших біржах — старшими маклерами. Якщо маклер (про що йшлося вище) міг виконувати свої обов'язки довічно (К. В. Бугайов у грудні 1911 р. був маклером на Київській біржі вже понад 39 років), то старший маклер (гофмаклер) обирався, як правило, лише на 3 роки.

¹⁰ Отчет Харьковского биржевого комитета за 1904 г.— С. 15—24.

* Крім маклерів, які діяли на біржі, існували й так звані «чорні маклери», котрі зводили покупців та продавців на ярмарках і базарах.

¹¹ Отчет Харьковского биржевого комитета за 1904 г.— С. 15—24.

Таким чином, вимоги, які висувалися до біржових маклерів, були досить серйозними, бо від їх ділових і особистих рис багато в чому залежала успішна діяльність біржі в цілому і можливість для кожного контрагента укласти вигідну угоду. Для юридично правильного оформлення угод на кожній біржі працював біржовий нотаріус.

Протягом 1905—1914 рр. кількість бірж у Російській імперії збільшилася ще на 27 і становила 93. На Україні за той же період число бірж зросло до 14¹².

Отже, в перші десятиріччя ХХ ст. біржі не тільки продовжували успішно діяти, а й швидко розвивалися. Ці процеси обумовлювалися такими факторами: по-перше, товарні біржі функціонували, як правило, у великих містах, де були досить розвинуті всі форми внутрішньої торгівлі і які водночас були й центрами певних економічних районів. До таких на Україні належали Київ, Одеса, Харків. Біржові операції здійснювалися тут протягом року, але найбільших розмірів вони досягали під час ярмарків. Та й самі великі оптові ярмарки (це перш за все стосується київського Контрактового) продовжували бути своєрідними біржами. В Києві, як і раніше, укладалися угоди на оренду, заставу і продаж нерухомого майна (головним чином дворянських маєтків і промислових підприємств), продаж зерна і цукрового буряка майбутніх врожаїв тощо. Головним же товаром Київської біржі був і лишався цукор, операції з яким здійснювалися переважно під час ярмаркових з'їздів.

На цю особливість місцевої біржі звертала увагу тодішня економічна преса. «До Контрактового ярмарку, — повідомляла в 1902 р. «Торгово-промисленна газета», — звичайно приурочуються спільні з'їзди акціонерів і пайовиків у Середньодніпровському районі, акціонерних і пайових підприємств для затвердження звітів і розподілу прибутків за біжучий операційний рік та програми дії на майбутній період. Згідно з підсумковими підрахунками, на біжучих контрактах відбулися загальні збори акціонерів на 60-ти пайових підприємствах. З цього числа на долю цукрової промисловості припадає 47 підприємств»¹³. «На Контрактовий ярмарок, — писав у 1910 р. кореспондент «Финансового обозрения», — прибуло багато сільських хазяїв, хлібо-торговців, цукрозаводчиків і представників торгово-промислових фірм. Багато угод на великі суми»¹⁴.

Постійно збільшувався вплив Київської біржі на цукровому ринку країни. «Контрактовий ярмарок, — зауважував один з економічних оглядачів, — розвивається і розвиток його йде поряд з розвитком продуктивних сил краю. Справа в тому, що контракти — є операції з цукром, поставки і замовлення для цукрозаводчиків. Операції ці у зв'язку з продуктивністю цукрової справи з кожним роком розвиваються й безперервно зростають»¹⁵. Так, якщо в 1898 р. тут було продано цукру на суму понад 18 млн. крб., то у 1914 р. — на 67—70 млн. крб. Крім того, на біржі укладалися угоди й з реалізації інших товарів. У 1914 р. було продано хліба на 40 млн. крб., мануфактурних товарів — на 30 млн. крб.¹⁶

Велика торгівля цукром велася й на Харківській біржі, особливо під час Успенського, Хрещенського і Покровського ярмарків. Крім цукру, Харківська біржа спеціалізувалася на оптовому збуті худоби. Після оформлення відповідних угод на місцеві бойні приганялося тисячі голів худоби, частина м'яса залишалася у Харкові, решта вивозилася у великі промислові міста Росії та України, тим більше, що на той час з'явилися залізничні вагони-рефрежератори. У 1904—1910 рр. через

¹² ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 7, спр. 217, арк. 1; спр. 297, арк. 1.

¹³ Торгово-промисленна газета. — 1902. — 13 марта.

¹⁴ Финансовое обозрение. — 1910. — № 6. — С. 13.

¹⁵ Торгово-промисленна газета. — 1902. — 18 фев.

¹⁶ Історія Києва: У 2 т. — К., 1959. — Т. 1. — С. 562.

біржу продавалося пересічно за рік понад 160 тис. голів великої рогатої худоби, овець, свиней, причому ціни на цей час зросли вдвічі¹⁷. Отже, обіги біржової торгівлі худобою і м'ясом також подвоїлися.

Біржі не гребували і відвертою спекуляцією. Особливо «славилася» цим Одеська біржа. Найбільш активною її діяльність була у дні Хрестовоздвиженського ярмарку, коли біржові ділки, граючи на коливанні цін, наживали великі капітали. Правда, розміри біржових угод не розголошувалися, і навіть спеціалізована преса не могла проникнути в ці комерційні таємниці.

В січні 1902 р. відкрилася Харківська кам'яновугільна і залізоторгова біржа. Створення її було, з одного боку, наслідком швидкого промислового розвитку Півдня Росії, а, з другого, — недостатньою оперативністю промислових підприємств у врахуванні кон'юнктури як місцевого ринку на Україні, так і внутрішнього ринку країни. Пізніше, коли утворилися й почали панувати в економіці Росії такі монополії, як «Продамет» і «Продвугілля» та інші, Харківська біржа перетворилася в організацію великого торговельно-промислового капіталу і сприяла утвердженню його панування на внутрішньому ринку країни.

Через кам'яновугільну і залізоторгову біржу здійснювалися мільйонні угоди по збуту мінерального палива, руди, заліза різних сортamentів. Особливо великими були операції «Продамета» і «Продвугілля». Навіть не у найсприятливіші для господарства країни роки (1905—1907) через біржу було укладено угоди на продаж вугілля і заліза — відповідно, — на 1 230 827, 2 279 177 і 3 430 000 крб.¹⁸

Наприкінці XIX — на початку XX ст. на внутрішньому ринку країни і місцевому ринку на Україні дедалі зростаючу роль відіграла земська торгівля сільськогосподарськими машинами і реманентом. Вона здійснювалася в основному через спеціалізовані склади. Великі підприємства, а згодом і монополістичний капітал прагнули взяти під свій контроль ці склади й обмежити комерційну діяльність земств, їх самостійність. Земства не хотіли такої опіки, оскільки тоді втрачався весь сенс їх діяльності. Вони звернулися до уряду, й 27 липня 1902 р. був виданий циркуляр, згідно з яким земським складам дозволялося самим замовляти залізо і сільськогосподарські машини не на заводах, а на найближчих біржах, причому на пільгових умовах. Велику роль у земській торгівлі відіграла Харківська кам'яновугільна і залізоторгова біржа, через яку земські склади українських і суміжних російських губерній замовляли необхідну їм продукцію.

По-друге, у пореформені десятиріччя ярмарки за розмірами своїх обігів поділялися на три категорії. Крім великих оптових з обігами понад 100 тис. крб., значну роль відігравали й середні оптово-роздрібні, обіг кожного з яких коливався від 10 тис. до 100 тис. крб. В 90-х рр. XIX ст. — на початку XX ст. багато великих і середніх ярмарків припинили своє існування*. Нерідко на зміну їм виростали товарні біржі. Це повністю стосувалося Катеринослава, Миколаєва, Херсона, Сімферополя, Єлисаветграда, Рівного та інших міст.

Про те, що товарні біржі були необхідною організацією для економічного життя того чи іншого району, свідчить той факт, що вони відкривалися навіть і в 1917 р., наприклад, в Полтаві¹⁹, коли капіталістична внутрішня торгівля була значно підірвана²⁰. Напередодні Жовт-

¹⁷ Отчет Харьковского биржевого комитета за 1904 г.— С. 25—29; ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 7, спр. 129, арк. 548.

¹⁸ ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 7, спр. 115, арк. 343.

* Докладніше про це див.: Кругляк Б. А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // УІЖ.— 1974.— № 3.— С. 37, 39—40.

¹⁹ ЦДІА СРСР, ф. 23, оп. 7, спр. 115, арк. 2—50.

²⁰ Див.: Кругляк Б. А. Економічна політика російського уряду в сфері народного споживання напередодні Жовтневої революції // УІЖ.— 1990.— № 11.— С. 72—82.

невої революції функціонувало 115 товарних бірж. Вони були своєрідними центрами певних економічних районів і внаслідок цього відбивали їх товарну спеціалізацію. Наприклад, Єлисаветградська біржа, головним чином, спеціалізувалася на збуті висівків, Херсонська — вела велику зернову і лісову торгівлю. В 1907 р. тут було укладено угод на реалізацію лісоматеріалів на 1 350 тис. крб., після чого вони були надіслані в 30 різних місцевостей, в тому числі у Миколаїв, Одесу, Севастополь, Туапсе, Батум, Кубанську область²¹.

У деяких випадках товарні біржі відкривалися поблизу великих залізничних вузлів, річкових і морських портів. Головну свою мету вони вбачали, як записано в статуті Олександрівської (Катеринославської губернії) біржі у забезпеченні взаємовигідних угод з усіх галузей торгівлі, промисловості, річкового судноплавства і сільського господарства²².

Переважна більшість товарних бірж повністю відповідала потребам внутрішнього ринку і ті функції, які вони виконували, стимулювали розвиток капіталістичної економіки, зміцнювали міжрегіональні торговельно-економічні зв'язки.

Одержано 02.07.91.

В сообщении на основе анализа данных, почерпнутых из статистических справочников и архивных материалов, освещается вопрос о деятельности товарных бирж в России и главным образом на Украине. Биржи полностью отвечали потребностям внутреннего рынка и стимулировали дальнейшее развитие капиталистической экономики.

²¹ Торгово-промышленная газета.— 1902.— 8 июля; ЦДА СРСР, ф. 23, оп. 7, спр. 115, арк. 233—236.

²² ЦДА СРСР, ф. 23, оп. 7, спр. 129, арк. 6.

О. І. Путро (Київ)

До питання про форми власності на землю українського козацтва

На основі свідчень нових документальних матеріалів автор розкриває дещо нетрадиційну роль і місце козацького землеволодіння в загальній структурі феодального землеволодіння, підкреслює, що й після знищення царизмом української феодальної держави «козацьке питання» у внутрішній політиці царського уряду не було остаточно розв'язане ще й у першій чверті XIX ст.

Останнім часом в українській історіографії з'явився ряд праць, присвячених соціально-економічній історії Лівобережної України доби пізнього феодалізму¹, що свідчить про зростання інтересу науковців до цієї проблематики.

У цих дослідженнях значну увагу приділено еволюції феодальної земельної власності у XVII—XVIII ст. І все ж слід визнати, що достатньої аргументованості у визначенні цілого ряду важливих положень зазначеної проблеми ще немає. Особливо це стосується питання про

¹ Борисенко В. П. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.— К., 1986.— 263 с.; Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в.— К., 1986.— 133 с.; Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века.— К., 1988.— 141 с.

характер і структуру козацького землеволодіння, його місце в загальній системі феодальних аграрних відносин.

Своєю монографією², написаною на значному фактичному матеріалі, що здебільшого вперше вводився до наукового обігу, автор цієї публікації також намагався сприяти науковій розробці даного питання. Матеріал, що пропонується тут читачеві, можна розглядати як свого роду додаток до відповідного розділу цієї праці. Показані в ньому на основі нових даних роль і місце козацького землеволодіння в загальній структурі феодального землеволодіння дещо відрізняються від традиційних уявлень, які склалися на сьогодні з даного питання в українській радянській історіографії.

Гадаємо, що мета публікації була б значною мірою досягнута, коли б її поява спричинилася до дальшої наукової розробки історії козацького землеволодіння на Україні за доби феодалізму.

14 квітня 1823 р. російський імператор затвердив прийнятий Державною Радою документ, де стверджувалося, що «землі малоросійських козаків не залежать від управління міністерства фінансів і належать або власне козакам на праві дворянському, або товариствам їх, не мають схожості з землями, що перебувають у володінні казенних селян, якими завідують казенні палати»³. Завершувався цей документ настановою, щоб земельні справи козаків Малоросійської губернії не надсилалися на вирішення до казенних палат чи то до міністра фінансів.

Звертає на себе увагу та категоричність, з якою визначаються власне дві форми існуючого козацького землеволодіння: повна феодальна («дворянська») власність і общинне землеволодіння. Не менш категорично, як бачимо, констатується й різниця між козацьким землеволодінням та землекористуванням державних («казенних») селян. До речі, щодо останніх підкреслюється, що «ні в яких узаконеннях не сказано, щоб вони володіли землями своїми як власністю і могли бні продавати»⁴.

Проте через п'ять днів, 19 квітня, на ім'я міністра юстиції надійшов відгук на вищезгадане рішення Державної Ради, автором якого був колишній міністр фінансів граф Гур'єв. Останній, виходячи насамперед з фіскальних міркувань, заперечував право козаків на феодальну власність на землю, намагаючись підтвердити свою думку історичними екскурсами у минуле українського козацтва. Водночас екс-міністр звинувачував ледь не в підтасовуванні історичних фактів тодішнього малоросійського генерал-губернатора М. Г. Репніна, небезпідставно, до речі, вбачаючи в ньому головного натхненника вищезгаданого рішення Державної Ради.

Внаслідок дискусії, що розгорілася навколо характеру козацького землеволодіння, виник цікавий документ — «Записка про право малоросійських козаків розпоряджатися своєю власністю», який склав граф М. Г. Репнін⁵.

Автор «Записки» виступає палким поборником права козаків розпоряджатися своїми земельними володіннями на власний розсуд. У нього немає сумніву в тому, що це право козаків є аналогічним дворянському. Більше того, за його твердженням, козаки «і при приєднанні до Росії нарівні з шляхетством володіли і розпоряджалися нерухомими маєтками й підданими і що користувалися в них продажем вина»⁶. Для підсилення цієї тези Репнін спирається на гетьманські статті, підтвержені царем Олексієм Михайловичем, з яких випливає й те,

² Див.: П у т р о А. И. Указ. соч.— С. 37—50.

³ Центр. наук. біб-ка АН України ім. Вернадського (Відділ рукописів), ф. XIV, 182, арк. 23.

⁴ Там же, арк. 15.

⁵ Там же, арк. 1—23.

⁶ Там же, арк. 2.

що «козаки, володіючи маєтками власними, а не на службу їм даними, одержували нарівні з дворянами, перебуваючи на дійсній службі, жалювання... як і дворяни, звільнені особисто від поборів і постою й підвід»⁷.

Як вагомий аргумент на користь твердження про феодально-приватне козацьке землеволодіння виступає в «Записці» ціла низка законодавчих актів царського уряду і старшинської адміністрації за період з останньої чверті XVII ст. до 20-х років XIX ст.⁸.

На підставі указу Петра I від 11 червня 1722 р. робиться висновок і про те, що козаки, подібно до старшини, й надалі мали залежних селян — «підданих»: «Впредь если случится быть там (в Малороссии) в интерквартирах, то притом смотреть, чтобы ставили необход никого ни гетманских, ни полковничих, ни старшинских, ни козацких, ни великороссийских особ подданных...». Особливо наголошується на існуванні останніх за часом указів царського уряду, де, зокрема, підкреслювалося, що «козаки, володіючи землями як власністю своєю, владні їм продавати», що їм (козакам) «дозволено продавати свої будинки, землі, майно» і що, нарешті, «землі малоросійських козаків належать їм власне на праві дворянському»⁹.

М. Г. Репнін досить легко спростовує один з головних аргументів свого опонента — заборону царським урядом продажу козацьких земель як доказ того, що козаки не були повноправними власниками своєї землі. Малися на увазі, зокрема, царські укази 1734 і 1739 років. У першому з них, як нагадувалося в аналізованому документі, йшлося про загальноросійську заборону продажу духовенству земель, у тому числі козацьких і старшинських, що надійшли тим або іншим чином у розпорядження духовенства*. Що ж до указу 1739 р., то, робиться застереження в «Записці», це було єдине й тимчасове (у зв'язку з російсько-турецькою війною) обмеження продажу козацьких земель, спрямоване на «охорону дружин і дітей за відсутності їхніх чоловіків і батьків»¹⁰. Як відомо, цей указ, справді, було скасовано в 1741 р., і з того часу обмежень на продаж козацьких земель не було.

Автор «Записки» проводить чітку межу між власне козацькими землями і ранговими, що надавалися старшині за службу. При цьому він посилається на «березневі статті» Б. Хмельницького, в яких «власні маєтки козаці відмінні від військових і він (Б. Хмельницький. — О. П.) клопотався про недоторканість і спадковість перших»¹¹. Водночас висловлюється думка, що «маєтки козаці в польських і російських законах завжди названі не військовими, а власними, купленими та ін.»¹². Слушно зауважується, що якби козацькі землі були визнані царським указом 10 вересня 1765 р. за рангові (як на цьому наполягав граф Гур'єв), то змінилася б процедура судочинства для самих козаків. Мається на увазі та обставина, що останні не могли б вирішувати свої судові справи на підставі Литовського Статуту як повноправні землевласники, тобто виступати на суді безпосередньо. В противному разі козаки мали б вести свої справи через спеціальних судових чиновників —стряпчих, як це робили всі оподатковані верстви населення.

⁷ Там же.

⁸ Там же, арк. 3. Маються, зокрема, на увазі грамоти і укази Петра I: від 30 травня 1682 р., 1 листопада 1708 р., 9 листопада 1708 р., 3 лютого 1709 р., 5 січня 1710 р., 5 січня 1711 р., 8 листопада 1717 р., 18 січня 1721 р.; Петра II: від 10 липня 1728 р.; Анни Іоанівни: від 15 травня 1730 р., 17 серпня 1730 р., 31 січня 1734 р.; Єлизавети Петрівни: від 12 грудня 1741 р., 15 грудня 1749 р., 22 травня 1751 р.; Катерини II: від 20 грудня 1768 р.; Павла I: від 30 листопада 1796 р.; Олександра I: від 17 червня 1812 р., 19 квітня 1820 р., 14 квітня 1823 р.

⁹ Там же, арк. 5.

* Цей указ, що свого часу готував ґрунт для секуляризації церковних і монастирських земель, було скасовано в 1804 р.

¹⁰ Там же, арк. 11.

¹¹ Там же, арк. 13.

¹² Там же.

Царськими указами від 23 вересня 1788 р., 5 та 28 червня 1798 р. було підкреслено, що козаки як позови, так і апеляції повинні подавати самі безпосередньо. Їхні права та обов'язки на судових процесах обумовлювалися, як це, зокрема, впливало з указу 1798 р., відповідними положеннями Литовського Статуту¹³.

Що ж до того незаперечного факту, що козацтво було й залишилося оподаткованим станом, на якому лежали різні державні повинності, зокрема, військова (на чому особливо наголошував і граф Гур'єв), то й тут автор «Записки» вважає за можливе твердо відстоювати інтереси козаків як землевласників, оскільки, за його словами, «всі піддані жертвувати не тільки маєтками а й життям повинні», тим більше, що «при всьому тому вони (козаки. — О. П.) не втрачали звання і прав своїх»¹⁴.

Уряд же, який визнав те, що козаки володіли землями на правах повної феодалної власності («на праві дворянському»), визначав ті чи інші повинності й розміри податків на козаків, виходячи насамперед з майнового становища останніх. Таким чином, козаки платили податки не з землі, а з тих промислів, які вони мали, а також за свої права й привілеї.

Цікавою є думка автора «Записки» про позитивний вплив купівлі-продажу козацьких земель на зростання кількості самих козаків на Лівобережній Україні. Він наводить також конкретні цифри цього зростання протягом 100 років (з першої чверті XVIII ст. до першої чверті XIX ст.). Посилаючись, зокрема, на відому записку 1777 р. князя О. Безбородька до імператриці Катерини II, автор говорить про збільшення чисельності козаків на цей час (з 20-х років XVIII ст.) до 300 тис. душ чоловічої статі (незважаючи на війни, в тому числі дві російсько-турецькі, в яких українське козацтво брало активну участь). З цих 300 тис. чол. 20 тис. козаків служили в складі регулярної російської армії, а близько 50 тис. — в іррегулярних військах¹⁵. За ревізією 1816 р. «малоросійських козаків» налічувалося 450 365 душ чоловічої статі, землі яких оцінювалися в 60 млн. крб.¹⁶.

Проте, як показали подальші події, незважаючи на переконливість й аргументованість положень розглянутої вище «Записки», опонентом князя Рєпніна в питанні про право власності козаків на землю виступив не тільки колишній, а й діючий міністр фінансів, тобто повноправний і досить впливовий член царського уряду. Позитивне розв'язання даного питання опинилося під явною загрозою. З огляду на це Рєпнін вирішує звернутися з своїми пропозиціями безпосередньо до царя Олександра I. 23 жовтня 1824 р. він пише нову «Записку» (цього разу значно коротшу. — О. П.), в якій продовжує пристрасно обстоювати право козаків на приватне володіння землею та доцільність його збереження в майбутньому¹⁷. При цьому він кидає докір на адресу міністерства фінансів, яке продовжувало наполягати на тому, щоб оголосити козацькі землі казенними або громадськими. Таким чином козаки були б позбавлені права власності, а вони самі перетворені в найманих сільськогосподарських робітників на тих землях, що належали їм раніше. За буквально висловом Рєпніна, козаки «із власників-поміщиків» мали стати «поденщиками», що означало, на думку генерал-губернатора, «жорстоке перетворення для мільйона підданих обох статей»*.

Захищаючи приватні права на землю і доводячи вигідність для держави саме такої форми козацького землеволодіння, генерал-губер-

¹³ Там же, арк. 14.

¹⁴ Там же, арк. 16.

¹⁵ Там же, арк. 19.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, ф. 61, спр. 715, арк. 1—5.

* Саме таку кількість козаків у Малоросійській губернії визначав Рєпнін на середину 20-х років XIX ст.

натор водночас нагадував про великий вклад українських козаків у перемогу над французькими загарбниками у 1812 р. «В останню Вітчизняну війну, — підкреслював він, — козаки, як власники, виставили на своєму утриманні численні кінні ополчення і для захисту Вітчизни подібно до дворян жертвували добровільно і майном і життям»¹⁸.

І це незважаючи на те, що саме на останні передвоєнні роки припадає різке погіршення соціально-економічного становища українського козацтва. Адже виряджуючи до армії з 25 ревізьких душ (або 10 осіб чоловічої статі) одного воїна, козаки, окрім того, що вони мали спорядити останнього конем, зброєю, одягом та кінною зброєю, зобов'язані були утримувати його досить тривалий час — півроку до відправлення на службу та півтора року після повернення з неї. Внаслідок цього «малоросійські козаки вичерпали всі грошові свої капітали, бо витратили на ці предмети багато мільйонів»¹⁹. До погіршення становища козацтва вже в повоєнний період спричинилися, на думку Репніна, й такі причини, як часті недороди хліба (особливо великий неврожай 1820 року), загальний занепад промислів і торгівлі, збільшення на початку 20-х років грошового податку (до 2-х крб.), конкуренція в сільських місцевостях (до 1822 р.) з боку лихварів та орендарів єврейського походження тощо. Особливо недоречним заходом, що негативно вплинув на економічне становище українського козацтва, Репнін вважав підпорядкування останнього волосному адміністративному поділу. Малася на увазі та обставина, що у волості існувала кругова порука щодо виплати податків, зокрема державних. У зв'язку з цим «заможні козаки безперервно витрачалися за бідних, хоча вони зовсім окремі від них власники землі, і не мають ніякого спільного промислу»²⁰. Більше того, зважаючи на те, що в одних волостях «козаки мають по кілька сот десятин землі, стада та кінні заводи», а в інших «рідко в кого знайдеш і три десятини, й вони годуються єдино поденною працею»²¹, Репнін, власне, пропонує проводити податкову політику щодо козацтва, виходячи з реального майнового становища того або іншого господарства. По суті, в такий спосіб засвідчувалося глибоке соціально-економічне розшарування в козацькому стані на початку XIX ст. До цього можна додати, що даний процес серед українського козацтва спостерігався вже не одне десятиліття до того. Так, за даними ревізії 1753 р., на Лівобережній Україні серед виборного козацтва «можних» господарств було 0,3%, «середніх» — 5, «малогрунтовних» — 28, «нищетних» — 61, «вкрай нищетних» — 5%. Серед підпомічників відповідно — 0; 0,03; 1,5; 33; 65%²². На думку Репніна, в разі порушення приватного феодалного права власності козаків на землю і визнання останньої за казенну чи то громадську, різко погіршилося б економічне становище самого козацтва. У цьому зв'язку він малював перед очима царя похмуру картину майбутнього козацького стану, коли козаки не зможуть уже закладати свої господарства для одержання позик і до них зникне довіра як до спроможних економічних партнерів; коли в них (козаків) охолоне або й зовсім зникне бажання до ретельного обробітку вже не своєї землі, до розведення садів, будівництва господарських споруд тощо; нарешті, коли козаки втратять можливість ріднитися через одруження з дворянами та представниками інших вільних станів, а отже перед ними закриються шляхи до примноження в такий спосіб своїх господарств.

Застерігаючи царя від ліквідації традиційного козацького землеволодіння, генерал-губернатор висловлює водночас побоювання щодо виникнення масових збройних виступів козаків, які, за його переконан-

¹⁸ Там же, арк. 3.

¹⁹ Там же, арк. 3—4.

²⁰ Там же, арк. 4.

²¹ Там же.

²² Там же, ф. 1, спр. 57941, арк. 1.

ням, «позбавлені власності, не можуть не прийти в такий смуток і навіть відчай, якого наслідки, за їх ще грубим, упертим і войовничим духом, досить можуть бути важливі»²³. Наприкінці своєї «Короткої записки» Репнін, надаючи порушеному ним питанню великого державного значення, ще раз закликає царя не йти на ті зміни в козацькому землеволодінні, що їх настійно домагалося міністерство фінансів.

Як бачимо, «козацьке питання» у внутрішній політиці царизму не було остаточно розв'язане ще й у першій чверті XIX ст. Незважаючи на те, що у військово-політичному статусі українського козацтва ще в 60—80-ті роки XVIII ст. сталися, як відомо, значні негативні зміни, роль і місце козацького землеволодіння в суспільно-економічному житті залишалися досить помітними. Про це, зокрема, переконливо засвідчила й «словесна дуель» між вищими царськими сановниками. Причому один з них, а саме генерал-губернатор тодішньої Малоросійської губернії М. Г. Репнін, виходив, на наш погляд, з історично об'єктивного погляду на козацькі землі як на різновидність феодальної земельної власності, носієм якої виступали або окремі козаки, або ж (значно рідше) козацькі общини.

Звичайно, автор «Записок», досить аргументовано подаючи атрибуту поняття феодальної козацької власності на землю, сам її аналіз звів лише до юридичного боку, зовсім опустивши при цьому її (козацької земельної власності) економічний зміст. Але це вже, зрозуміло, інше питання.

Одержано 18.09.90.

На основаних свідельств нових документальних матеріалів автор розкриває несколько нетрадиционную роль и место казацкого землевладения в общей структуре феодального землевладения, подчеркивает, что и после уничтожения царизмом украинского феодального государства «казацкий вопрос» во внутренней политике царского правительства не был окончательно решен еще и в первой четверти XIX в.

²³ Там же, ф. 61, спр. 715, арк. 5.

Г. Бояджиев (Софія, Болгарія)

Проблеми побутової історичної свідомості

Без претензій на вичерпність і докладний аналіз пропонуються деякі спостереження про сучасний стан побутової історичної свідомості та шляхи її удосконалення.

Час, в який ми живемо, являє собою перехід від одного варіанту історичного розвитку до іншого, адекватного інтересам і потребам суспільства. Всі ми добре розуміємо, що шлях до гуманного й демократичного суспільства не є прямим і коротким, прямолінійним і легким. Він визначається нині загальнолюдськими інтересами й цінностями, визнанням вирішальної ролі суб'єктивного фактора як головної рушійної сили на переламі історії. Історична свідомість особи і суспільства перетворюється на могутній чинник виховання поколінь.

Особливий інтерес становить звичайна (побутова) історична свідомість. Ми звикли думати, що вона задовольняє повсякденні потреби людини в знаннях про минуле шляхом виявлення наочних зв'язків між подіями та явищами без проникнення у їхню сутність. Цим, мабуть, і вичерпуються наші пізнання про неї. Ще у 1978 р. в першій публікації на цю тему в Болгарії ставилося питання про звичайну історичну сві-

домість¹. Огляд наукової літератури показує, що 13 років, які минули відтоді, не позначилися особливими успіхами у цьому відношенні. Водночас розвиток подій у країні після 10 листопада 1989 р. недвозначно показує, наскільки актуальною стала ця проблема в особистому і суспільному плані. Як ніколи досі, побутове розуміння історії активно включається в осмислення фактів і подій сучасності.

Насаджувані протягом років стереотипи й міфи, зокрема і в галузі болгарської історії, призвели до гіпертрофій у звичайній історичній свідомості. Підрастаюче покоління уявляло її як суцільний ряд перемог комуністичної партії і як широку панораму поразок її противників. Історична картина навмисне лакувалася. У потоці «революційної» фразеології зникло багато імен і осіб. У побутовій свідомості підрастаючого покоління випадкові, другорядні діячі та події набували пріоритету. Через освітню систему, художню літературу й мистецтво, засобами агітації і пропаганди створювалися легенди, подавалися чорно-білі схеми, де примітивне уявлення про історію співіснувало зі сліпою вірою у незмінну правоту існуючих політичних сил. Голослівно заперечувалося те, що не відповідало тим чи іншим інтересам. В процесі щоденного спілкування на підставі особистого досвіду створювалися облудні історичні стереотипи. У побутовій історичній свідомості утверджувався суб'єктивний добір фактів; у подіях, явищах і процесах оцінювалося лише зовнішнє та випадкове. Після вересня 1944 р. у повсякденну суспільно-історичну свідомість увійшло багато абстрактних схем історичного процесу. Нав'язувалися ідеї, уявлення і погляди, втиснуті в прокрустове ложе грубої соціологізації. Історичні факти перекроювалися згідно з абстрактними формулами, які існували в суспільстві.

Криза авторитарного типу соціалізму, що тією чи іншою мірою охопила усі країни соціалізму, розкрила реальну вартість догматичних уявлень про історичний процес, про безкризовий розвиток соціалістичного суспільства. Шаблонізація історичного процесу, гіперболізація історичних осіб залишили болісні сліди у щоденній історичній свідомості, які даються взнаки ще й сьогодні.

Громадянська байдужість частини населення до вшанування світлих імен і дат болгарської історії свідчить про нерозвинутість історичної свідомості. Вандальське знищення пам'ятників на Софійському кладовищі, виконавцями якого виявилися юнаки, недвозначно вказує на наявність серйозних прогалин в історичній свідомості серед частини підрастаючого покоління. Відсутність системно побудованих історичних уявлень, їх уривчастість і хаотичність, формування їх за суб'єктивними перевагами залежно від особистих переживань особи ведуть до виникнення ілюзорних ідей і образів, до почуттів і настроїв, які не мають нічого спільного з історичною істиною.

Як несистематизована форма засвоєння світу, звичайна, щоденна, побутова історична свідомість має мозаїчну структуру. Вона гранично широка і містить у собі різноманітні знання про минуле, ілюзії, уявлення, думки (погляди), побудовані науково-популярною та художньою літературою, публіцистикою, засобами масової інформації та усної історії, яка народжується в повсякденному спілкуванні між людьми.

Звичайна історична свідомість має багатопластову структуру, включає в себе нестійкі взаємозв'язки між різними елементами, у яких знання та вірування й думки та переконання про минуле несистематизовані². Характеристику звичайної історичної свідомості дав угорський філософ Є. Анчел, який розробив концепцію про повсякденне життя. На його думку, люди у своїй повсякденній діяльності керують-

¹ Бояджиев Г. Към проблемата за историческо съзнание и някой негови функции // Методологически и историографски проблеми на историческа наука.— Ссфия, 1978.— Т. 2.— С. 19—40.

² Докладніше про повсякденну свідомість див. статтю В. Вичевої та Д. Сотирової в журналі «Социологически проблеми» (1985.— Кн. 2).

ся виключно прагматичними цілями³. За аналогією можемо припустити, що у звичайній історичній свідомості переважає повсякденність. У ролі пізнавального компоненту в ній виступає звичайне знання про минуле, яке має практичний характер. Воно є результатом безпосереднього особистого життєвого досвіду людини, породженого її взаємодією із зовнішнім світом. Як справедливо вважає Б. Пукшанський, повсякденне життя та його духовне засвоєння звичайною свідомістю є найважливішими компонентами людського життя⁴.

Суб'єктивістські деформації уявлень про минуле найчастіше трапляються в історіях про окремі особи або події близького чи далекого минулого, розказаних у сімейному середовищі, рідними і приятелями. Суб'єктивізм у звичайній історичній свідомості посилюється бажаннями й емоціями їх носіїв і спрямований на задоволення односторонніх інтересів. Картина минулого створюється за власним образом і подобою. Реальності історичних образів, включених у звичайну історичну свідомість, приносяться в жертву житейським почуттям і настроям. «Історія життя» формується на принципі авторитетів і таким чином перетворюється на предмет віри, а не наукового знання. Розум і критичне ставлення до історичної дійсності поступаються місцем міфологічним уявленнями про неї.

Суб'єктивістські висновки і оцінки історії, висловлені підлітками в побутовій розмовній формі, іноді замовчуються особами, які мали б усунути ці помилки. Згода тих, які мають можливість допомогти в створенні вірних уявлень про минуле, негативно позначається на звичайній історичній свідомості молодого покоління. У цьому розумінні показовою є недостатня теоретико-методологічна підготовка частини викладачів історії. Некритичне ставлення до поширення помилкових уявлень і поглядів в історичній свідомості учнів, незнання реального стану її на побутовому рівні посилюють суб'єктивізм у роботі викладачів історії та інших суспільних дисциплін.

Відомо, що ця елементарна форма історичної свідомості має безпосередній характер. Кожний носить у собі частку її змісту незалежно від освіти, інтелекту чи виховання. Під впливом образів і уявлень, побудованих у процесі безпосереднього контакту з різними подіями минулого, а також під впливом художньої літератури, творів мистецтва, радіо, кіно і телебачення народжуються й розвиваються певні ідеї та образи минулого. Несистематизовані і хаотичні, вони, ці образи, маючи могутній емоційний заряд, глибоко проникають у масову свідомість. Сучасна історична свідомість має не тільки стихійно-емпіричний характер. Тією чи іншою мірою вона включає в себе, щоправда у популярній формі, елементи наукової свідомості.

Залежно від умов конкретного соціального середовища побутова історична свідомість має тенденцію еволюціонувати у напрямі до наукової історичної свідомості. Чим більше зростає ступінь останньої, тим значущішою стає роль науки в систематизації і поясненні фактів⁵.

Важко уявити історичну науку, позбавлену емоційно-почуттєвого знання. На відміну від звичайної історичної свідомості, де емоційно-почуттєве виявляється безпосередньо як елемент її змісту, в історичній науці вона присутня у самих концепціях вчених. У цьому розумінні наукове історичне знання певним чином раціоналізує емоційну сферу, а також ціннісну орієнтацію моральних норм звичайної історичної свідомості. Наукове пізнання історії допомагає збереженню емоційно-інтелектуальної рівноваги суб'єкта, запобігає суб'єктивістським відхиленням у пізнавальному процесі. Науковий підхід до оцінки фактів нівелює бар'єр критеріїв, нав'язаних певними політичними силами.

³ Див.: Анчел Е. Этнос и история.— М., 1988.— С. 100.

⁴ Пукшанский Б. Я. Обыденное знание.— Л., 1987.— С. 37.

⁵ Могильницький Б. Г. Введение в методологию истории.— М., 1989.— С. 112—113.

Постає питання, чи можемо ми окреслити хоча б у гіпотетичному вигляді сучасний стан життєвської історичної свідомості і на цій основі вказати шляхи її удосконалення. Спробуємо викласти деякі спостереження щодо цього без претензій на вичерпність і докладний аналіз.

У загальному плані повсякденна історична свідомість несе тягар періоду тоталітаризму. Її перша відмітна риса проявляється у втраті почуття реальності. Роками підряд цілеспрямовано під завісою тоталітарного режиму свідомо прикривалися глибокі суперечності у всіх сферах суспільного життя. Школа не була при цьому винятком. З одного боку, нею вперто прищеплювалася ідея повної довіри до всіх цінностей, які називалися соціалістичними, і водночас підростаюче покоління втрачало віру в істинність того, що воно мало сприймати за незаперечну істину. Вираження певної позиції в процесі навчання вважалося достатньою гарантією її осмислення учнями, і не було необхідності її доводити. Викладені без поглибленої і всебічної аргументації історичні факти сприймалися молодими людьми скептично. Політична історія зводилася майже до життя і боротьби однієї партії та її лідерів і не поставала результатом складної динамічної взаємодії безлічі різноманітних політичних сил. Надмірна політизація історичних процесів привела до апологізації успіхів соціалізму і нівелювання критичного духу марксизму. Вся історія соціалізму пройнята розповідями про суцільні перемоги. Сенсаційне пустослів'я і напівправа, що заповнили підручники й наукові праці, з легкістю перейшли у побутову історичну свідомість. Надполітизований підхід метафізично заперечував досягнення й у сфері духовної культури сучасного капіталізму. Таким чином, духовне життя соціалізму відривалося від надбань загальнолюдської культури. В цих умовах окреслилися певні типи побутової історичної свідомості.

Перший тип зводиться до сприйняття минулого як зростаючої суми успіхів, навіть і тоді, коли для цього немає жодних підстав. Цей тип історичного мислення приводить до сприйняття бажаного за дійсне, до тиражування профанації, помпезності і парадності⁶.

Численні ювілеї з приводу різних річниць відіграють двоїсту роль у формуванні історичної свідомості суспільства. З одного боку, переосмислюються причини відзначення тих чи інших подій чи вшанування осіб. Водночас підкреслення одних і тих же славетних моментів національного минулого приводили інколи до розходжень з об'єктивною істиною і створювалася модель історичної свідомості, якою маніпулюють різні державні й партійні інституції.

Другий тип звичайної історичної свідомості сприймає історію як суцільний ряд невдач, страждань та жертв народу. Ця майже безперервна хроніка набуває вже мартирологічного характеру. А історія, за словами французького енциклопедиста Ф. Вольтера, «є сукупністю злочинів, безумств і нещасть, серед яких помічаються іскри доброчинства і щасливі часи, коли серед дикої пустелі то там, то сям постають людські поселення»⁷.

Третій тип побутової історичної свідомості сприймає історію як сукупність ідей, поглядів і уявлень, пов'язаних з матеріальними й духовними досягненнями людства, а також породженими ними почуттями та настроями. У цьому типі історичної свідомості переважає відома спрямованість до сприйняття історичного процесу як цілого.

Доведення соціалістичної ідеї до абсурду поставило суспільство перед духовним вакуумом, який позначається і на звичайній історичній свідомості. Долаючи релігійне ставлення до класиків, від яких, як від біблійських пророків, суспільство хотіло одержати точні відповіді на всі запитання, воно опинилося перед тенденцією перетворити нові ідеї

⁶ Клокова Г. В. Ролята на училищното историческо образование във формирането на историческо съзнание у младежта // *Формиране и функциониране на социалистическо съзнание на личност в образованието.*— Варна, 1989.— Ч. 2.— С. 49.

⁷ Мъдратта на вековете.— София, 1970.— С. 39.

знову в догми. Досить вслухатися в голоси на вулиці, які знову канонізують, але вже інші імена, лозунги й девізи. Уважний спостерігач помітить, що історія де в чому повторюється. Приреченість опонентів і неминучість власної перемоги покривається нашаруваннями з історичних міфів, ілюзій та уявлень. Нові проблеми вирішуються старими методами. Посилюється емоційність масової житейської історичної свідомості. Нинішнє керівництво країни в цілому ототожнюється з колишнім її керівництвом, яке допустило репресії, злочини, помилки й невдачі. Тлумачення минулого починає набувати тенденційного характеру.

Постає запитання: якими ж уявляються раціональні шляхи формування правильних житейських уявлень про історію і адекватних їй почуттів та настроїв? Що необхідно для того, щоб створити умови для збагачення побутової історичної свідомості за допомогою наукових знань? На жаль, ми не маємо точної і цілісної інформації про гіпертрофії в історичному мисленні населення. Спробуємо, однак, накреслити основні підходи до розв'язання цієї проблеми в умовах демократизації і гласності, які визначають соціальний клімат нашого суспільства.

Необхідно на науковому рівні з'ясувати питання про вплив безпосереднього соціального середовища на звичайну історичну свідомість, і особливо, роль сім'ї.

Слід визначити справжній рівень звичайної історичної свідомості підростаючого покоління і причини відхилень від історичної істини.

Необхідно створити цілісну теорію про формування історичної свідомості у навчально-виховному процесі і на цій основі цілеспрямовано й науково обгрунтовано впливати на суспільство, особливо на молодь. Новий час характеризується повертанням житейської історичної свідомості до наукових знань. Ознаки цього позитивного процесу виявляються у прагненні до систематичності і повноти відображення дійсності, сприймання змін, яких зазнає наукова свідомість.

Історична істина пробиває собі шлях через нагромаджені впродовж десятиліть сфальсифіковані факти й тенденційні інтерпретації. І вчений, і викладач історії може зберегти свій професійний престиж тільки тоді, коли розкриватиме істину про минуле до того, як вона буде використана для маніпуляції громадською думкою. Справжня історична свідомість пов'язана з позбавленням мислення від брехливих стереотипів.

Історична наука має містити нові евристичні можливості точної відповіді на питання, які хвилюють суспільство. Це можна зробити тільки тоді, коли плюралізм емоцій у повсякденній історичній свідомості зміниться плюралізмом щодо шляхів і засобів досягнення історичної істини. Очевидно, в майбутньому слід передбачати можливість плюралізму щодо підручників з історії.

Минуле конче необхідно оцінювати з високих громадських позицій, керуючись лише принципом історичної правди. Тобто історична наука має стати сферою відважних ідей, творчих дискусій і розгорнутої наукової критики. Лише тоді вона буде глибоко реалістичною, позбавиться будь-якої кон'юнктури, очиститься від деформацій, не абсолютизуватиме події й особи, а правдиво оцінюватиме їхню справжню вартість у часі... Нам потрібні знання, вільні від впливу політичних сил та номенклатури, знання, які утверджують загальнолюдські цінності в історичній свідомості суспільства.

Переклад з болгарської М. В. Знаменської.

Одержано 04.12.90.

Без претензий на исчерпанность и детальный анализ предлагаются некоторые соображения относительно современного состояния бытового исторического сознания и путей его усовершенствования.

О. В. Некрасова (Київ)

Деякі проблеми становлення самоврядування на Україні в умовах розвитку політичного плюралізму

Аналізуються деякі проблеми становлення самоврядування в умовах розвитку політичного плюралізму, розглядаються питання узгодженості потреб суверенізації територіального самоврядування і зміцнення цілісності політичної системи незалежної України, визначаються деякі шляхи виходу із суперечностей, що виникають на цьому шляху.

Важливою прикметою наших днів стало формування плюралістичного суспільства на Україні. Цей процес значно прискорюється завдяки проголошенню Декларації про державний суверенітет, після одностайного прийняття Акту про незалежність України, що дістав широку підтримку народу під час проведення референдуму 1 грудня 1991 р. Плюралізація охоплює різноманітні сфери суспільного життя, розпочинає швидко проникати в економічні відносини, де передбачається широкий розвиток багатоукладності форм власності. Але найбільш помітною вона стала в політичній сфері. Вже сьогодні на Україні діє понад двадцять політичних партій, громадсько-політичних формувань та рухів. Всі вони тією чи іншою мірою представлені в Верховній Раді України, в місцевих Радах різних рівнів.

Багатопартійність — явище цілком закономірне. Вона є показником цивілізованості громадсько-політичного життя. В ній закладено глибокий творчий потенціал. Багатопартійність, суперництво партій ставлять перепону монополії на владу, свавілля й беззаконню, що неминучі за умов однопартійності, викликають громадянську активність людей, виступають джерелом вироблення різноманітних варіантів розв'язання назрілих проблем. Зрозуміло, закладений у політичному плюралізмі, багатопартійності потенціал конструктивності, здорової творчості не спроможний одразу виявити себе повною мірою. Адже процес політичної плюралізації на Україні зіткнувся з численними проблемами, які не тільки гальмують розгортання демократії, але й перешкоджають її розвитку. Цілий ряд проблем виникло насамперед тому, що в функціонуванні новостворених партій, громадських організацій, в політичній діяльності окремих громадян ще не склалася цивілізована політична культура. Крім того, в республіці й досі не вироблені відповідні правові засади громадянського суспільства, закони і норми його демократичного функціонування. Все це відбивається на становленні самоврядування народу України, яке констатовано в Декларації як мета утвердження державного суверенітету України¹.

На нашу думку, головна складність у розвитку цього важливого процесу з самого початку виникла у зв'язку з невизначеністю співвідношення самоврядування і держави. Ця проблема, до речі, традиційна. Шляхи розв'язання її шукають вже давно. Списи навколо неї ламали представники утопічного соціалізму, видатні філософи і політики-гуманісти раннього капіталізму. Зрозуміло, й точки зору були протилежними, і зводились вони в основному до двох полярних міркувань.

¹ Декларація про державний суверенітет України.— К., 1991.— С. 3.

Одні вважали державу головною перепорою на шляху самоврядування, втіленням всілякого зла, усіх людських трагедій, інші — зображали державу як символ добра, знаряддя організації політичної системи, основною метою якої є праця в ім'я суспільного благоденства. Саме в цих позиціях виявлялася поляризація позицій анархістів і прихильників етатизму, боротьба між прибічниками децентралізованого самоврядування і міцної державної влади².

Свій шлях подолання суперечності між самоврядуванням і державою пропонували основоположники теорії наукового соціалізму і їх послідовники. Так, автори марксизму, якщо взяти їхню точку зору у найбільш спрощеному вигляді, вважали, що у ході перетворення капіталізму в соціалізм у суспільно-політичній сфері розгортатимуться наступні процеси: перехід від антагоністичного класового суспільства до безкласового і разом з тим від політичної до неполітичної організації суспільного життя; від державної влади до бездержавного керівництва; від здійснення загальних функцій управління справами суспільства керівниками до здійснення їх без поділу на керівників і керованих на основі громадського самоврядування. Таким чином суперечність між державою (державним керівництвом) і самоврядуванням мала розв'язуватися шляхом поступового усунення держави як форми політичної організації суспільства і розгортання самоврядування народу. Відповідно до цієї схеми, майбутнє громадське самоврядування передбачало самоврядування безкласового суспільства.

Такої ж точки зору дотримувався В. І. Ленін. Проте, конкретизуючи її відповідно до російської дійсності і революційних процесів, що відбувалися, він зробив ряд уточнень. Становлення самоврядування народу він не став пов'язувати з далеким «комуністичним майбутнім», а порушив питання про швидке розгортання самоуправління одразу після Жовтня 1917 р., принаймні в окремих комунах, тобто на місцях, в межах демократичного централізму. Особливого значення для розвитку цього процесу він надавав Радам, вважаючи їх такими органами, де має розгортатися управління не для трудящих, а через трудящих. Будучи прибічником демократичного централізму, він, зрозуміло, обстоював необхідність міцної централізованої держави як форми диктатури пролетаріату. Саме вона, на його думку, мала стати організаційним втіленням самоврядування народу, що здійснюється головним чином через вільно обраних і підзвітних народу представницьких органів державної влади. Отже, цей діяч намагався знайти шляхи поєднання централізованої державної влади з місцевим самоврядуванням на основі принципу демократичного централізму. При цьому виключалася будь-яка децентралізація, що вела до послаблення державної влади. Досить згадати в зв'язку з цим боротьбу більшовиків проти «анархізму», «анархо-синдикалізму», ідей «робітничої демократії» і т. д. Як відомо, представники багатьох партій після Жовтня висували й ідею муніципального самоврядування, вважаючи, що таким чином можна відмовитися від будь-якої централізації, всілякого центрального керівництва. Більшовицький уряд рішуче протидіяв цьому.

Можна багато говорити про те, що сталося в результаті централістської політики, коли концентрація влади досягла абсурдних розмірів і призвела до зміцнення тоталітарної системи, очолюваної партійно-державним бюрократичним апаратом. Однак це не тільки не знімає, а навпаки загострює, особливо сьогодні, питання про пошуки шляхів поєднання державності і самоврядування в суспільстві, демократії і влади в політичному житті України. Для нашої республіки розв'язання таких завдань ускладнюється тим, що Україна не була суве-

² Дорожкин Ю. И. Становление коммунистического самоуправления // *Вопр. теории.* — Саратов. — 1987. — С. 8; Варламов К. И. Марксистско-ленинская концепция социалистического самоуправления народа // *Вопр. истории КПСС.* — 1987. — № 7. — С. 19—20.

ренною, самостійною і самоврядною державою. Вона виступала складовою частиною наддержавного політичного формування, унітарного, фактично імперського Радянського Союзу. Через це вона не мала можливості самостійно, без примусу з боку союзних структур практично вирішувати власні проблеми. Навіть після прийняття Декларації про державний суверенітет, проголошення Акту про незалежність України ще доведеться пройти складний шлях, перш ніж стати справді самоврядною країною. Рішучі кроки у цьому напрямі вже зроблені. Народ заявив про те, що на Україні реалізуватиметься його воля, що керування всіма сферами власного життя дійсно стає його справою.

Проте не менше проблем виникає й тоді, коли йдеться про становлення самоврядування народу всередині українського суспільства, поєднання централізованості української держави з самоврядністю її окремих структур, тобто територіальних утворень, трудових колективів та інших ланок політичної системи суспільства. Ми вже стали свідками політичної дезінтеграції, «війни суверенітетів», що часто-густо переростає у протистояння окремих територіальних самоврядних формувань центральним державним органам України. Отже, потреби демократизації, розвитку самоврядування і потреби зміцнення української державності поки що важко стикаються між собою.

Подекуди виникає ситуація, коли місцеві органи влади, прагнучи будь-що добитися автономії для себе, стати повністю самоврядними, мало звертають уваги на реальність своїх домагань. Не зупиняючись на можливих трагічних наслідках такої політичної безвідповідальності, підкреслимо лише одне, а саме: при становленні самоврядування вкрай необхідне узгодження саморегульованих одиниць місцевого рівня з утвердженням цілісної української державності. В іншому разі ми можемо отримати набір автономних утворень, де суб'єкт влади буде «розпорошений» по всьому суспільству. На жаль, саме до цього свідомо закликають й окремі політичні партії на Україні. Зокрема, в Декларації принципів соціал-демократів України наголошується: «Складовою частиною демократичної держави є широке регіональне і місцеве самоврядування, **децентралізована структура влади** (підкреслено авт.). Ми виступаємо проти одержавлення суспільства і посилення ролі держави та вважаємо неминучим поступове зменшення її значення в житті вільного суспільства»³.

Такому баченню справи, напевно, не слід дивуватися. Пропонована децентралізація, «розпорошення» влади в суспільстві є закономірною емоційно забарвленою негативною реакцією на колишній надцентралізований, тоталітарний режим в країні. Як наслідок, демократизація розпочала часто ототожнюватися із необхідністю ліквідації цілісного керівництва як такого в суспільстві. Прибічники такої позиції нехтують загально визнаною істиною, що демократія — це влада народу, а влада, в свою чергу, передбачає здатність і можливість народу здійснювати свою волю в межах всієї Української держави за допомогою загально узгоджених різноманітних засобів. Це може бути досягнуто не на рівні окремих автономних самоврядних одиниць, а на рівні утворених усім народом загальнодержавних владних органів, загально української правотворчості, якщо ми хочемо уникнути анархії.

Ясно, що демократичне суспільство не може жити й розвиватися в умовах політичного хаосу. Існує ряд елементарних і добре відомих ключових принципів функціонування демократії, які не повинні порушуватися. Загально визнано, що політичні, державні рішення мають вироблятися демократичним шляхом, із використанням всіх механізмів і процедур виявлення різних інтересів, з урахуванням громадської думки. Проте відомо й інше: прийняті закони або рішення підлягають неухильному виконанню під контролем відповідних державних орга-

³ Комуніст України.— 1991.— № 5.— С. 55.

нів і, якщо необхідно, з використанням примусових санкцій. Зрозумілим для всіх мають бути й такі положення: необхідність державної влади, заснованої на демократичній системі представництва, повага до цієї влади і прийнятих нею рішень; обов'язковість цих рішень для всіх установ, посадових осіб і громадян; демократичний контроль за їх виконанням. Без урахування цих принципових вимог, їх суворого виконання самоврядування справді може перетворитися на анархію.

Розвиток народовладдя, становлення самоврядування на Україні передбачають не протиставлення інтересів різних територіальних формувань центральній владі, не гегемонізму однієї влади над іншою, а діалогу, пошуку домовленості, взаємодії в інтересах народу, кожної особистості. Все це має бути закріплено у новій демократичній Конституції України, яка сьогодні розробляється. Саме в ній повинні дістати нового тлумачення такі поняття, як влада, держава, політична система, управління і самоврядування в суспільстві. Головним стрижнем демократизації влади в суспільстві, безперечно, стануть права і інтереси людини, їх повні гарантії. Виходячи з цього фундаментального і міжнародно визнаного принципу, відкривається нова можливість зміцнення функціональної єдності різноманітних суб'єктів самоврядної діяльності, утвердження загальних «правил гри» у сфері державно-політичного, господарського життя суспільства як цілісного організму.

Зневага ж до інтересів людини як об'єднуючого всіх стрижня неминуче призводитиме до абсолютизації владних функцій місцевих органів, інших ланок самоврядування і, в кінцевому рахунку, до пониження загальногромадянських властивостей влади, до порушення народовладдя як головної прикмети нормального суспільства.

Але неважко помітити й іншу тенденцію. Вже сьогодні існує небезпека випадання окремих ланок самоврядування із системи єдиної народної влади. Йдеться зокрема про пониження ролі трудового колективу як самоврядної ланки політичної системи суспільства. Так, у прийнятому наприкінці 1990 р. Верховною Радою України Законі «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування» серед базових рівнів такого самоврядування трудовий колектив навіть не згадується. Це, безумовно, можна зрозуміти, якщо стати на формальну позицію. Адже в Законі йдеться не про всі ланки самоврядування, а лише ті, що належать до системи Рад. Однак сьогодні турбує інше. З нашого політичного лексикону, в тому числі й на рівні Верховної Ради, майже зникло поняття трудового колективу як складової ланки політичної системи українського суспільства.

В розмовах про напрямки розвитку демократичних процесів центр ваги здебільшого змістився у бік підвищення ролі політичних прав громадянина як представника окремого територіального утворення. Але громадянин у такій ситуації діє не як представник трудового колективу, а як виборець у своєму територіальному окрузі, як мешканець села, міста, району. Інакше кажучи, розвиток політичної демократії на територіальній базі насправді означає, що суб'єктом політичної системи виступають носії лише територіальних інтересів. Громадяни ж, як носії специфічних професійних, конкретних соціальних інтересів фактично випадають із політичного процесу і змушені задовольнятися лише можливістю опосередкованого впливу на політичну систему. Така тенденція неминуче посилиться у зв'язку з розвитком багатопартійності, наростаючими вимогами обирати органи влади за партійною ознакою, висувати кандидатів до них за партійною приналежністю. Зрозуміло, що за таких обставин роль трудових колективів як самостійної ланки політичної системи ще більше понизиться.

І справді, в умовах виборів, що проводяться виключно за територіальним принципом і на багатопартійній основі, а саме у цьому напрямі просувається розвиток нашої демократії, трудовий колектив взагалі може втратити роль повноправного суб'єкта політичної системи, яка

обстоює специфічні професіональні й соціальні інтереси людини праці, захищає насамперед тих громадян, праця яких носить неполітизований характер. До речі, саме такі громадяни складають абсолютну більшість суспільства. Винятком є, як відомо, лише вузькі соціальні прошарки і групи людей, зокрема творча інтелігенція, працівники різних галузей науки, політичного і управлінського апарату, праця яких за фахом має здебільшого саме політизований характер. До речі, ці прошарки вже й скористалися демократизацією суспільства, стали ініціаторами створення різних політичних партій і рухів, дістали найбільшого успіху на останніх виборах.

Що ж до простого трудівника (робітника, селянина, службовця і т. д.), то розвиток демократичних процесів на Україні поки що мало принципово нового йому дав. Як це не прикро, але представництво робітничого класу, селянства в Радах, особливо Верховній Раді, помітно скоротилося. На жаль, складається таке враження, що в умовах політичної плюралізації трудовий люд все меншою мірою бере участь у вирішенні своєї власної долі законодавчим шляхом. Тому йому не залишається нічого іншого, як вдаватися до організації страйків та інших крайніх форм захисту своїх інтересів.

Подолання фактичного відчуження трудівника від влади і політики такою ж мірою необхідне, як і подолання його відчуження від засобів виробництва і наслідків праці. Розмови, що точаться з приводу професіоналізації парламенту, нездібності рядових громадян займатися на високому професійному рівні політикою ображають простих людей. Тут зрозуміло одне: доки розподіл праці в суспільстві йтиме за принципом: одним (тобто інтелігенції, вченим, апаратним працівникам, лідерам партій) — займатися політикою, а іншим (тобто робітникам, селянам, фермерам і т. д.) — крутити гайки, вирощувати хліб, дбати про матеріальне виробництво, неможливою буде однакова участь громадян у політичному житті, у народовладді, у самоврядуванні народу.

Позбавлення за професійною ознакою рядових працівників, трудових колективів ролі суб'єктів політичної системи слід розцінювати як антидемократичну тенденцію. Для виправлення становища потрібне подальше вдосконалення структур владних органів, ретельне розподілення повноважень у механізмі політичної системи суспільства, де було б забезпечено виявлення інтересів не тільки політичних партій, але й трудових колективів. Завдання полягає у тому, щоб парламентські інститути — при збереженні їхніх законодавчих та інших владних функцій — були доповнені інститутами, що зміцнювали б статус трудових колективів як суб'єктів політичної системи, активних учасників законотворчого процесу.

Розв'язання цього завдання вбачається у двох напрямках: надання трудовим колективам права обирати до Рад різного рівня депутатів, які мали б рівні права з депутатами, обраними за територіальним принципом на багатопартійній основі, або (не зачіпаючи системи формування депутатського корпусу Рад) створення із числа обраних від трудових колективів представників нової, паралельної Радам структури представницьких органів, що володіла б правом «вето» при розв'язанні ключових питань. Зрозуміло, підходи до вирішення такого завдання можуть бути різноманітними. Їх потрібно шукати саме сьогодні, коли готується нова Конституція України. Але головне полягає в тому, щоб віднайти спосіб підвищити роль трудових колективів до рівня повноважних учасників політичної системи. В іншому разі основна маса трудящих, трудові колективи залишаться відчуженими від політики, а тому й бажаного для України народовладдя, самоврядування народу фактично створено не буде.

Прискорення процесу становлення самоврядування не можливе без відповідних правових засад. Будь-які заклики активізувати самоді-

яльність народу залишаються декларативними, якщо при цьому не гарантують реальних прав і можливостей для здійснення самоврядування. Важливим кроком у створенні саме таких гарантій став вищезгаданий закон про місцеве самоврядування. У преамбулі до Закону дається визначення місцевого самоврядування як територіальної самоорганізації громадян для самостійного розв'язання безпосередньо або через державні і громадські органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя, виходячи з інтересів населення, на основі законів Української держави та власної фінансово-економічної бази⁴. Крім того, у наступних розділах і статтях даного Закону ґрунтовно викладені територіальна і правова основа, система і принципи місцевого самоврядування, його економічна і фінансова основа, порядок формування, функції і загальна компетенція місцевих органів влади (від селищної до обласної Ради), структура і форми їх діяльності, а також демократичні засади роботи органів місцевої влади, громадські засади місцевого самоврядування.

Проте закладені у цьому Законі основи створення дійсного самоврядування народу можуть так і залишитися на папері, якщо у громадян не буде відповідної соціально-психологічної готовності взяти на себе всю відповідальність за стан справ в межах самоврядних місцевих формувань. Саме набуття такої готовності є проблемою, оскільки за довгі роки панування командно-адміністративної системи люди втратили бажання виявляти ініціативу, брати реальну й активну участь у економічному, соціальному та політичному житті республіки.

Разом з тим важливо взяти до уваги й стан наших соціокультурних норм, уявлень про політичну культуру, враховувати традиції громадсько-політичного життя, що склалися в минулому. Нерідко саме завдяки цьому ми й зіткнулися з цілим рядом труднощів при введенні в дію вироблених парламентом законів.

За останні роки можна знайти ряд прикладів, коли прийняті закони, правові норми не були реалізовані, оскільки вступали у суперечність із соціокультурними нормами, стереотипними уявленнями, що склалися в суспільстві. Так, зокрема, трапилось й з законом про кооперацію. Закладена в ньому правова норма вступила в суперечність з розповсюдженою в суспільстві соціокультурною нормою, згідно якої головне — виконавство, а ініціатива — щось хибне, межуюче навіть з аморальністю. Трапилось це через те, що ініціатива придушувалася тоталітарним режимом десятиліттями, а суспільство виховувалося ідеологією майнової зрівнялівки. Як наслідок, відсутність відповідної до закону про кооперацію соціокультурної норми (а такою нормою міг бути дух ініціативності і підприємництва), з одного боку, призвела до розповсюдження хижачтва в кооперативному русі, а, з іншого, — до неприйняття і справжніх підприємців, яких громадська думка все одно сприймала як шахраїв. А це, у свою чергу, створило для бюрократії простір для наступу на кооперацію взагалі.

Вже цього одного прикладу достатньо, щоб зрозуміти, що й прийнятий закон про місцеве самоврядування може і вже фактично наштовхнувся на вироблені до цього часу в суспільстві соціокультурні норми і стереотипи дії командної системи. Щоб даний закон і правові акти про самоврядування народу почали «працювати», необхідні ще довга і копітка переробка старих і вироблення нових соціокультурних норм. Для цього потрібен тривалий час, адже дані норми досить інерційні і можуть змінюватися на протязі життя поколінь. На жаль, такі соціально-психологічні фактори ще недостатньо враховуються нашими законодавчими органами. Не на користь виявляються й дії тих, хто надто квапливо прагне запровадити самоврядування. Як наслідок, ми

⁴ Друга сесія Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання. Додаток до Бюлетеня № 54.— К., 1990.— С. 3.

спостерігаємо наявність деяких суперечностей між територіальними органами і Верховною Радою України, тобто те «розпорощення» влади, що може призвести до серйозних наслідків.

Важливим засобом подолання такої суперечності має стати запровадження на Україні президентської форми влади, посилення дії розпорядних органів. Безперечно, така форма правління не на користь розвитку місцевого самоврядування. Та іншого шляху, особливо в умовах загальної кризи, не існує. Щоб вийти з неї, потрібне зміцнення виконавчої влади, чітке узгодження дій всіх самоврядних структур. Однак водночас набуває особливої актуальності завдання: як поставити цю владу під контроль народу, налагодити дієздатну структуру народного самоврядування.

Одержано 12.11.91.

Анализируются некоторые проблемы становления самоуправления в условиях развития политического плюрализма, рассматриваются вопросы несогласованности потребностей суверенизации территориального самоуправления и укрепления целостности политической системы независимой Украины, определяются некоторые пути выхода из противоречий, возникающих на этом пути.

Шановні читачі!

Нагадуємо, що журнал розповсюджується за передплатою, яка приймається всіма агентствами «Союздрук» без обмежень. Індекс — 74499. Ціна на рік — 24 крб., на півріччя — 12 крб., на квартал — 6 крб.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

В. М. Волковинський (Київ)

Й. Е. Якір без легенд

Висвітлюються маловідомі сторінки життя радянського воєначальника Й. Е. Якіра. Йдеться про те, що хоча він і став жертвою сталінського режиму, але на різних етапах історії Радянської влади сам сприяв утвердженню тоталітаризму.

Викриття кривавих злочинів сталінщини, яке розпочав на XX з'їзді КПРС М. С. Хрущов, було досить поверховим і не всебічним. Тому тоді була реабілітована лише певна частина відомих партфункціонерів, радянських та військових діячів без аналізу їх участі у тих порушеннях законності і злочинах, що діялися в країні в роки Радянської влади. Незначна частина людей (здебільшого відомих в 60—70-х рр. як дисиденти) вимагала продовжувати далі роботу щодо показу більш широкої панорами злочинів Сталіна і його оточення. Серед них був і син командуючого Київським військовим округом командарма I рангу Й. Е. Якіра — Петро. Він не розумів, що поглиблене викриття культу особи в іншому світлі покаже його батька і тисячі його соратників, доведе, що і вони зробили свій вагомий внесок у створення і зміцнення сталінщини, вандалізму та загалом тоталітарного режиму в СРСР. В офіційній історіографії «жертви сталінізму» поставали лише як незламні більшовики, полум'яні революціонери, борці за світле майбутнє народу, за що вони ніби й загинули в 30-х роках. Нині, коли стала відома вся палітра злочинів тоталітарного режиму, колишні герої постають зовсім в іншому світлі і, будучи жертвами свавілля Сталіна та його найближчого оточення, водночас є катами людей, які обіймали менші за них посади, причетними до насильства по відношенню до свого народу.

Спираючись на нові джерела, під таким ракурсом можна було б написати нарис про будь-кого з більш-менш відомих колишніх партійних, радянських та військових діячів, які працювали в 20—30-х роках на Україні і врешті-решт стали жертвами культу особи. У цьому нарисі йтиметься про Й. Е. Якіра, який тривалий період командував Збройними Силами України і Криму, про існування яких певний час замовчували історики. Фактично вони існували з грудня 1920 р. по червень 1937 р. і, як свідчать документи, так і не були офіційно ліквідовані. Щоправда, з другої половини 20-х років в основному вживалася назва Український військовий округ, а з 1935 р. — Київський. На жаль, судячи з преси, виступів депутатів Верховної Ради України, спілки офіцерів України, вони практично нічого не знають про існування Збройних Сил України і Криму, вирішуючи таку важливу проблему, як створення армії суверенної і незалежної України. Стаття про командира Збройних Сил республіки міжвоєнного періоду зацікавить усіх, хто не байдужий до історії військової справи нашого недалекого минулого.

Командно-політичний склад Червоної Армії 20—30-х рр. можна умовно розподілити на дві великі групи: воєначальників, які після Жовтня, щоб зайняти ключові позиції в РСЧА, стали комуністами, й більшовиків, які ніколи не займалися військовою справою, в ході боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади висунулися на високі командні посади в Збройних Силах СРСР. Яскравим пред-

ставником останніх був командуючий Українським (у 1921—1923 рр. та з 1935 р. — Київським) військовим округом Йона Еммануїлович Якір. Його шлях в революцію на перший погляд здається скоріше випадковим, аніж закономірним і послідовним.

Народився Йона Еммануїл Мендель Якір у Кишиневі 15 серпня 1896 р. у досить заможній єврейській родині. Його батько, добре відомий у місті провізер, мав змогу дати синові непогану освіту. В 1913 р. юнак закінчив Кишинівське реальне училище ім. Олександра II і продовжив своє навчання в Швейцарії у Базельському університеті. Як часто буває, Якір в училищі навчався досить посередньо, а у вузі виявив неабиякі здібності. Протягом двох семестрів йому вдалося досягти непоганих успіхів у галузі неорганічної хімії і здобути високу оцінку професора Фіхтера. Як констатував учений-хімік, Якір — «був одним з найкраще підготовлених і ерудованих серед усіх російських студентів»¹. Імперіалістична війна, що спалахнула влітку 1914 р. в Європі, перервала навчання юнака. Лише через рік йому вдалося поновити навчання в вузі, на цей раз у Харківському технологічному інституті ім. Олександра III. Допоміг Йоні зробити це його двоюрідний брат — молодший лікар 45-го Мінського полку — кавалер двох орденів Г. Штерн, який після раптової смерті Е. М. Якіра став опікуном Йони. Навчався юнак у цьому вузі протягом 1915—1917 рр. У багатьох анкетах, заповнених Йоною Еммануїловичем у 20—30-х рр., він з метою якось наблизитись до Гегемона і стати пролетарієм вказував, що до революції два роки працював токарем, а деякі його біографи уточнювали — на Одеському снарядному заводі Гена². На жаль, документів, підтверджуючих це, досі не виявлено. Проте серед нещодавно знайдених архівних джерел є власноручно написані Якіром прохання на ім'я директора Харківського технологічного інституту про видання йому довідок про те, що він навчається у цьому вузі для звільнення від призову на військову службу³. У кожному з цих документів вказана його харківська адреса і курс, на якому навчався. Важливо також сказати, що у цей період Якір не брав такої активної участі у революційній боротьбі, як це прагнуть показати деякі його біографи. Єдиний випадок проти царизму юнак зробив у 1912 р., коли під час приїзду Миколи II до Кишинева для святкування 100-річчя входження Бессарабії до складу Росії і відкриття пам'ятника Олександрові II прийшов на привокзальну площу екстравагантно одягненим і був виведений поліцією з натовпу, який мав зустрічати короновану особу. Тому Бессарабський губернатор, коли потрібно було дати характеристику студентові, без вагань написав «політично благонадійний»⁴.

Після повалення самодержавства до політики потяглася величезна кількість людей, шукаючи своє місце в лавах тієї чи іншої партії. Повернувшись до Кишинева весною 1917 р., Якір активно включився до революційної боротьби. Особливо міцні зв'язки склалися у нього з солдатами 5-го Заамурського кавалерійського полку. У квітні 1917 р. Й. Е. Якір вступив до більшовицької партії. Він брав участь у боротьбі за встановлення Радянської влади у Бессарабії, організації червоногвардійських загонів. На початку 1918 р. Якір очолив батальйон, сформований з китайських робітників, які працювали на півдні. «Я ніколи не був військовим, — згадував він у 1928 р., — і раніше не розумівся на військовій справі»⁵. Командиром Якір став випадково, оскільки після революції усі колишні офіцери-заамурці покинули полк, а рядові солдати, коли виникла необхідність очолити щойно створені червоногвардійські загони, не наважувалися займати командні посади.

¹ Держ. арх. Харківської області, ф.—р.1682, оп. 4, спр. 4682, арк. 18.

² ЦДАЖР України, ф. 1, оп. II, спр. 3291, арк. 1—2.

³ Держ. арх. Харківської області, ф.—р. 1, оп. 1, спр. 14073, арк. 41 та ін.

⁴ Там же, ф.—р. 1682, оп. 4, спр. 4682, арк. 2—3.

⁵ Червона Армія.— 1928 р.— 3 лют.

Військовий досвід молодий командир здобував у нелегких боях з австро-німецькими загарбниками у складі Тераспільського загону, що відступав на Схід. У бою під Катеринославом у березні 1918 р. Якір був тяжко поранений і повернувся до помітно поріділого Тераспільського загону лише у травні. Він зрозумів, що бути командиром загону небезпечно, то й кар'єри не зробиш, а тому вирішив зайнятися партійно-політичною роботою. Якір став членом Воронежського губкому партії і комісаром Південної завіси, війська якої воювали з козаками Краснова. У вересні, коли на базі Південної завіси сформували 9-у і 8-у армії, Якір став членом РВР останньої. У боях під Воронежем, у районі Коротояк-Лиски-Острогожськ, Якір виявив себе справжнім більшовиком. Йому вдалося ліквідувати спробу заколоту загону, під командуванням анархіста Сахарова, запевнивши того, що розрядить у нього револьвер, який тримав у руці. Повівши в критичний момент бою з білокозаками Краснова за собою червоноармійців у контратаку, водночас розстрілявши кілька десятків тих, які тікали з поля бою, Якір домігся перелому, у результаті чого було визволено Коротояк і Лиски. За ці подвиги його нагороджено найвищою революційною нагородою — орденом Червоного Прапора № 2⁶ (орден під № 1 одержав В. К. Блюхер).

У боях з білокозаками одного разу Якіра відступаючі в паніці червоноармійці зім'яли і ледь не розстріляли. Тоді він і дійшов, очевидно, висновку, що у військах необхідно насаджувати залізну дисципліну, рішуче боротися з партизанщиною. По відношенню до ворогів революції, паникерів, дезертирів Якір діяв за законами громадянської війни — досить жорстоко, віддаючи перевагу методам насилля, часто вдаючись до розстрілів. Був він причетний і до втілення в життя горезвісної директиви ЦК РКП(б) від 24 січня 1919 р., яку підписав Я. М. Свердлов і наполегливо проводили у життя Л. Д. Троцький та І. І. Вацетіс, про знищення донського козацтва, — віковичних, на їх думку, ворогів трудящих і контрреволюціонерів. Як єврея, які панічно боялися вірних слуг царя — козаків та більшовика-командира, загін якого вщент знищили красновці у 1918 р., Якіра можна зрозуміти, але, звичайно, не виправдати. Проте ці репресивні заходи призвели до повстання у березні 1919 р. козаків на Верхньому Дону. 17 березня член РВР 8-ої армії Якір підписав наказ радянським військам «пройти вогнем і мечем місцевість, охоплену заколотом». Коли ж ватажки повстанців запропонували розпочати переговори, Якір 24 березня заборонив частинам Червоної Армії йти на будь-які контакти з козаками. Він дав вказівку остаточно ліквідувати усіх заколотників, розстрілювати на місці тих, хто має зброю, і навіть застосувати відсоткове знищення чоловічого населення, вбачаючи в цьому «єдину запоруку міцності наших завоювань»⁷. Такі рішення ще більше розпалювали братовбивчу громадянську війну.

15 травня 1919 р. Якіру вручено бойовий орден, якого він був удостоєний ще в грудні 1918 р., і разом із іншими командирами-бессарабцями відкомандировано з Південного фронту до Одеси. Тут напередодні походу радянських військ до Бессарабії планувалося створити Бессарабський уряд та Бессарабське ЦК партії, яке б у разі військових успіхів взяло від імені трудящих цього краю владу в свої руки. Однак заколот отамана Григор'єва, наступ військ Денікіна, якого підтримувала Антанта, активні дії Петлюри не дали змоги вирушити радянським військам у похід до Бессарабії і подати допомогу Радянській Угорщині. Якір деякий час залишався в Одесі без конкретної роботи, аж поки не зустрівся з членом Реввійськради 12-ої армії С. І. Араловим і не запропонував йому свої послуги, зрозуміло, на якійсь

⁶ ЦДАРА, ф. 33987, оп. 2, спр. 70, арк. 78—81.

⁷ Венков А. Печать сурового исхода. К истории событий 1919 года на Верхнем Дону.— Ростов-на-Дону.— 1988.— С. 108, 140.

командирській посаді. У цей час на Україні відбувалася військова реорганізація: Український фронт ліквідувався, 2-а Українська радянська армія була перейменована в 14-у армію Південного фронту, а з 1-ої та 3-ої Українських армій формувалася 12-а, яка мала діяти у складі Західного фронту.

Новостворені формування були просякнуті партизанщиною, командири з'єднань виявляли незалежність, не хотіли безапеляційно підкорятися вищому «московському» командуванню, або ж його ставленикам. Тому Якір видавався Аралову людиною, яка зможе навести дисципліну серед особового складу і сама буде виконувати усі накази командування Червоної Армії. Він і запропонував командарму М. Г. Семенову призначити Йону Еммануїловича начальником 45-ої дивізії замість анархічно настроєного колишнього гвардійського офіцера Савицького. «В Одесі,— телеграфував Аралов, — зараз перебуває член Реввійськради 8-ї армії товарищ Якір, який знає військову справу, дуже хоробрий, має відзнаку — орден Червоного Прапора... З ним до 20 кращих працівників з Південного фронту. Моя пропозиція така. Товариша Якіра призначити начальником дивізії, і всі, хто приїхав з Південного фронту з ним..., переходять в його розпорядження... Всі ці товариші — центровики. І, звичайно, виконуватимуть усі наші накази і вказівки»⁸. Загалом у той період авторитет Якіра як воєначальника і партійця був уже досить високим. У червні 1919 р. голова Раднаркому УСРР Х. Г. Раковський навіть пропонував його кандидатуру на посаду командуючого армією замість К. Є. Ворошилова⁹.

Свій військовий талант, уміння управляти великим контингентом військ Якір продемонстрував на чолі групи радянських військ під час так званого Південного походу в серпні-вересні 1919 р. Виконуючи директиву ЦК партії, наказ В. І. Леніна «оборонятися до останньої можливості, відстоюючи Одесу і Київ...»¹⁰, частини 45-ої, 47-ої та 58-ої дивізії 12-ої армії вели бої з петлюрівцями та денікінцями у ворожому кільці на Півдні України. Велику небезпеку становив Махно. Він відкрито закликав червоноармійців переходити до його війська для боротьби з навалюю Денікіна і ті, як згадував В. П. Затонський, досить часто це робили, вважаючи селянського «батька» єдиним захисником України від денікінської контрреволюції. 14 серпня усі радянські війська були об'єднані у Південну групу 12-ої армії на чолі з І. Ф. Федьком. Однак через кілька днів на цю посаду було призначено Й. Е. Якіра, начальником штабу став колишній царський адмірал О. В. Німітц, до складу РВР увійшли В. П. Затонський, Я. Б. Гамарник, М. В. Голубенко, Л. Й. Картвелішвілі, місце начдива 45-ої обійняв І. І. Гаркавий. Йона Еммануїлович міцно подружився з цими людьми, гуртом вони трималися упродовж усього життя, допомагаючи і підтримуючи один одного.

Оцінюючи ситуацію, що склалася наприкінці серпня, командуючий групою писав: «На півдні — море, англо-французький флот... на заході румуни... На півночі Петлюра і галичани. В тилу куркульські банди... на головній тилувій магістралі на вузловій станції Помошна — Махно...»¹¹. За таких скрутних обставин Якір дістав наказ пробиватися у північному напрямі для з'єднання з основними силами 12-ої армії. 28 діб з боями йшли по ворожих тилах червоні війська, за якими уважно стежило і радянське командування, і представники протилежного табору. Командуючий Добровольчою армією З. В. Май-Маєвський 1 вересня заявив кореспондентові газети «Южный край»: «Наше просування у західному напрямку поставить червоних у критичне стано-

⁸ Бабенко П. Йона Еммануїлович Якір.— К., 1964.— С. 21.

⁹ ЦДАЖР України, ф. 2, оп. 1, спр. 104, арк. 93.

¹⁰ Ленін В. І. Повн. збір. творів.— Т. 51.— С. 33.

¹¹ О сорок пятой. Материалы о 45-й Волянской Краснознаменной дивизии.— К.— 1928.— С. 18.

вище. Вони опинились між нами, петлюрівцями та поляками у вузькій смузі, довжиною в 300 верств, з виходом на північ всього шириною в 70 верств. Шансів на те, щоб їм вискочить з цього мішка, дуже мало. Подальше наше просування на захід замкне кільце, і червоній південній групі доведеться або скласти зброю, або ж загинути.» Тоді ж англійське радіо повідомило про безвихідне становище радянських військ і їх намагання вступити в переговори з командуванням військ Антанти.

Всупереч таким прогнозам Південний «якірівський» похід (як охрестили тоді цю операцію) закінчився успішно. Здійснивши 600-кілометровий рейд, війська групи з'єдналися з 44-ю дивізією І. І. Дубового і 18 вересня звільнили Житомир. За цю операцію П. Е. Якір був нагороджений другим орденом Бойового Червоного Прапора.

У подальшому 45-а дивізія на чолі з П. Е. Якіром направляєтья на боротьбу з Юденичем. Однак таке рішення було очевидно одним з промахів командування Червоної Армії, бо, прибувши 3 листопада 1919 р. до Петрограда, з'єднання через два тижні дістало наказ передислокуватися знову на Південний фронт. У грудні, коли денікінці вже відступали по всьому фронту, Якіру довелося більше воювати з махновцями, аніж з білогвардійцями. Звільнивши Катеринослав та Олександрівськ, червоноармійські частини зустрілися з повстанським військом, що, діючи в тилу Денікіна, завдавало йому значних втрат.

Виконуючи наказ Троцького від 11 грудня 1919 р. «Про заходи щодо подолання партизанщини», Якір розстріляв кілька махновських командирів, незважаючи на те, що при зустрічі з частинами Червоної Армії ті розпустили свої загони і заявили про нейтралітет. Комбриг П. Я. Левензон, відзначаючи велику роль 80-тисячного війська Махна у розгромі Денікіна, вважав такі жорстокі дії начдива, що лежать «на совісті тов. Якіра», непотрібними¹². До того ж вони викликали занепокоєння і настороженість серед повстанців, багато з яких добровільно вливались до лав РСЧА. Спроба ж силами 133-ї бригади остаточно знищити Махна і його штаб в Олександрівську зазнали краху. Щоб знайти привід для початку відкритої боротьби з повстанцями, 8 січня 1920 р. Реввійськрада 14-ї армії за розпорядженням члена РВР фронту Й. В. Сталіна віддала наказ армії Махна вирушити на польський фронт. Якір заявив командарму І. П. Уборевичу: «Я особисто, знаючи Махна, впевнений, що він ні в якому разі на це не згодиться» і додав, що це хороший привід ліквідувати махновський рух, проте й застеріг, що це зробити буде надзвичайно складно, оскільки «батько» користується величезною підтримкою і повагою селянства¹³.

Махно відмовився йти з Гуляйпільського району і розпочав тривалу боротьбу проти Радянської влади. А от Якірові і його дивізії довелося взяти участь у радянсько-польській війні.

Командуючи Фастівською, Золочівською та Львівською групами радянських військ, у період війни з Польщею у 1920 р., Якір проявив себе талановитим воєначальником і пізніше був утретє удостоєний ордена Бойового Червоного Прапора. Однак особливого задоволення від польської кампанії він не дістав. І не лише тому, що радянські війська зазнали невдачі у Львівській операції та в боях за Варшаву і змушені були відступати. Якір на власні очі побачив, що теорія підштовхування світової революції методом «революційної війни», яку він поділяв у той час, зазнає краху. Коли Червона Армія увійшла на територію Польщі, польські робітники та селяни не підтримували її. А по мірі просування радянських військ до Варшави симпатії населення до них змінилися ворожнечею.

Під час польської кампанії у Якіра виникли й особисті проблеми. Він захворів на туберкульоз. До того ж начальник 18-ої польської

¹² ЦДАЖР України, ф. 177, оп. 2, спр. 3238, арк. 4.

¹³ Літопис революції.— 1929.— № 4.— С. 275.

дивізії гоноровий шляхтич антисеміт Краєвський, який пообіцяв щоб то не стало взяти в полон Якіра, влаштував на нього справжнє полювання, і червоний командир ледь не загинув. Закінчили складний період боротьби Радянської влади проти об'єднаних сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції Якір і очолювана ним Червонопрапорна 45-а дивізія успішними боями проти петлюрівців у листопаді 1920 р.

Після завершення громадянської війни Й. Е. Якір тимчасово виконував обов'язки командуючого 14-ю армією, а з 22 квітня 1921 р. займав посаду командуючого Збройними Силами Криму, одночасно очолюючи 3-ю Казанську стрілецьку дивізію. Працюючи на півдні, він показав, що не збирається обмежувати свою діяльність лише військовими питаннями. Його було обрано членом бюро Кримського обкому партії, введено до складу комітету допомоги голодуючим, доручено посаду заступника голови комісії по боротьбі з бандитизмом тощо¹⁴.

На початку 20-х років з комполітскладу колишньої Південної групи військ створилась, як тоді її називали, група «янівців», до складу якої увійшли Гамарник (у повсякденному житті його називали товариш Ян по імені, звідки й виникла назва цієї групи), Якір, Голубенко, Картвелішвілі та інші. Вона почала відігравати певну роль в політичному і державному житті Київщини, впливати на вирішення військових та народногосподарських планів.

Історія її створення така. 24 грудня 1920 р. під час роботи VIII Всеросійського з'їзду Рад з головою Раднаркому УСРР Х. Г. Раковський зустрівся політпрацівник 45-ї дивізії А. Л. Грінштейн. Він дав високу оцінку комполітскладу з'єднання, відзначив «зіграність» цих товаришів і запропонував використати їх на керівних посадах в одному з регіонів України. Християна Георгійовича зацікавила ця пропозиція, і він попросив Грінштейна викласти свої міркування письмово. Наступного дня голова уряду одержав записку з характеристиками командирів і політпрацівників 45-ї дивізії. Про Йону Еммануїловича там було написано таке: «Якір (начдив 45) Після нетривалої відпустки для відновлення здоров'я може зайняти посаду начальника внутрішньої служби у великому масштабі. Він володіє великим військовим досвідом, твердою волею, рішучістю і достатнім політичним чуттям. До заняття командної посади був членом РВР 8-ї армії. Комуніст з 1917 р., до того ж інтернаціоналіст»¹⁵.

14 січня 1921 р. Х. Г. Раковський переслав ці документи М. В. Фрунзе, який наклав резолюцію «Цілком згоден». 3 квітня Михайло Васильович відкликав Якіра, Гаркавого та Левензона і направив їх на роботу в Крим¹⁶. Ще один учасник «якірівського походу» В. П. Затонський також всіляко підтримував своїх товаришів. Коли у жовтні 1921 р. постало питання про заміну М. М. Петіна на посаді командуючого Київським військовим округом, він, хоча і з застереженням, запропонував урядові кандидатуру Якіра. «Я його дуже ціную і люблю, — писав 21 жовтня Затонський Раковському, — але боюсь він буде малоавторитетним для наших начдивів. Та й взагалі з відомих мені колишніх командирів підходячої кандидатури на командуючого самим великим округом республіки немає»¹⁷.

У листопаді 1921 р. командуючим КВО став Якір, його помічником — Гаркавий. Головою Київського губвиконкому був Я. Б. Гамарник. Представляючи нового командуючого, Ян Гамарник заявив: «Товариш Якір не належить до командирів, які пройшли військову царську школу, він не пройшов цієї школи ні як офіцер, ні навіть як

¹⁴ Держ. арх. Кримської області, ф.—р. 1188, оп. 1, спр. 19, арк. 224; оп. 3, спр. 65, арк. 634.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 135—137.

¹⁶ ЦДАЖР України, ф. 2, оп. 2, спр. 83, арк. 57.

¹⁷ Там же, спр. 246, арк. 116.

солдат. Свою військову освіту він здобув виключно в лавах Червоної Армії, він брав у ній активну участь спочатку як рядовий червоноармієць, потім член Реввійськради 8-ї армії, начальник 45-ї дивізії, тієї дивізії, яка була оточена в Одеському районі Денікіним та Петлюрою і героїчно вирвалася з кільця, тієї дивізії, котра вела жорстоку боротьбу з білополяками. Якір командував цією дивізією і тоді, коли вона була кинута під Пітер у дні наступу Юденича. Тов. Якір нагороджений двома орденами Червоного Прапора. Він командує нині тим округом, яким в свій час командував би один з кращих генералів, у самому високому чині»¹⁸.

Будучи командуючим Київським військовим округом (а після його реорганізації у вересні 1922 р. — воєнним районом), командиром 14-го стрілецького корпусу, Якір не обмежував свою сферу діяльності лише військовими питаннями. Він входив до складу бюро губкому партії і активно впливав на вирішення багатьох політичних і народногосподарських питань. Спираючись на підтримку товаришів, він рішуче вступав у дискусії з членами ЦК КП(б)У та уряду республіки, відстоював свою думку. Так, коли на VI Київській губпартконференції у березні 1922 р. представник центру М. О. Скрипник зажадав, щоб було зроблено доповідь про посівну кампанію, Якір рішуче виступив проти цього. Він заявив, що нещодавно відбувся пленум губкому КП(б)У за участю представників повітів Київщини, який ухвалив відповідне рішення, і повертатися до нього недоцільно. Скрипник був дуже роздратований і поставив це питання на голосування. Залишившись в меншості, він все ж таки добився, щоб Якір зробив хоча б коротку інформацію про згаданий пленум і той зробив це досить компетентно і по-діловому. Від імені губкому КП(б)У Якір виступав на з'їздах Рад, комнезамів, профспілок Київщини.

Якір боровся не лише з троцькістами та опозицією, як це традиційно стверджують його біографи, але й зі своїми однодумцями, коли цього вимагали питання кар'єри. Про це красномовно свідчить його активна участь у перепетіях навколо посади секретаря Київського губкому КП(б)У на початку 1924 р. Крім того, ця історія проливає світло на встановлення хороших стосунків між Якіром і Сталіним. На XXII з'їзді КПРС М. С. Хрущов заявив: «Якір свого часу користувався великою повагою у Сталіна. Можна додати, що в момент розстрілу Якір вигукнув: «Хай живе партія! Хай живе Сталін!»¹⁹.

Однак повернемося до суті подій, про які йшлося вище. На початку 1923 р. Л. Й. Картвелішвілі був направлений на роботу в Грузію, Я. Б. Гамарник — на Далекий Схід. Їх замінили відповідно І. М. Варейкіс та Г. Ф. Гринько. «Янівці» на чолі з Якіром повели рішучу боротьбу проти них, щоб залишити владу в своїх руках. Вони насамперед вимагали повернення до Києва Картвелішвілі. Питання це розглядало навіть Політбюро ЦК КП(б)У. Щоб уладнати конфлікт, М. В. Фрунзе хотів вдатися до крайніх заходів — перевести Якіра служити у Приволзький військовий округ. У січневій траурній дні 1924 р., коли вся країна прощалася з Леніном, Якір перебував у складі київської делегації, зустрівся 25 січня з Сталіним і, доклавши йому обстановку, порушив питання про заміну Варейкіса на Картвелішвілі²⁰.

Як згадував колишній секретар Сталіна Б. Бажанов, генсек «надзвичайно радий смерті Леніна — Ленін був однією з головних перепон на шляху до влади. У себе в кабінеті і в присутності секретарів він у чудовому настрої, сяє. На зборах і засіданнях він робить трагічно скорботне лицемірне обличчя, виголошує фальшиві промови...»²¹. У той період Сталін уже виношував плани кадрових переміщень, перерозпо-

¹⁸ Красная Армия.— 1922.— 25 февр.

¹⁹ Шеленін О. М. Промова на XXII з'їзді КПРС.— К., 1961.— С. 8.

²⁰ Політика і час.— 1990.— № 3.— С. 78.

²¹ Огонек.— 1989.— № 39.— С. 29.

діл ключових посад. Саме у цей час перед його очима і з'явився Якір. Він либонь був першим, хто звернувся з проханням до майбутнього «вождя народів» як до першої особи в державі, яка спроможна одноосібно вирішувати такі важливі питання, як призначення і усунення керівників крупних партійних організацій. Очевидно, це дуже імпонувало Сталіну, і надовго йому запам'яталося. Запам'яталася ця зустріч і Якіру. Мужня, рішуча і відчайдушна людина, він повірив, що до генсека можна звертатися безпосередньо і вирішувати будь-які питання, якщо діяти сміливо і без вагань.

У плани Сталіна, можливо, не входило відкликання з Грузії Картвелішвілі, але він це зробив, щоб показати свою владу і погасити пристрасті у Києві. 13 лютого 1924 р. Варейкіс виїхав до Москви, а його місце тимчасово зайняв Картвелішвілі. Йшов інтенсивний пошук нової кандидатури на посаду секретаря Київського губкому КП(б)У, яка б задовольнила «янівців». Шукати довго не довелося. Наприкінці 1923 р. до Києва з Далекого Сходу приїхав П. П. Постишев. Маючи великий досвід революційної боротьби, партійної і військово-політичної діяльності, добре знаючи людей і справу, Постишев, почавши роботу як завідуючий організаційно-інструкторським відділом, через рік став на чолі Київської парторганізації. З Якіром у нього склалися найкращі стосунки.

Проте вже в квітні 1924 р. Й. Е. Якір змушений покинути Україну і переїхати до Москви, де він мав очолити Головне управління військово-учбових закладів РСЧА і одночасно стати відповідальним редактором журналу «Военный вестник». Проводи Якіра не були величезними. 2 квітня окружна газета «Красная Армия» помістила на першій сторінці замітку «Заслуженому бійцю УВО тов. Якіру», в якій висловила йому палкий прощальний привіт і побажала успіхів на новому місці служби.

Через півтора року, 13 листопада 1925 р., Якір знову повернувся на Україну і обійняв посаду командуючого Збройними силами України і Криму. Працюючи у 20-х рр. на Україні, Й. Е. Якір багато зробив для піднесення боєздатності радянських військ, що дислокувалися тут. Відразу ж після закінчення громадянської війни першочергову увагу доводилося приділяти демобілізації і переводу РСЧА на мирні рейки, проведенню запропонованої М. В. Фрунзе у 1924—1925 рр. воєнної реформи. Важливу роль у зміцненні РСЧА Якір відводив шефству трудових колективів над червоноармійськими частинами. На Київщині, як по всій республіці, цей масовий патріотичний рух набрав широкого розмаху в 1922 р. Якір багато зробив для проведення на Київщині оборонно-масових кампаній, які розглядав як засіб подання військам більш дієвої допомоги, привернення уваги громадськості до першочергових потреб армії і флоту. Перші з них — «Тиждень допомоги Червоній Армії» та «Тиждень добробуту червоноармійця» пройшли напередодні 4-ї річниці Червоної Армії. Командуючий КВО побував у багатьох колективах, роз'яснюючи значення цього патріотичного починання. 15 лютого 1922 р. Якір виїхав до м. Єїла Церква і на багатолюдному мітингу закликав трудящих активно включитись в кампанію допомоги Червоній Армії. Після його виступу білоцерковчани зібрали для пошиття обмундирування червоноармійців 12 тис. аршинів сукна²².

Багато зробив Якір для поліпшення матеріального становища бійців та командирів, особливо у справі забезпечення їх придатними для навчання і відпочинку казармами та військовими таборами. Завдяки його наполегливості і активності Київський губвиконком у період «Місячника Червоної Казарми» асигнував для цього 150 млрд. крб. у грошових знаках 1922 р. У центрі уваги Якіра постійно перебували ідейно-виховна та культурно-освітня робота серед особового складу. В умовах суцільної неписьменності він насамперед наполягав на її ліквідації

²² ЦДАЖР України, ф. 5, оп. 2, спр. 1231, арк. 3.

серед бійців та допризовників. Втілюючи в життя наказ Троцького «1 травня 1922 р. — день суцільної письменності в Червоній Армії», Якір організував у частинах КВО «Тиждень освіти», в результаті чого більше 8 тис. були навчені грамоті. Значну увагу Якір приділяв і діяльності армійських бібліотек. За його наказом від 16 січня 1922 р. була створена бібліотечна мережа в 44-й дивізії, до того ж Якір всіляко заохочував шефство митців над військовими частинами. Не дивно, що одними з перших в Червоній Армії творчі зв'язки встановили між собою артисти театру «Березіль» і бійці 45-ої дивізії. Палко вітав Якір офіційне прийняття профспілками працівників освіти та культури шефства над Радянськими Збройними силами. Якір часто бував не лише у військах, але й регулярно зустрічався з робітниками та селянами. 10 травня 1926 р., приміром, він відвідав Сумський завод ім. Раковського, де виступив з доповіддю про страйк англійських гірників. 800 робітників та службовців підприємства, висловлюючи свою солідарність із зарубіжними пролетарями, вирішили відрахувати їм частину свого заробітку²³. Якір стояв у витоків зародження радянських військових традицій. За його участю відзначались перші річниці Червоної Армії, ювілей частин і з'єднань округу.

І все ж основним у військово-політичній діяльності Якіра завжди була турбота про постійне зростання бойової майстерності військ. У вересні 1923 р. Якір взяв участь у найбільших в історії Червоної Армії кавалерійських навчань за участю 1-го та 2-го кінних корпусів, які проходили на Поділлі. Частинами і з'єднаннями командували Г. І. Котовський, В. М. Примаков, М. В. Сологуб, В. Ю. Юнгмейстер. Ці маневри показали йому, на що особливо потрібно звернути увагу командного складу для поліпшення бойового навчання.

Особливою пристрастю Якіра була вогнева підготовка. Він регулярно особисто брав участь у навчаннях артилеристів, встановив навіть перехідний приз за найбільш влучну стрільбу. Коли до Києва восени 1922 р. приїхав М. В. Фрунзе, командуючий КВО з гордістю продемонстрував бойову виучку артилеристів і заявив: «Хіба ж бо ми так перемагали у роки громадянської війни, якби вмiли тоді так влучно стріляти». Якір прискіпливо вивчав досвід минулих воєн, щоб узяти все передове і прогресивне для бойової підготовки червоноармійських частин. Коли 1 березня 1922 р. з ініціативи Фрунзе у Харкові відбулася нарада комполітскладу Збройних сил України і Криму для узагальнення досвіду першої світової та громадянської воєн, з великою доповіддю виступив і Й. Е. Якір. У журналах «Революционная военная мысль», «Літопис революції», «Коммунистическая мысль», в газетах «Красная Армия», «Пролетарская правда» та ін. він опублікував ряд статей з історії громадянської війни. До 10-річчя РСЧА у Харкові вийшла його книга «Десять лет тому назад (Отрывки из воспоминаний старого красноармейца)» та нариси до історії 45-ї дивізії.

Особливо велику увагу Якір приділяв підготовці командного складу. Він був частим гостем у курсантів, не пропускав жодної можливості, щоб побувати на випусках червоних командирів. Регулярно організував конференції за участю слухачів військових шкіл та вузів. Якір майже безпомилково міг визначити перспективних в майбутньому командирів і воєначальників, рекомендував багатьом з уславлених героїв громадянської війни продовжувати навчання, допомагав як міг. За його порадою у вересні 1922 р. для навчання на Вищих військово-академічних курсах до Москви виїхали Примаков та Шмідт. Щоб поліпшити скрутне становище сімей червоних командирів, Якір звернувся 19 січня 1923 р. до Подільського губвиконкому за допомогою, яка незабарилася²⁴.

²³ Держ. арх. Сумської області, ф.—р. 191, оп. 1, спр. 10, арк. 30.

²⁴ Держ. арх. Вінницької області, ф.—р. 925, оп. 2, спр. 920, арк. 62.

Активна діяльність Якіра — командуючого одним з найбільших у країні військових округів, високо оцінювалася командуванням РСЧА. На Україну часто приїздили К. Є. Ворошилов, С. С. Каменев, С. М. Будьонний, М. М. Тухачевський та інші. У 1927 р. Якір і Ворошилов об'їздили практично усі гарнізони округу, побували на маневрах в Одесі, де була здійснена висадка десанту в морському порту, взяли участь військово-повітряні сили. Наркомвоєнмор Ворошилов висловив задоволення станом бойової та політичної підготовки військ УВО, схвально відгукнувся про діяльність Якіра.

Не менш приємно було Йоні Еммануїловичу почути похвалу з вуст патріарха прусько-німецької армії генерал-фельдмаршала Гінденбурга. Сталось це під час навчання Якіра в 1928—1929 рр. в Німеччині у Вищій военній академії. Виняткові здібності і талант Якіра привернули увагу представників командування рейхсфера. Гінденбург вручив Якіру книгу Шліффена «Канни» з написом «На пам'ять Якірові — одному з найталановитіших воєначальників сучасності». На прохання німецького генералітету Йона Еммануїлович прочитав курс лекцій про громадянську війну 1918—1920 рр. у Росії, які викликали жвавий інтерес у військових спеціалістів.

Якір повернувся до Радянського Союзу у 1930 р., коли вже давалися взнаки перші результати запровадженого Сталіним і його спільниками «великого перелому», який завершився повним провалом і величезною народною трагедією — голодом 1932—1933 рр. У Якіра це викликало велике занепокоєння. Командуючий УВО добре розумів, що таке страшне лихо згубно позначиться на боездатності військ, переважна більшість особового складу яких були вихідцями з села, значно послабить зв'язки армії і народу, зведе нанівець воєнно-шефську роботу. До того армія, як це не раз було в історії, могла й повернути зброю проти існуючої влади й уряду.

Тому Якір робив спроби довести Сталіну, його оточенню весь трагізм ситуації і можливі наслідки. Крім цього, він прагнув надати хоча б якусь допомогу сім'ям червоноармійців. У червні 1932 р. Якір домігся виділення 70 тис. пудів продовольства для них у тих районах, що найбільш постраждали від голоду, на Київщині, Вінничині, Харківщині та Дніпропетровщині.

Побоювався за армію в голодні роки й Ворошилов. У 1932 — на початку 1933 рр. вони разом з Якіром побували майже в 40 охоплених голодом районах України. Щоб уникнути невдоволення селянства Радянською владою, Якір на лютневому (1933 р.) Пленумі ЦК КП(б)У запропонував, щоб хліб у куркулів шукали і вилучали не представники влади, а колгоспники, нагороджуючи останніх за цю роботу²⁵.

У середині 30-х років авторитет Якіра як провідного радянського воєначальника став незаперечним. Він постійно турбувався про гармонійний розвиток усіх видів та родів військ, виступав ентузіастом створення великих механізованих з'єднань. І не випадково на Україні сформувалася значна частина перших великих механізованих з'єднань Червоної Армії. Багато уваги командуючий округу приділяв розвитку Військово-Повітряних сил. Добре знаючи про це, ЦК ЛКСМ України 1 квітня 1934 р. прийняв постанову про будівництво на кошти комсомолу республіки авіаескадрильї ім. Якіра. Яскравою сторінкою в біографії Якіра стали осінні маневри 1935 р. У них взяли участь понад 65 тис. чоловік, 1050 танків, 600 літаків, 300 гармат. Біля станції Бровари було здійснено небувалий тоді повітряний десант. Перед представниками провідних країн Європи війська КВО продемонстрували всезростаюче мистецтво радянської військової школи. Не дивно, що уславлений полководець періоду Великої Вітчизняної війни Г. К. Жуков назвав Київські маневри найважливішою подією в своєму житті.

²⁵ Центральний Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 2, спр. 400, арк. 262—263.

Не менш успішно пройшли маневри під командуванням Якіра і в наступному, 1936 році. За ними спостерігали маршали Ворошилов, Будьонний та начальник Генерального штабу Єгоров. Командуючий КВО спробував зробити усе можливе, щоб усі вони залишилися задоволеними, а тому багато уваги приділив показу ролі як танків, так і кінноти для сучасного бою. 21 листопада 1935 р. центральні газети країни опублікували постанову ЦВК і Раднаркому СРСР про присвоєння військових звань вищому командному складу Червоної Армії. Й. Е. Якір став командармом I-го рангу. Газета «Правда» помістила у той же день нарис М. Кольцова про командуючого КВО.

Посідаючи досить високий пост в Червоній Армії, будучи членом ЦК ВКП(б) та ЦВК СРСР, входячи до складу Політбюро ЦК КП(б)У та ВУЦВК, Якір мав чималу владу. Він був у фаворі: його фото разом з С. В. Косіором, П. П. Постишевим, Г. І. Петровським, П. П. Любченком, В. А. Балицьким та іншими діячами України дуже часто вміщували на перших сторінках республіканські газети, регулярно повідомлялося про його участь у конференціях, нарадах, зустрічах, зльотах, олімпіадах, відкритті нових закладів тощо. Його високо цінували нарком К. Є. Ворошилов та начальник Політуправління РСЧА, старий приятель Я. Б. Гамарник. Дружину Якіра — Сару Лазарівну наприкінці 1936 р. було нагороджено орденом Леніна за активну роботу серед жінок комполітскладу округу. Якіру здавалось тоді, що так триватиме й надалі.

Характеризуючи діяльність Якіра у 30-х роках, усі його біографи констатують, що він рішуче виступав проти сталінських репресій, прагнув врятувати безпідставно звинувачених у шпигунстві або шкідництві командирів Червоної Армії. Насправді ж Якір виступав на захист лише своїх товаришів, користуючись добрим ставленням до нього Сталіна. Коли у 1936 р. заарештували його близьких друзів — комдива Д. А. Шмідта та комбрига В. І. Кузьмичова, Якір поїхав до Москви, щоб зустрітись з ними і самому розібратися в усьому. Поспілкувавшись з Шмідтом, він з'ясував, що той визнав себе винним під шаленим тиском працівників НКВС, і повідомив про це Ворошилова. На початку 1937 р., дізнавшись про арешт І. І. Гаркавого, Якір особисто звертався не лише до керівництва НКВС, але й безпосередньо до самого Сталіна. Однак усе це було марною тратою сил і нервів. Усі заарештовані визнавали себе винними, а Шмідт навіть дав свідчення про те, що і Якір належав до змовників і планував здійснити військовий антирадянський переворот.

У своїх виступах і наказах Якір, як і усі тоді, гнівно таврував «японо-німецько-троцькістських шпигунів» і вимагав їм найсуворішої кари. Коли ж 27 лютого 1937 р. постало питання про долю М. І. Бухаріна та О. І. Рикова, Якір разом з Єжовим, Будьонним, Мануїльським, Шверником та Косаревим був за те, щоб їх виключити з партії, судити і розстріляти. Хоча йому можна було підтримати Сталіна, який пропонував лише виключити з партії Бухаріна і Рикова, або проголосувати за пропозицію П. П. Постишева виключити їх з лав ВКП(б), судити, але не розстрілювати²⁶.

Не витримує критики й твердження одного з перших біографів Якіра — П. Бабенка про те, що існують документи, в яких Йона Еммануїлович власноручно викреслював ім'я Сталіна. Можливо такий випадок і був, коли командарм I-го рангу, очевидно, переборщив у прославленні генсека. У промові на параді 7 листопада 1936 р. у Києві він, приміром, називав Сталіна «вождем усього найкращого, передового людства», «геніальною людиною, вождем і вчителем» і закінчив її такими словами: «Привіт партії, одностайно згуртованої навколо Сталіна, яка розгромила усіх своїх ворогів, зрадників. Привіт нашому вчителю,

²⁶ Див.: Шелестов Д. М. Время Алексея Рыкова.— М., 1990.— С. 297.

вождю, організатору та натхненнику, геніальнішому з людей, рідному всім трудящим — Сталіну!»²⁷.

Такі здравиці на честь вождя у ті роки виголошували всі партійні, державні, військові, комсомольські діячі і командуючий КВО, зрозуміло, не міг не робити цього. Аналогічні слова виголошував Якір і на адресу «найстарішого бійця революції і робітничого класу, нашого любимого керівника К. Є. Ворошилова». Трудящих України він безапеляційно запевняв, що Червона Армія — найсильніша і непереможна армія у світі.

Трапляється, і досить часто, що людина, займаючись повсякденними буденними справами, не знає, що десь далеко відбуваються події, які рано чи пізно вплинуть на її долю, докорінно змінять подальше життя. Приблизно така ситуація склалася із Якіром у травні 1937 р. 19 травня, уже знаючи рішення Політбюро ЦК ВКП(б) і уряду про нове призначення на посаду командуючого Ленінградським округом, він писав тези виступу на X партконференції КВО. Це мав бути його останній виступ перед комуністами військових частин округу, який він очолював майже 15 років. У той же день у єжовських катівнях після кривавих тортур — комкор Б. М. Фельдман дав «свідчення» про існування антирадянської змови за участю Тухачевського, Якіра, Ейдмана та ін. воєначальників. 26 травня вимушений був зізнатися у неіснуючих злочинах і Тухачевський. Він, зокрема, заявив, що, враховуючи директиву Троцького про поразку найосновнішого Українського фронту, а також вказівки німецького генерала Рундштета, Якір мав шляхом диверсійно-шкідницької задачі Летичевського укріпленого району полегшити гітлерівським дивізіям наступ на територію СРСР²⁸. Наступного дня у Києві розпочав роботу XIII з'їзд КП(б)У. Саме тоді й надійшла звістка про передачу справи Тухачевського як зрадника Батьківщини слідчим органам НКВС.

Пізно ввечері 29 травня Ворошилов терміново викликав Якіра до Москви. Символічно, що у наказі про передачу командування округу Федьку Якір закреслив фразу «відбув до місця нової роботи». Можливо, він думав, що буде свідком у цій «справі Тухачевського», або ж навіть увійде до складу трибуналу... Але однозначно сприйняти версію деяких авторів, що Якір «знав, що відбуває в нікуди...» немає підстав. Арешт його у ніч з 31 травня на 1 червня у Брянську співробітниками НКВС був якоюсь мірою несподіванкою для командарма, інакше він не звертався б з листами до Сталіна, Ворошилова та Єжова.

Під тиском слідчих з апарату Єжова усі заарештовані — Тухачевський, Якір, Уборевич, Корк, Ейдман, Фельдман, Примаков та Путна — визнали себе винними. Слідства і суду unikнув лише Я. Б. Гамарник, який напередодні арешту покінчив життя самогубством. У процесі слідства, щоправда, відбулась якась незрозуміла річ: один з слідчих — Глебов почав чомусь переконувати Якіра відмовитися від своїх свідчень. «Я, згадував один з підручних Єжова., — повернув його (Якіра — В. В.) до попередніх свідчень, а Глебов був звільнений від подальшої участі в слідстві»²⁹.

11 червня 1937 р. о 9 годині ранку під головуванням Ульріха розпочалося засідання Спеціального судового присутствія Верховного Суду СРСР. Усе, що відбувалося в залі, очевидно, здавалося Якіру страшним сном. Одні герої громадянської війни — С. М. Будьонний, В. К. Блюхер, П. Ю. Дибенко та інші судили колишніх своїх бойових товаришів, звинувачуючи їх у зраді Батьківщини, антирадянському зашкоченні. А М. М. Тухачевський, І. П. Уборевич, А. І. Корк, Р. П. Ейдман визнали себе ворогами народу, терористами, агентами іноземних розвідок. Бойовий друг Якіра В. М. Примаков, який називав не раз

²⁷ Красная Армия.— 1936.— 10 нояб.

²⁸ Военно-исторический журнал.— 1991.— № 9.— С. 58.

²⁹ Правда.— 1988.— 29 апр.

його «старим бійцем-соратником», тепер говорив, що Йона Еммануїлович людина, у якої «немає глибоких коренів у нашій Радянській країні», тому що «рідня його перебуває у Бессарабії».

Якір, можливо, до останньої хвилини вважав, що цей «спектакль» влаштували підручні Єжова, а тому звернувся з листом до Сталіна. «Я чесний і відданий партії, державі, народові боєць, яким я був багато років, — писав він. — Усе моє свідоме життя пройшло у самовідданій, чесній роботі на виду партії і її керівників... Я чесний кожним своїм словом, а помру з словами любові до Вас, до партії і країни, з безмежною вірою у перемогу комунізму»³⁰. Сталін, Ворошилов, Молотов та Каганович наклали резолюцію з кількох слів брутальної лайки на адресу колишнього соратника по революційній боротьбі та партійній роботі.

Якір виконав свою обіцянку, і під час розстрілу 11 червня 1937 р. вигукнув здравицю на честь Сталіна (через півтора року це ж саме зробив один з натхненників і організаторів «розкриття» справи військових — нарком НКВС — М. І. Єжов). Якір був один з багатьох тисяч командирів і політпрацівників Червоної Армії, які стали жертвами сталінських репресій напередодні Великої Вітчизняної війни. Це пагубно позначилося на боєздатності радянських військ, особливо на початковому її етапі. Однак справа, яка була змістом життя Якіра — боротьба за зміцнення боєздатності РСЧА, дала свої результати. Багато командирів, які пройшли «школу Якіра», успішно воювали проти фашистських загарбників і внесли свою частку в справу перемоги над ворогом. Серед них — маршали І. Х. Баграмян та Л. О. Говоров, генерали армії О. В. Горбатов, С. Г. Поплавський, І. Д. Черняхівський, тисячі командирів меншого рангу.

Знаючи про любов і повагу комполітскладу Червоної Армії до репресованих у 1937 р. учасників «військової змови», фашистська пропаганда випустила і поширювала серед радянських воїнів спеціальну листівку. У ній розповідалося, що 11 червня 1937 р. у дворі Лубянки співробітники НКВС намалювали на цегляному мурі крейдою квадрати, обличчям до яких поставили Тухачевського, Якіра, Уборевича, Корка, Ейдемана, Фельдмана, Примакова та Путну. Потім, вийнявши револьвери, стали за спинами своїх жертв і, коли загуркотіли мотори автомобілів, що знаходилися у дворі, по сигналу Блюхера, який змахнув білою хустиною, вистрілили в потилиці приречених. На сьогодні це єдина, бодай і з ворожого табору, інформація про загибель Й. Е. Якіра. В багатьох документах 50-х років писалося, що він помер 11 червня 1937 р. від розриву серця.

Загалом нові свідчення показують, що у біографії Якіра, який мав значний вплив на життя Радянської України у 20—30-х роках, поряд з яскравими є і тіньові сторони. Значною мірою він причетний до встановлення і утвердження сталінської диктатури, проведення її в життя на Україні в міжвоєнний період, жертвами якої стали тисячі українських трудящих.

Одержано 14.11.91.

Освещаются малозвестные страницы жизни советского военачальника И. Э. Якира. Идет речь о том, что хотя он и стал жертвой сталинского режима, однако на различных этапах истории Советской власти сам способствовал укреплению тоталитаризма.

³⁰ Табачник Д., Сидоренко О. За стандартними звинуваченнями.— К., 1990.— С. 153.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Перші дні Великої Вітчизняної війни *

Док. № 44

З доповіді про бойові дії 43-ї танкової дивізії 19-го механізованого корпусу за період з 22 по 29 червня 1941 р.

До початку бойових дій (до 22.6.41 року) дивізія, що постійно дислокувалась у м. Бердичеві, мала у своєму складі:

Особовий склад:

За штатом				В наявності				% укомплектування
н/с	мол. н/с	рядовий склад	Всього	н/с	мол. н/с	рядовий склад	Всього	
1253	2172	6451	9876	711	1054	6669	8434	По середньому і мр. ладшому - 50-60% по рядовому - 100%

Штаб дивізії був укомплектований майже повністю цілком підготовленим начскладом, зібраним і здатним до керівництва військами, його укомплектування відбувалося за рахунок прибулого до складу дивізії штабу 35 кр. танкової бригади.

Старший і середній начсклад підготовлений також цілком задовільно, більшість мала бойовий досвід у боях з Фінляндією.

Спеціалістами дивізія була укомплектована як за кількістю, так і за якістю цілком задовільно, екіпажі бойових машин навчені, багато з них мали бойовий досвід і повністю опанували наявну техніку.

Молодший нач. склад, особливо мотострілецького полку, був не в комплекті на 70%, підготовлений недостатньо, оскільки прибув з інших частин і висунутий з червоноармійців.

Залишився ненавченим особовий склад перших батальйонів танкових полків, як тільки прибулий на укомплектування, через відсутність матеріальної частини він пройшов лише курс молодого бійця.

Бойові машини були повністю готові до бою, укомплектовані екіпажами, але технічно досить зношені. З наявної кількості автомашин близько 150 були несправними, частково ремонтувалися на рембазах і частина з них стояла без шоферів у Бердичеві до одержання їх з приписного складу за мобпланом. Запчастин для бойових машин на складах дивізії було лише на 40—45%.

Наявна кількість автомашин ні в якій мірі не забезпечувала дивізію для виступу в похід і підняття всіх запасів. Внаслідок цього основна маса особового складу мотострілецького полку й інші спеціалісти небойових машин автотранспортом не могли бути підняті. Також не могли

* Закінчення. Початок див.: УІЖ.— 1991.— № 5, 6, 11.

бути підняті люди перших батальйонів танкових полків, що не мали матеріальної частини.

Таким чином, до початку бойових дій дивізія складалася з двох груп: а) рухомої групи — танкові полки (кожний двобатальйонного складу), перед боєм у Дубно зведені в один полк і два батальйони мотострілецького полку на автомашинах, б) пішої групи в кількості майже півтори тисячі чол., яка складалася з частини мотострілецького полку і решти спеціалістів — без машин (розвідники, сапери).

Матчастина:

Марка	Належить за штатом	В наявності	Некомплект
Танки КВ	63	5	58
Танки Т-34	210	2	208
Танки Т-26 і ХТ	74	230	—
Танки БТ	26	—	26
Вантажні і спецмашини	1500	571	929
Цистерни	137	63	68
Трактори	83	15	68

Озброєння:

Назва озброєння	Належить за штатом	В наявності	Некомплект
Гармати 152 мм	12	4	8
Гармати 122 мм	12	12	—
Гармати 76 мм	4	4	—
Гармати 37 мм і зенітні	12	4	8

Снарядів для 37 мм зенітних гармат в частині не було зовсім. Для гармат 122 і 152 мм був лише один боекомплект. Мотострілецький полк автоматичною зброєю й мінометами був укомплектований на 15—20%, проти належного за табелем.

Висновок: незважаючи на те, що дивізія знаходилася ще в стадії формування й мала великий некомплект з основних видів озброєння, техніки та в особовому складі — до бойових дій була підготовлена і могла вести бій у тому складі, в якому вона знаходилася до 22.6.41 року.

Завдання дивізії

22.6.41 року близько 12.00 дивізії було поставлене таке завдання — зосередитися в районі Жорлув — Младава — Ульбарув, що в 20 км на півден. захід від Рівного, знаходячись у резерві ком. військами, бути готовою до дії в напрямку Дубно — Дубровка. Дивізії, таким чином, необхідно здійснити марш близько 300 км своїм ходом, під тиском авіації противника.

Обстановка на фронті дивізії на 25.6.41 р.

Дивізія, здійснивши тридобовий безперервний марш з 21.00 22.6.41 р., на ранок 25.6.41 досягла рубежу р. Горинь району Гоша — Тайкури. Дальше висування в район зосередження командиром 19 мк було затримано на добу через неясність в обстановці і необхідність підтягнути частини.

Під час здійснення маршу базування дивізії з основних видів забезпечення точно визначено не було. В зв'язку з цим дивізія відчувала великі труднощі в одержанні запчастин і гсм, які доводилося розшукувати, віддаляючись від частини на 150—200 км. Протягом 25.6.41 р. дивізія відновлювала матеріальну частину і підтягувала відстаючі машини.

За весь час маршу, аж до 26.6.41 р., ніякої інформації від вищих штабів про становище на фронті штаб дивізії не мав. Відсутність розвідувальних даних і оперативних зведень не давала можливості правильно орієнтуватися в обстановці, особливо у становищі на флангах. Про противника були найрізноманітніші й суперечливі дані. В наказі корпусу зазначалося, що в Дубно прорвалися дрібні групи противника. Крім того, були дані, що основний фронт діючих частин Червоної Армії проходить більше на захід і завданням дивізії є лише ліквідація танкових груп противника, що прорвалися.

Було відомо, що лівіше діє 36 ск, але точно район його дій відомий не був. Пошуки ж штабу 36 ск ні до чого не привели. Штаб дивізії, не будучи достатньо орієнтований в обстановці, вів своїми силами військову розвідку, яка висвітлювала лише район перед фронтом дивізії і на флангах.

Бойові дії дивізії

Бойові дії дивізії складаються за часом та операціями з 4-х основних періодів:

1. Танкові бої під Дубном 25—27.6. 41 р.
2. Танкові бої під Рівним і Корцем 27—29.6.41 р.
3. Танкові бої на рубежі р. Горинь 29.6.41 р. — 4.7.41 р.
4. Піші бої з обмеженою кількістю танків на Новоград-Волинському і Коростенському напрямках 4—10.8.41 р.

Бої в районі Дубно

а) Обстановка і дії мотогрупи (43 мсп) 25—26.6.41 р.

О 4.00 із штакара 19 було одержано таке бойове розпорядження: «Терміново кинути в Дубно два мотострілецькі батальйони й очистити від частин противника Дубно, зайняти переправу і міцно утримувати її до підходу танків, далі, з підходом танків, розгромити противника у районі Дубно».

О 6.00 мотозагін (2 батальйони) 43 мсп під командуванням майора Іванченка з взводом танків і батареї ПА виступив для виконання вказаного завдання. Ніяких даних про противника і дії наших частин на фронті штадив не мав, наша авіація також для орієнтування в обстановці нічого не дала. Противник, навпаки, відразу визначив висування мотозагону і в районі Рівного двічі бомбардував і обстрілював колону, яка проходила, затримавши прибуття її у свій район на півтори години.

Зосередившись у районі лісів, що на півд. захід від Млодава, командир 43 мсп розвідкою встановив, що с. Похорельце (на 7 км на схід від Дубно) зайняте противником, причому його вогневі точки — кулемети і мінометні батареї — виявлені в районі кладовища та млина. Близько 20.00 було встановлено, що 795 сп 228 сд, відірвавшись від дивізії, і 36 ск, який діяв лівіше, відходить безладно у східному напрямку. Решта частин 36 ск також відходила, залишаючи зовсім відкритим лівий фланг і шосе Дубно — Рівне — Здолбунів. І в цей відкритий проміжок противник підтягував танкові сили, спрямовуючи свій удар на південь від Рівного.

40 тд, що вела бої в районі Млинова, частково вже оточена противником, знаходилася в тяжкому становищі.

43 мсп до кінця дня, при спробі перейти в наступ, зустрів організований кулеметний і мінометний вогонь з району Похорельце і, затримавши частину відступаючих бійців 795 сп, перейшов на ранок 26.6.41 р.

до оборони. О 21.00 авіація противника трьома нальотами обстріляла розміщення піхоти, ведучи вогонь розривними кулями.

Вранці 26.6 близько 5.00 противник після сильної артпідготовки силами до полку піхоти і до батальйону танків почав наступ з рубежу Похорельце — Рачин, висунувши уперед майже 10 танків. 43 мсп, використавши свій танковий взвод як протитанкову засаду, і підбивши 2 танки противника, пропустив танки противника, відрізав наступаючу за ним піхоту, відкривши по ній кулеметний і гарматний вогонь. В результаті бою противник був відкинутий на захід. окраїну Похорельце.

О 7.00 противник знову повторив атаку танками, намагаючись обійти 43 мсп зліва. 228 сд і її 485 гап без попередження залишили фронт і безладно стояли, повністю відкривши лівий фланг. 43 мсп під загрозою повного оточення й знищення з боєм відійшов і зайняв рубіж оборони на безіменному струмку в районі Крилув. Під час бою 43 мсп завдав противнику таких втрат: знищено близько 120 чол. піхоти, які рухалися за танками, 2 танки, 2 гармати ПТО і 4 кулемети.

Противник на 14.00 займав такий рубіж: Кол-Курдивань—Крилув—Жарковице.

В такій обстановці дивізії треба буде основними силами вести бій у районі Дубно. Швидке висунання дивізії і негайний наступ були викликані загрозливим становищем у районі Дубно внаслідок відходу 228 сд і були результатом того, що дивізія вступила у бій без достатнього рекогносцирування та погодження взаємодії з артилерією і сусідами.

Танковий бій 26.6.41 р.

О 6.00 26.6.41 р. танкова група дивізії, об'єднана в один танковий полк (86) разом з 43 мсп, виступила з району Нетреба, маючи у своєму складі 2 танки КВ, 2 танки Т-34 і 75 танків Т-26, із завданням — розгромити угруповання противника у районі Дубно. Під час проходження Рівного колона танків дивізії піддавалася бомбардуванню противником з повітря. На 10.00 танки зосередилися в районі гаю «Хомут»... До цього часу 228 сд і частини 36 ск, продовжуючи відхід, пройшли через розташування наших танків, 43 мсп протягом 4-х годин продовжував утримувати зайнятий рубіж, незважаючи на сильний артилерійський, мінометний і кулеметний вогонь та атаки противника. Командування 43-ї дивізії зупинило відступаючу піхоту й артилерію 228 сд, розмістило їх і віддало наказ про вступ у бій разом з дивізією. Після відновлення необхідного порядку було прийнято рішення про негайну атаку, оскільки висланою розвідкою було встановлено висунання танкових сил противника з Дубно у напрямку Рівного.

Артилерія дивізії (43 гап), яка рухалася з району Тайкури на тракторній тязі із швидкістю 6 км на год., знаходилася ще в дорозі й до початку атаки відкрити вогонь не могла.

Рубіж розгортання для наших танків був не вигідним, противник зранку, ведучи повітряну розвідку, встановив рух наших танків ще під час проходження Рівного і для своєї оборони захопив більш вигідний рубіж, установивши систему ПТО. Свої танки в кількості 120—150 штук противник розташував за зворотними схилами висот, що на захід від Похорельце.

У розпорядженні дивізії не було заплановано жодного літаковильоту, тому що отримати будь-які дані про те, що відбувається в глибині оборони противника, штадив не міг, у той час як авіація противника продовжувала панувати в повітрі, коректувала свій вогонь і вела спостереження за нашими діями.

О 14.00 танки дивізії виступили в атаку. З вихідного рубежу на зах. окр. Крилув вони рухалися похідною колоною з дальшим завданням — розвернутися з-за висот і перейти в атаку. Виявивши висунання наших танків, противник відкрив на узліссі сильний загороджувальний

вогонь. Танки, не зупиняючись, вийшли на зах. окр. Крилув, маючи попереду 2 танки КВ і 2 танки Т-34, з ходу розвернулися й ураганим вогнем розстроїли систему ПТО і бойовий порядок піхоти, яка безладно почала відступати на захід.

Переслідуючи піхоту противника, наші танки були зустрінуті вогнем танків противника з-за засад і з місця, але були атаковані танками КВ і Т-34, які вирвалися вперед, і слідом за цим і танками Т-26.

86 тп і 43 мсп, продовжуючи завдавати втрат піхоті противника, викликаючи замішання в неї, почали зустрічний бій з танками противника. Танки противника, не витримавши вогню і навалльної танкової атаки, почали відхід, затримуючись на флангах, але швидко вибивалися нашими танками, що маневрували на полі бою. Танки КВ і Т-34, не маючи в достатній кількості бронебійних снарядів, вели вогонь осколковими снарядами і своєю масою душили й знищували танки противника та гармати ПТО, переходячи від одного рубежу до іншого. Бій продовжувався близько 4-х годин, до повного настання темноти. Переслідуючи відступаючі танки противника, частини дивізії підійшли до східної окр. Дубно, на рубіж Панталія — Рачин. Противник, відходячи в Дубно, підірвав за собою мости, лишивши, таким чином, дивізію змоги прорватися в Дубно на плечах його відступаючої піхоти.

О 22.00, після виходу танкової групи на збірний пункт, 86 тп разом з 40 мсп почав підготовку до нічної атаки на Дубно. Проведена попередньо розвідка в напрямку Мирогоша — Рачин установила в районі Рачина близько 90 танків противника з піхотою і мотоциклами. В результаті розвідки і внаслідок того, що місцевість безпосередньо на півд.-схід від Дубно сильно заболочена і підірвані мости, було прийнято рішення — наступати на Дубно з південного сходу вздовж залізниці, оточуючи противника з тилу, одночасно прикриваючись заслоном фронту. Разом з тим, виконуючи наказ командира дивізії про подання допомоги 40 тд, яка вела бій у районі Млинів, і відходила на Рівне, о 22.00 була направлена танкова рота, що під час висунання до Вожеквичі наштовхнулася на танкову засаду противника, була нею атакована, і, втративши 4 танки, не знайшовши 40 тд у вказаному районі, повернулася до своїх частин. Таким чином, між 43 і 40 тд уклинилися танки противника, тиснучи 40 тд і захлинаючи наш правий фланг.

Атака танків і піхоти 43 тд по оволодінню Дубно, що готувалася на 1.00 27.6.41 р., не відбулася через відхід частин 36 ск — 228 сд зліва і 40 тд справа — та прориву танків противника на фланзі 43 тд.

За наказом командира 19 мк 43 тд о 3.00 27.6 з боями була відведена з-під Дубно й на 6.00 зосередилася на зах. окр. Рівного.

В бою під Дубно знищено 1 важкий танк, 20 середніх і легких танків, 2 батареї птор, близько 50 автомашин і понад батальйон піхоти противника. Наші втрати — 2 танки КВ (обидва згоріли), 15 танків Т-26, з них 4 — вогнеметні, вбито й поранено 128 чол.

Тактика противника

При організації бою противник добре використовував усі засоби придушення, в їх тісному зв'язку з піхотою. З кожною танковою частиною противника діє авіація. Артилерійський вогонь також коректується авіацією. Під час артпідготовки і в залежності від її результатів противник висуває штурмові групи автоматників і батареї легких мінометів, які, захопивши вигідні рубежі, закріплюються до підходу головних сил.

Одночасно його танки намагаються обходити наші фланги, а танки центра наводили на танкові засади.

Слідом за цим противник проводить сильний вогневий наліт по нашій артилерії й танках і вводить у бій свої танки на одному з флангів наших бойових порядків. Бойовий порядок танків противника встановлений такий:

1-й ешелон — важкі танки.

2-й ешелон — середні танки, у кожного на причепі гармати ПТО та десант автоматників.

3-й ешелон — легкі танки також з гарматами ПТО і десантними групами автоматників та мінометами на машинах типу «Цікап».

Під час бою, використовуючи свою перевагу в автоматичній зброї, противник встановлює свої вогневі точки у будинках, садах і т. д., насичуючи ними фланги й перешкоджаючи організувати евакуацію поранених та підбитих машин, а також і вести спостереження. Ці точки успішно випалювалися нашими вогнеметними танками, які діяли в бойових порядках гарматних танків.

Танки противника (середні і важкі) переважають по броньовій силі та озброєнню танки Т-26, які мала в своєму розпорядженні дивізія.

Висновок: бій під Дубно, який дивізія провела протягом 25—26.6, відбувався у невідповідних для неї умовах як, виходячи із загальної обстановки, так і з місцевості. Крім того, дивізія вела бій далеко з переважаючими силами противника як за кількістю, так і за якістю озброєння. Проте був відкинутий на 15 км із значними для нього втратами, завдяки добрій підготовці особового складу й загальному прагненню знищити ворога і поліпшити становище 35 ск і 40 тд.

Особливо добре виконував завдання розвідувальний батальйон дивізії під командуванням Героя Радянського Союзу капітана Архипова, який своєчасно виявляв танки противника на флангах і знімав танкову засаду в центрі.

Бої під Рівним 27—29.6.41 р.

а) Обстановка:

Противник, намагаючись зірвати планомірний відхід дивізії, намагався атакувати частини дивізії, що відходили від шосе Млинів — Рівне, і відрізати від Рівного, розпочавши атаку лівого флангу дивізії від Здолбунова. Атаки противника були відбиті. В результаті бою, під час відходу дивізії від Дубно до Рівного було знищено 3 середні танки, 2—спалено й знищено близько 15 автомашин з піхотою противника.

Наші втрати — 3 танки Т-26 (один вогнеметний), 7 автомашин і 17 чол. убитих і поранених.

Разом з тим розвідувальний батальйон дивізії встановив рух групою танкової колони противника з району Дубно на Гульча — Кидра. На 3.00 40 тд, відходячи до Рівного, займала оборону в лісі на захід від Ясеневиче.

Бій 27.6.41 р.

б) Зосередившись на 6.00 на схід. окр. Рівного, командиром корпусу було поставлене завдання—при взаємодії з 9 мк (штаб Клевань) з району лісу, що на захід від Ясеневиче, атакувати противника, який вийшов на цей рубіж і відкинутий його до Млинова. Організація взаємодії з 9 мк не вдалася, оскільки його частини були сковані боями під м. Луцьк.

На 12.00 27.6.41 р. 43 тд, перейшовши до оборони Рівного, розміщувалася на зах. окр. Ясеневиче і Вел. Ємельяна — 43 мсп; 86 тп — у районі Боярка, 43 гап на вогневих позиціях на зах. окр. Рівного. Правіше у районі Кривин оборонялася 40 тд.

Противник о 13.00, почавши артпідготовку, о 14.00 повів атаку танками і піхотою вздовж шосе Млинів — Рівне, завдаючи ударів у стик 40 і 43 тд. Піхота, не витримавши артвогню й атаки танків противника, почала відходити до Рівного. О 15.00 86 тп 43 тд, підтриманий вогнем 43 гап, контратакував противника, відкинувши його і відновивши становище. Противник, втративши 6 танків, 3 гармати ПТО і майже 2 роти піхоти, відійшов до Дидявечі й атак у цьому напрямі не проводив. Наші втрати — 5 танків Т-26, з них — 2 вогнеметні, 1 бронемашини і 41 чол. убитими й пораненими.

О 19.00 противник, відкривши сильний артвогонь по лівому флангу 43 тд й одночасно, піддаючи 86 тп бомбардуванню з повітря, рядом послідовних нальотів 3-х груп літаків (4—5 у кожній), атакував правий фланг 40 тд і лівий фланг 43 тд, завдаючи головного удару вздовж шосе Дубно—Рівне.

О 22.00 група танків (10—15) і піхота противника силою в 2 роти ввірвалися на південно-захід. окр. Рівного.

О 3.00 28.6.41 р. розвідбатальйон 43 тд установив, що Здолбунів залишений піхотою 228 сд, і противник, переправившись на схід. берег р. Горинь, танковою колоною й піхотою на машинах просувається в Тайкунов. Враховуючи обстановку, що склалася на 3.00 28.6.41 р., командиром 19 мк було прийнято рішення про відхід: 40 тд — на рубіж Тучин — Гоша, 43 тд — прикрити відхід 40 тд, ведучи оборону на рубежі Рівне — Аннополь — Бабин — Гоша. 43 тд, виконуючи наказ командира 19 мк — забезпечити відхід 40 тд, ведучи бої короткими контр-ударами по противнику, протягом 28.6. послідовно обороняла рубежі, відбила кілька атак танків і піхоти противника, при відході, руйнуючи мости і дороги на шосе Рівне — Гоша.

У боях 28.6. противнику завдано таких втрат: знищено 14 танків, 7 бронемашин, понад 40 мотоциклів і 50 автомашин, убито й поранено близько полку піхоти.

Втрати дивізії — 11 танків Т-26, 2 полкові гармати, 5 вантажних машин, 2 бензоцистерни, вбито 13 чол., поранено 47 чол.

Командир 43-ї танкової дивізії
полковник Цибін

Військовий комісар 43-ї танкової дивізії
ст. батальйонний комісар Погосов

Начальник штабу 43-ї танкової дивізії
підполковник Бунтман

ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 157, спр. 7/2, арк. 339—348. Оригінал.

Сергій Максудов (Кембрідж, США)

Документи з архіву ОДПУ 1921—1927 рр. *

Розповідь С. Дукельського про боротьбу ЧК—ДПУ з ворогами Радянської влади на Україні дає загальну картину діяльності цієї організації. Водночас очевидно, що ця боротьба включала багато конкретних епізодів, окремих сутичок. Захоплення заручників, спіймання дезертирів, збирання продрозверстки, придушення повстань — такі події відбувалися в кожному районі, майже в кожному селі. Як діяли власті в цих випадках, які конкретні розпорядження вони видавали? Питання ці не менш важливі і цікаві, ніж похвала заслуженого чекіста.

Змінити масштаб розгляду подій дають можливість конкретні документи, реальні накази місцевих властей. На жаль, таких свідчень у розпорядженні істориків дуже мало. До останнього часу вони були надійно заховані в радянських архівах. Тому особливу цінність мають нечисленні матеріали, які в роки війни потрапили на Захід. Такою є доля і вміщених нижче документів. Це розпорядження партійних і радянських установ, накази ОДПУ, що розповідають про події в Чорнухинському районі Полтавської області України в 1921—1927 рр. Дуже одноманітні взаємовідносини цих організацій з населенням: арешти,

* У № 1 і 3 нашого журналу за 1991 р. було опубліковано розділи з книги С. Дукельського «ЧК—ДПУ». Вона завершується додатками, що містять документи ОДПУ, які становлять певний інтерес і пропонуються читачам.

погрози, стеження, підготовка до репресій тощо. Минуло кілька десятиріч, і вже нелегко повірити, що це було саме так. Однак так було.

Документи вперше з'явилися в праці Lykhov P. *Sovetskaia Vlast na mestakh* // *Ukr. Zbirnyk*.— 1957.— № 8.— Р. 99—172. Відсутність посилань на них у російськомовній пресі показує, що вони випали з поля зору еміграції і тим більше невідомі громадянам СРСР. А саме там вони необхідні в першу чергу. Потрібно знати і пам'ятати, як це було. Це — наша історія.

Док. № 1

Голові Чорнухинського волкомбїду тов. Кир'яну
копія: Секретарю Чорнухинського волкомосередку
тов. Цензурову

Таємно

13 січня 1921 р.

Негайно з одержанням цього Вам не пізніше 3 днів подати в Лохвицький повіткомбід поіменні списки всіх буржуїв і селян-власників, що мали до революції понад 12 десятин і користувалися найманою працею наймитів. Ці списки необхідні нам для вирішення питання про конфіскацію їх майна і передачу його в користування місцевих комітетів бідноти. Виконання беззастережне.

Голова повітвиконкому С. Нелепа

Голова повіткомбїду Костюк

Док. № 2

Голові Чорнухинського волвиконкому тов. Сагурі
копія: Начальнику волміліції тов. Коломицу

Таємно

2 лютого 1921 р.

У Вашій волості налічується близько 100 чоловік дезертирів, які ухиляються від призову в Червону Армію, а тому наказуємо: при допомозі і сприянні волміліції заарештувати по одному заложнику з кожного двору, де є дезертир, і всіх заарештованих направити в розпорядження начальника Лохвицького бупру* т. Несмачного, де вони і будуть утримуватися аж до явки дезертирів у повітвійськкомат.

Голова повітвиконкому С. Нелепа

Повітвійськком Галушка

Док. № 3

Голові Лохвицького повітнарсуду тов. Сушку
копія: Нарсудам Лохвицького повіту м. Чорнухи, тов. Соколовському

Таємно

10 липня 1921 р.

Аж до видання зведеного збірника законів першої в світі пролетарської держави при винесенні Вами вироків належить керуватися винятково революційною правосвідомістю, а, крім цього, наказуємо

* Бупр — будинок примусових робіт, назва в'язниці в перші післяреволюційні роки.

прийняти до неухильного виконання таке:

а) Приймати і розглядати у Вашому судочинстві тільки ті справи кримінального характеру, які не входять до переліку справ, що належить розглядати органам ВЧК.

б) Всі громадянські позови і справи повністю входять до компетенції народних судів та їх вищестоящих повітових бюро юстиції.

в) Вживайте жорстоких заходів революційного захисту держави і особливу увагу зверніть на такі злочини:

1) Вбивство (неполітичного характеру).

2) Хуліганство.

3) Великі розкрадання і крадіжки (приватного характеру).

4) Невиконання розпоряджень місцевої влади і самоуправство.

5) Самогоноваріння.

6) Порушення закону про продрозверстку (крім заходів примусового викачування продрозверстки повітпромкомісаром та його відділами).

Граничними строками покарання по цих справах може бути 25 років ув'язнення в бупрі.

Додаток: Перелік справ, що підлягають веденню і розгляду органами ВЧК і повітполітбюро*. Керуйтеся цими вказівками беззастережно до їх відзиву.

Гол. Лохвицького повітвиконкому С. Нелепа

Голова Лохвицького повітюсту Міхура

Гол. повіт. ЧК Мициг

Док. № 4

Голові Чорнухинського волвиконкому тов. Сагурі

Таємно-особисто

Серпень 1921 р.

Ви зовсім недоречно втрутилися в роботу продзагону Лохвицького повітпродкому. В своїй роботі повітпродком підпорядкований винятково Москві і виконує відповідальні завдання, покладені на нього особисто тов. Леніним. А тому наказуємо: надалі всіх скаржників-селян, які подають Вам скарги на дії продзагонів, заарештовувати, разом з їх скаргами направляти в повітпродком для відповідного розгляду і покарання, оскільки всі дії загонів — строго законні і відповідають вказівкам зверху**. Закони нашої революції обов'язкові для всіх, а винятки, про які Ви згадуєте, ми допустити не маємо ніякого права.

Гол. Лохвицького повітвиконкому С. Нелепа

Лохвицький повіткомісар Літорін

Пом. продкомісара і командир продзагону Бондар

* Повітполітбюро — партійний орган, що займався боротьбою з політичними злочинами.

** Арешти скаржників та їх покарання — давній засіб, що практикувався в країні лише за кріпацтва. Конфіскація продовольчих запасів з одночасним залякуванням населення призвела, як відомо, в 1921 р. до голоду на Україні, коли тисячі людей загинули від виснаження, а мільйони були врятовані лише завдяки допомозі Заходу. Керівникам продзагонів необхідно було вжити заходів для припинення скарг на їх дії, спрямовані на вилучення у селян навіть мізерних запасів хліба і приречення тим самим останніх на голодну смерть.

Док. № 5

**Начальнику карального загону ВЧК тов. Углову
копія: головам волвиконкомів: Вороніківського—
тов. Ковтуну, Білоусівського — тов. Колісниченку,
Чорнухинського — тов. Сагурі**

Таємно
Вересень 1921 р.

Для успішної боротьби з петлюрівськими бандитами на територіях ваших волостей наказуємо: крім використання військової сили, застосовувати тактику арештів заложників з числа тих селянських господарств і сімей, члени яких примкнули до повстання. Нещадно заарештовувати заложників і під посиленою охороною направляти їх у розпорядження Лохвицького повітполітбюро.

Гол. Лохвицького повітвиконкому С. Нелепа
Гол. повітполітбюро Мицит

Док. № 6

Голові Чорнухинського волвиконкому тов. Сагурі

Терміново-таємно
17 березня 1922 р.

Доведіть до відома керівників повстання, що в м. Лохвицю для проведення урядової амністії всім учасникам повстання прибуває особисто сам голова ВУЦВКу Г. І. Петровський. Оголосіть братам Гресь, що їм особисто, як і всім іншим співучасникам повстання, надається виняткова можливість повернутися до своїх сімей і мирної праці*. В зв'язку з тим, що до нашого відома доходять чутки про те, що деяка частина учасників повстання має намір продовжувати збройну боротьбу, а тому ще раз Вам наказуємо: широко повідомте повсталим, що такого випадку у майбутньому у них більше не буде і що вони своєю впертістю поставлять під загрозу не тільки своє життя, а життя і майно сім'ї і навіть родичів.

Про день прибуття в м. Лохвицю т. Петровського повідомимо Вам телефоном. Просимо терміново інформувати нас про Ваші заходи.

Гол. Лохвицького повітвиконкому С. Нелепа
Гол. Лохвицького повітполітбюро Мицит

* Пропонуючи повстанцям скласти зброю, влада не обіцяла їм амністії. Наприкінці березня 1922 р. повстанці прийняли пропозицію властей. Вони знали про те, що спроба Української народної армії (УНР) прийти їм на допомогу з Польщі закінчилася невдало. Всього було амністовано 126 чол., які здали 60 коней, 3 важких і 7 легких кулеметів, 100 гвинтівок і пістолетів, інше спорядження. Серед тих, що здалися, були й брати Гресь. Кожному амністованому Г. І. Петровський вручив довідку, підписану В. І. Леніним, яка гарантувала право на проживання на території СРСР і захист від переслідувань за участь у повстанні. Частина повстанців продовжувала боротьбу до зими 1926 р. Згодом більшість учасників повстання були репресовані і загинули в сталінських катівнях.

Док. № 7

Голові Чорнухинського воєвконкому тов. Сагурі

Таємно
Квітень 1922 р.

На виконання директиви кол. голови ВЧК Ф. Е. Держинського про міцне закріплення Радянської влади на Україні наказуємо: заарештувати 5—10 заложників по Вашій волості з числа заможних — контрреволюційно настроєних. Заарештованих утримувати як заложників при волосній міліції. Про день прибуття в Чорнухи спеціального трибуналу ЧК вам буде повідомлено окремо*.

Гол. Лохвицького повітвконкому С. Нелепа
Гол. Лохвицького політбюро Мицит

Док. № 8

**Всім головам РВКів Лубенського округу
Чорнухинський РВК, особисто тов. Сагурі
До відома копія: Секретарю райкому КП(б)У тов. Орлову**

Цілком таємно
29 липня 1923 р.

Днями ми направимо в кожний район округу райрезидента** ОДПУ.

Оскільки наші райрезиденти не будуть перебувати на становищі офіційних співробітників ОДПУ, а тому ми просимо Вас особисто створити необхідні умови для їх конспіративної роботи. Окрвідділ вважає, що для повноти суворої конспірації і успіху в роботі райрезидент повинен одержати про людське око (без оплати) яку-небудь роботу у підвідомчих Вам установах району (пом. страхового агента, пом. статистика-ентомолога райвконкому тощо). У всякому разі райрезидент повинен бути забезпечений такою роботою, яка давала б йому змогу їздити по району. Крім того, за домовленістю з ОВК** і окружкомом партії райрезиденти ОДПУ повинні безперешкодно користуватися всіма можливими засобами пересування райвконкомів. Про які-небудь заперечення і неприйнятність наших вимог просимо повідомити нам не пізніше 10 днів від дня одержання цього розпорядження.

Нач. Лубенського окр. від. ОДПУ Двіанінов
Нач. облінф. окр. від. Скрипник

* Спецтрибунал присудив до розстрілу 9 селян. Вирок було виконано публічно на горі поблизу школи. Ще один селянин був страчений у с. Білоусове (Український збірник.— 1955.— № 4).

** Окружний виконавчий комітет Рад.

Док. № 9

**Всім Р. Р. Лубенського окр. від. ОДПУ
м. Чорнухи райрезиденту тов. Шаревському**

Цілком таємно
шифровано код «Поселенець»
Серпень 1923 р.

Робота по організації інформаційної мережі в районах нашого округу проходить дуже погано, а місцями навіть вкрай погано. Проякі-небудь об'єктивні причини такого становища мови бути не може. Наші Р. Р. *, як видно з усього, займаються в районах чим завгодно, але тільки не тим, чим їм належало б у першу чергу займатися. Окрвідділ ОДПУ в категоричній формі і останній раз нагадує вам, що першочерговим питанням у нашій роботі сьогодні повинно бути поставлене питання про закінчення роботи, пов'язаної з організацією агентурної мережі окрвідділу. Граничним строком для закінчення цієї важливої роботи ми встановлюємо для вас 1 жовтня 1923 р.

Нач. Лубенського окр. ОДПУ Двіанінов
Нач. КРВ окр. від. Жуков
Нач. облінф. окр. від. Скрипник

Док. № 10

**Всім головам РВКів Лубенського округу
копія: начальникам районних міліцій**

Цілком таємно
Грудень 1923 р.

На основі спеціального розпорядження уряду на Україні повсюдно заборонено проведення вуличних, т. зв. «кулачних боїв», які широко практикуються в сільських місцевостях України під час релігійних свят (різдва, нового року, хрещення). Уряд розглядає подібні бої як пережитки рабства і дикості. Дика традиція часів козаччини несумісна з духом часу і повсюдно повинна бути заборонена. Це розпорядження уряду прийміть до неухильного і точного виконання.

Нач. Лубенського окр. від. ОДПУ Двіанінов
Нач. Лубенської окр. міліції Смирнов

Док. № 11

**Всім Р. Р. Лубенського округу
Чорнухинський район, тов. Шаревському**

Цілком таємно
Шифровано код «Інтернаціонал»
Лютий 1924 р.

З метою повсюдного впорядкування обліку і належного разом з тим нагляду за політично неблагодійними і соціально чужими елементами населення ОДПУ УСРР запропонувало окрвідділам у місячний строк закінчити оформлення справ на піднаглядних К. Р. з таким розрахунком, щоб цим обліком були охоплені всі категорії піднаглядних згідно з схемою, що додається.

а) Політичні партії, організації і спілки
1. Всі колишні члени дореволюційних буржуазних політичних партій.

* Райрезидент (Р. Р.) — районний резидент (таємний співробітник) ОДПУ.

2. Всі колишні члени монархічних спілок і організацій (чорносотенці).

3. Всі колишні члени спілки хліборобів — власників (часів Центральної Ради на Україні).

4. Всі колишні дворяни і титуловані особи старої аристократії.

5. Всі колишні члени молодіжних організацій (бой-скаутів і т. д.).

6. Всі націоналісти всіх мастей і відтінків.

б) Співробітники і службовці активної служби царизму

1. Чини кол. міністерства внутрішніх справ: усі чини охоранки, жандармерії і поліції, таємні агенти охоранки і поліції. Всі чини прикордонного корпусу жандармів і т. д.

2. Чини кол. міністерства юстиції: члени окружних і губернських судів, присяжні засідателі, прокурори всіх рангів, мирові судді і слідчі, судові виконавці, земські начальники і т. д.

3. Весь без винятку офіцерський і командний склад кол. царської армії і флоту.

в) Приховані вороги Рад. влади

1. Весь кол. офіцерський і рядовий склад білих рухів і армій українських петлюрівських формацій, різних повстанських загонів і банд, які виступали активно проти Радянської влади. Не виключаючи при цьому і осіб, амністованих Рад. владою.

2. Всі ті, хто перебував на цивільній службі установ і місцевих управлінь, білих урядів, армій української Центральної Ради, гетьманської державної варти і т. д.

3. Всі служителі релігійних культів: архієреї, священники, ксьондзи, равнини, дякони, церковні старости, регенти, монахи і т. д.

4. Всі кол. купці, торговці і т. зв. непмани.

5. Всі кол. поміщики, великі орендарі, заможні селяни (які використовували в минулому найману працю), великі кустарі і господарі промислових підприємств і виробництв.

6. Всі особи, в яких хто-небудь з рідних і досі перебуває на нелегальному становищі або ж продовжує збройну боротьбу проти Рад. влади в лавах антирадянських банд.

7. Всі іноземці незалежно від їх підданства.

8. Всі ті, у кого є за кордоном родичі або знайомі.

9. Всі, хто належить до релігійних сект і громад (особливо мати на увазі баптистів).

10. Всі вчені і спеціалісти старої школи, особливо ті з них, в кого залишається і досі неясним політичне обличчя.

11. Всі особи, яких судили раніше, або підозрювані в контрабанді і шпигунстві і т. д.

Для успішного виконання в строк цього важливого державного завдання на допомогу райрезидентам нами будуть відряджені на периферію соціально-уценоважені окрвідділу, від яких Ви і одержите всі додаткові необхідні інструкції і вказівки на місцях. Таким уповноваженим на Сенчанський, Вовчанський, Чорнухинський і Тарандійський райони Лубенського округу нами призначений нач. КРВ нашого окрвідділу ОДПУ тов. Жуков. Про хід робіт інформуйте нас щотижня.

Нач. Лубенського окр. від. ОДПУ Двіанінов

Нач. КРВ окр. від. Жуков

Нач. облінф. окр. від. Скрипник

Док. № 12

Всім головам РВКів Роменського і Лубенського округів
Чорнухинський р-н, тов. Зведрі
копія: Фінінспектору тов. Лазутіну

Цілком таємно
урядова поштограма
Серпень 1924 р.

На банкнотах Державного банку СРСР («червінці») є згадка про те, «що вони забезпечуються всім надбанням республіки», а що початок обміну їх на золото буде встановлений відповідним урядовим актом. Очевидно, в зв'язку з таким розрахунком почастишали випадки вивезення контрабандним шляхом у Польщу і Румунію банкнотів СРСР — червінців. Як відомо, випуск згаданих банкнотів був продиктований крайньою необхідністю стабілізації нашої валюти і що ніякого обміну червінців на золото уряд у майбутньому робити не збирається. А щоб покласти край різним незаконним валютним спекуляціям як у країні, а також за кордоном, РНК і ВЦВК СРСР постановили:

- 1) Вилучити з обігу по всьому СРСР (шляхом конверсії) банкноти Державного банку — червінці.
- 2) Наркомфіну і Держбанку СРСР припинити випуск банкнотів (червінці).
- 3) Всі червінці, які надходять у державні каси, не повинні більше пускатися в грошовий обіг серед населення.
- 4) На суму конверсії червінців Державним банком уже розпочато випуск в обіг нових банкнотів.
- 5) НКФ і Держбанку СРСР на основі цієї постанови видати відповідні інструкції. Ця постанова публікуватися в пресі не буде.

Гол. Роменського ОВКу Луценко
Зав. окр. фо Тимченко

Док. № 13

Всім Р. Р. ОДПУ Лубенського округу
Чорнухинський район, тов. Л-ий

Цілком таємно
Серпень 1924 р.

На основі розпорядження ОДПУ УСРР райрезиденти окрвідділів у районах зобов'язані щомісяця (в кінці кожного місяця) давати усні інформації першим секретарям райкомів КП(б)У про К. Р. угруповання і організації, як і про економічну К. Р. діяльність ворожих елементів населення району, не згадуючи, однак, прізвищ осіб, що замішані в такій діяльності. Подібна інформація необхідна райкомам на предмет висвітлення цих питань в їх щомісячних політико-кон'юнктурних оглядах для ОПК. Попереджаємо, однак, що згадані відомості повинні бути суворо тотожними і пов'язаними з вашими щомісячними відомостями, що подаються окрвідділу в політичних оглядах за місяць. Іншої будь-якої інформації з джерел ОДПУ давати секретарям райкомів КП(б)У не слід.

Нач. Лубенського окр. від. ОДПУ Двіанінов
Нач. КРВ окр. від. Юркін
Нач. ЕКВ окр. від. Сегаль

Док. № 14

Р. Р. ОДПУ Чорнухинського району, тов. Л-ий

Таємно

Січень 1925 р.

У Чорнухах оселився і працює касиром райвиконкому Юрій Киченко, а з ним перебуває і його дружина Оксана Красовська. Пропонуємо негайно встановити за ними особливий нагляд і інформувати КРВ, чим займаються у вільний час. Головним чином, чи займаються вони артистичною діяльністю в районі. Пара ця в минулому за професією — артисти, але за їх відмову співробітничати з ОДПУ їм була заборонена артистична діяльність взагалі.

Нач. Лубенського окр. від. Двіанінов

Нач. КРВ Юркін

Док. № 15

**Всім Р. Р. ОДПУ Лубенського округу
Чорнухинський район, тов. Л-ий**

Ціл. таємно

Січень 1925 р.

Ревізіями і обстеженнями НКФ СРСР встановлені численні факти злочинного покровительства, виявленого з боку апаратників НКФ щодо т. зв. непманів та інших категорій податкоплатників у деяких союзних республіках. Відзначені факти хабарів, приховування оборотів і прибутків податкоплатників, пиятик і т. д. А в результаті всього цього держава недоодержала в свою касу мільйони карбованців різних податків. І якщо зараз не буде рішучим чином наведено порядок у цій важливій справі, то можна сумніватися в успіху заходів Рад. влади, що намічає в поточному році збільшення прибуткового податку з обороту для приватного сектора. Для жорсткого припинення подібних злочинних явищ у майбутньому ОДПУ УСРР зобов'язало окрвідділи взяти під свій невисипущий нагляд усі низові апарати НКФ і навіть, якщо це буде необхідно, очистити їх від бур'янів, якими вони виявилися засміченими завдяки потуранню вищестоящих інстанцій НКФ.

Окрвідділ пропонує Р. Р. на місцях посилити нагляд за фінчастинами райвиконкомів з тим, щоб зібрати необхідні для цього компроментуючі матеріали на працівників фінчастини нашого району. В місячному політогляді для окрвідділу (розділ «економічна К. Р.») просимо висвітлювати нам це питання.

Нач. Лубенського окр. від. ОДПУ Двіанінов

Нач. ЕКВ Сегаль

Док. № 16

**Всім Р. Р. ОДПУ Лубенського окр.
м. Чорнухи, тов. Л-ий**

Ціл. таємно

Квітень 1925 р.

У Москві помер патріарх всеросійської православної церкви Тихон. У зв'язку з цим просимо в черговому місячному політогляді висвітлити нам усі тлумачення і розмови серед населення району, що стосуються смерті керівника православної церкви.

Нач. окр. від. ОДПУ Двіанінов

Нач. КРВ Юркін

Нач. облінф. Скрипник

Док. № 17

**Всім Р. Р. ОДПУ Лубенського округу
м. Чорнухи, тов. Л-ий**

Ціл. таємно

Шифровано код «Інтернаціонал»

Червень 1925 р.

Як встановлено, контрреволюційні організації та угруповання на Україні добре інформовані про те, що ОДПУ в даний час змушене на, так би мовити, деяку пасивність, викликану як новою економічною політикою, а також і міркуваннями уряду вищого порядку.

Про те, що таке становище тимчасове, знає кожен з нас. І ось у зв'язку з цим ОДПУ не повинне втрачати сприятливий момент для демаскування наших ворогів з тим, щоб у слушний момент завдати їм нещадного розгрому. Саме тому нагадуємо Р. Р. про необхідність глибокого знання і правильного розуміння поточного моменту, що дає нам у руки такі виняткові можливості по виявленню К. Р. серед усіх шарів і прошарків населення. Особливо підкреслюємо, що такий момент може більше у нашій історії не повторитися. Впевнені, що ілюзії наших ворогів, які допускають думку про капітуляцію Рад. влади, швидко розсіються, а веселі посмішки на їх обличчях зміняться гримасою жаху і дикого тваринного страху перед лицем всеперемагаючої стратегії комунізму.

Нач. Лубенського окр. від. ОДПУ Двіанінов

Упов. ПП. ОДПУ Казанцев

Док. № 18

**Всім Р. Р. Лубенського округу
Чорнухинський р-н, тов. Л-ий**

Ціл. таємно

Серпень 1925 р.

«Історія України — Руси» ідеолога українського націоналізму проф. Грушевського визнана ворожою і шкідливою для Рад. влади псевдонауковою історією. Питання про заборону цієї книги нині розглядається урядом СРСР і ОДПУ в Москві. А поки пропонуємо Р. Р. фіксувати всіх тих, хто виявляє інтерес до згаданої книги і її розповсюджує серед населення. Інформуйте про це наших с/і і зобов'яжіть їх посилити нагляд за такими особами.

Нач. Лубенського окрвідділу Двіанінов

Упов. ПП ОДПУ Казанцев

Док. № 19

**Всім Р. Р. ОДПУ Лубенського округу
м. Чорнухи, тов. Л-ий**

Ціл. таємно

Шифровано код «Інтернаціонал»

Листопад 1925 р.

ОДПУ УСРР розкрита і заарештована на Україні група шпигунів-філателістів, яка під ширмою збирання колекцій різних іноземних поштових марок фактично займалася шпигунською діяльністю і пересилала за кордон радянські поштові марки, які мали спеціально-умовне значення в їх майстерно розроблених шифрах і кодах. Пропонуємо негайно з'ясувати, чи є подібні «любители» і на території ваших райо-

нів. Особливо нас цікавлять ті з них, які одержували з-за кордону і вислали туди поштові марки. При виявленні таких осіб негайно шифрованою телефонограмою повідомте окрвідділ *.

Нач. Лубенського окрвідділу Двіанінов
Нач. КРВ Юркін
Нач. ЕКВ Сегаль

Док. № 20

**Всім нарсудам Лубенського округу
м. Чорнухи, тов. Зайцеву**

Ціл. таємно
Листопад 1925 р.

Лубенський ОПК звернув увагу окрсуду на неприпустимість таких явищ, що мали місце у практиці судочинства нарсудів округу:

1) Багатьма нарсудьями округу приймалися в своє судочинство справи (від приватних осіб), в яких висувалися звинувачення проти окремих членів і кандидатів КП(б)У, причому такі заяви і навіть у деяких випадках їх судовий розгляд були проведені без відома і згоди райкому партії. Для того щоб уникнути подібних явищ у майбутньому, окрсуд пропонує:

а) Будь-яка кримінальна справа (навіть у тому випадку, коли вона порушувалася за поданням приватних осіб) проти члена або кандидата КП(б)У підлягає попередньому обговоренню бюро райкому партії і лише після його рішення може бути розглянута судовою інстанцією.

б) Вирок суду з такої справи повинен бути негайно доведений до відома секретаря райкому з наступним повідомленням ОПК.

Це розпорядження прийміть до неухильного і точного виконання **.

Заст. голови Лубенського окрсуду Поєх
Ст. секретар Андріяшев

Док. № 21

**Всім Р. Р. Лубенського округу
Чорнухинський р-н, тов. Л-ий**

Ціл. таємно
Грудень 1925 р.

Як повідомляє ОДПУ УСРР, у Кременчуцькому окрвідділі були заарештовані і пізніше за вироком Особливої Наради колегії ОДПУ в Москві розстріляні колишні співробітники і секретні інформатори окрвідділу за те, що насмілилися на таку зухвалу витівку, як бути війниками в своїй роботі. Повідомте кожному с/і Вашого р-ну про таке ганебне явище, як і про те, що кожний співробітник і с/і підлягає негласному суду ОДПУ в аналогічних випадках.

Нач. Лубенського окр. від. ОДПУ Двіанінов
Нач. КРВ Юркін
Нач. облінф. Скрипник

* Переслідування філателістів, які підтримували контакти із закордоном, було, очевидно, однією з перших кампаній по боротьбі з контактами між радянськими та іноземними громадянами. Звинувачення їх у шпигунській діяльності не мало ніяких підстав.

** Розпорядження про невідсудність членів партії (до їх виключення з партії) постійно розсилалися судам. Однак вони були незаконними, бо суперечили Карному кодексу і принципу рівноправності громадян перед судом. Ця проблема втратила актуальність лише після злиття радянської і партійної властей і зростання ролі ОДПУ.

Док. № 22

Всім головам сільрад Чорнухинського району

Таємно

Квітень 1927 р.

За розпорядженням Лубенського окрвиконкому необхідно в найближчий час провести загальні збори селян ваших с/р, на яких повинно бути поставлене питання про негайну здачу державі усіх церковних дзвонів та іншого металевого брухту, необхідного для нашої відновленої промисловості. Добре знаємо, що в цьому питанні можливі і неминучі певні труднощі, а тому на проведення таких зборів райвиконкомом будуть виділені спеціальні уповноважені, обов'язком яких і буде повна відповідальність за проведення згаданого заходу. Знаючи настрої деяких церковних п'ятидесятків, можна з упевненістю передбачати, що в деяких селах району не обійтись без застосування сили, бо питання про вилучення цього майна церков вирішене урядом остаточно і беззастережно*. Про день загальних зборів селян у с/р пропонуємо повідомляти РВК.

Гол. Чорнухинського РВКу Липинський
Секретар Луговий

Док. № 23

Чорнухинський р-н, тов. Д-к

Ціл. таємно

Шифровано код. «Поселенець»

Серпень 1927 р.

Розпорядження уряду про повсюдну конфіскацію церковних дзвонів та іншого начиння злочинно саботується низовими органами влади. В ряді районів округу місцеві власті не зуміли зламати належним чином опір віруючих, що відмовляються підкоритися розпорядженню уряду, а де-не-де мали місце навіть акти ворожого виступу селян проти Радянської влади. Вимагаємо докладних і термінових інформацій, як і відомостей про всі населені пункти Вашого району, де це розпорядження не втілено в життя.

Нач. Лубенського окр. від. ОДПУ Ленський
Нач. ЕКВ Аронов

* Зняття дзвонів і вилучення церковного майна викликали енергійний опір селян. Тому ця робота проводилася аж до початку колективізації і була припинена навесні 1930 р., але зрештою дзвони залишилися тільки в небагатьох діючих церквах.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

В. І. Ульяновський (Київ)

Пам'ятник Костянтину Острозькому в Києво-Печерській лаврі

Подано короткий життєпис князя К. І. Острозького, досліджується історія створення та доля його надгробку в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, наведені повні тексти епітафій.

Успенський собор Києво-Печерської лаври здавна був не лише однією з найголовніших святинь України та християнського Сходу, але й місцем поховання визначних діячів минулого, починаючи з княжої доби аж до XVIII ст.

Серед надгробків собору особливо виділявся пам'ятник князю К. І. Острозькому. Протягом 360-ти років він незмінно привертав увагу прочан і всіх, хто бував у Лаврі. Мистецтвознавці порівнювали його з кращими творіннями італійського та польського Відродження.

Костянтин Іванович Острозький — відомий політичний і військовий діяч Європи, меценат, можновладець, ревнитель православ'я. Генеалогічне древо Острозьких починають від Володимира Святого, його правнука Святополка II Ізяславовича, князів пінських та турівських¹. Костянтин Іванович народився у 1460 р., (або 1463 р.). З 1486 р. служив при дворі великих литовських князів та польських королів Казимира IV (1444—1492 рр.), Олександра (1492—1506 рр.), Сигізмунда I Старого (1506—1548 рр.) у Вільно та Кракові. Він відзначився у військових походах 1495 р. та 1496 р., був триумфально вшанований у Вільно та Києві і в 1497 р. став великим гетьманом литовським. Згодом К. І. Острозький отримав як нагороду у своє користування землі староства Брацлавського, Звенигородського, Вінницького. Особливої слави зажив гетьман як військовий керівник, що, згідно переказів, здобув перемогу у 33-х (за даними епітафій у 60-х чи 63-х) битвах. Гетьман зазнав лише двох значних поразок. Під час війни проти великого московського князя у битві на р. Ведроші 14 липня 1500 р. К. Острозький був поранений і потрапив у полон. Знаходився в ув'язненні спочатку в Москві, а потім — у Вологді. Лише після шестирічного перебування на чужині князь здійснив формальний «заручний запис» про вірність та згоду служити великому князю московському (18 жовтня 1506 р.)². Йому було надано боярський чин і відправлено у діючу армію на південь. Там він вів успішні військові дії проти татар. Виїхавши на західний кордон під приводом огляду позицій, К. І. Острозький втік до Литви, де йому відразу повернули колишні староства, а також дарували староство Луцьке й призначили маршалком Волинської землі. А 27 листопада 1507 р. К. І. Острозький знову став великим гетьманом ли-

¹ Петрушевич А. Матеріали к истории рода кн. Острожских // Львів. наук. біб-ка, В. Р. ф. 77, АСП 703/п.— 50—71 арк.; Історія роду Острозьких. 1936/39 рр. // Держ. арх. Львів. обл., ф. 26, оп. 11, спр. 851; Niesiecki K. Herbarz Polski.— Lipsk, 1841.— Т. VII.— S. 175—194; Boniecki. Poczet rodów w Koronie i W. Ks. Litewskiem XVI wieku.— Warszawa, 1887.— S. 229—239; Rulikowski W., Radziwiński Z. Kniaziowie i szlachta. T. 1: Kniaziowie na Ostrogu Ostrogscy.— Kraków, 1880.— S. 3—64. В кінці XIX — на початку XX ст. з'явилися інші генеалогічні схеми та теорії про походження роду Острозьких — див.: Власьєв Г. А. Князь Острожский и Друцкие // Известия Русского генеалогического общества.— СПб., 1911.— Вып. IV.— С. 3—30; Власьєв Г. А. Потомство Рюрика.— Пг., 1918.— Т. 2.— Вып. I.— С. 1—50.

² Древняя российская вивлиофика.— М., 1786.— Т. 3.— С. 4; Т. 5.— С. 99.

товським. Незабаром він здобув перемогу над армією великого московського князя і уклав з ним «вічний мир» 8 жовтня 1508 р. Але у 1512 р. почалася нова війна, московська армія взяла Смоленськ. Однак у битві під Оршею 8 вересня 1513 р. гетьман одержав блискучу перемогу над 80-тисячним московським військом і 3 грудня був тріумфально вшанований. У Вроцлавському музеї зберігається велика картина XVI ст. «Битва під Оршею», що мовою мистецтва увічнила військову славу К. Острозького. Згодом гетьман здобув ще одну перемогу під Смоленськом (1514 р.). У зв'язку з цим «Короткий Київський літопис» порівнював його з Олександром Македонським, Пором Індійським, усіма героями священної та громадянської історій. Літописець просив «вдатному князю Константину Івановичу Острозському дай, Боже, здоров'є и щастие вперед лепшее, как ныне победил силу великую московскую, абы так побивал сильную рать татарскую, проливающи кров их бесурменьскую»³. Так само величально пише про ці подвиги гетьмана «Волинський короткий літопис», порівнюючи його з Антіохом Македонським, Пором Індійським, біблійним воїтелем Авном, Тіграном Вірменським: «О пречестнаа мудраа главо, како ты нареку и похваляю.., кую славу и честь въздати твоего справлению делу... не толко здешних великих столечных городов на них седети достоин еси, але и самого божьего града Иерусалима достоин еси владети. Мужства твоего крепость от востока до запада слышати будет не токмо единому себе, але и всему княжеству Литовскому тую славу и высокость мужества вчинил еси»⁴.

Чимало битв виграв гетьман і в сутичках з татарами. Лише у 1517 р. під Сокалем він зазнав поразки від орди Махмет-Гірея.

Військовий авторитет К. Острозького в очах сучасників був неперевершеним. Папський легат Пізоні писав у 1514 р. з Вільно: «Князь Костянтин може бути названий кращим воєначальником нашого часу, він 33 рази ставав переможцем на полі битви... в бою він не поступається хоробрістю Ромулу»⁵. Польський хроніст другої половини XVI ст. Мацей Стрийковський називав Костянтина Острозького «другим Аннібалом, Пірром і Сціпіоном руським і литовським.., мужем святої пам'яті і надзвичайно прославленої діяльності»⁶. З великим пієтетом писав про «гетмана храброго и славного Константина в православных догматах светлаго и во всяком благочестии сияющего, яко славни и похвальни в делах ратных явишась, отечество свое обороняюще» князь Андрій Михайлович Курбський⁷.

Військова звитяга приносила нові щедрі королівські дарування: кастелянство Віленське (1511 р. чи 1513 р.), Троцьке воєводство (1522 р.). Останнє, згідно Городельського акта 1413 р., міг очолювати лише магнат-католик. Призначення К. І. Острозького на троцьке воєводство викликало протести з боку польсько-литовських магнатів. Однак король Сигізмунд I у спеціальному привілеї від 25 березня 1522 р. підтвердив це дарування як виняток з огляду на військові заслуги князя. А привілеєм від 13 (17) серпня 1522 р. гетьману було надано право запечатувати свої листи (навіть до короля) червоним воском⁸.

³ Супрасльська рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи.— М., 1836.— С. 157—159.

⁴ Полное собрание русских летописей.— М., 1980.— Т. 35.— С. 126.

⁵ Домбровский В. Острожская старина // Киевлянин.— Кн. 1.— 1840.— С. 88—89; Батюшков П. Н. Памятники старины в Западных губерниях империи.— Спб., 1868.— Вып. 3.— С. 1.

⁶ Strujkowski M. Kronica polska, litewska, zmodska i wszystkiej Rusi.— Warszawa, 1846.— Т. 2.— С. 397.

⁷ Максимович М. А. Письма о князьях Острожских к графине А. Д. Блудовой.— К., 1866.— С. 19.

⁸ Санкт-Петербурзьке відділення Інституту історії (СПб ВІІ), арх., к. 52, оп. 1, книги, спр. 339, арк. 290; Держ. арх. Тернопільської обл., ф. 258, оп. 3, спр. 1368, арк. 18—19, спр. 1369, арк. 2, зв., 49 зв.— 50 зв.; Краків, воєвод. арх.,

Значні заслуги мав К. І. Острозький перед православною церквою, Києво-Печерським монастирем та містом Києвом. 26 червня 1521 р. і 12 грудня 1528 р. він був офіційно затверджений королем як опікун Київської митрополії після смерті митрополитів Йосифа II Солтана та Йосифа III. Князь мав великий авторитет як ревнитель православ'я.

На сеймі Великого Князівства Литовського в Бресті 2 липня 1511 р. Сигізмунд I підтвердив на прохання гетьмана права православної церкви про невтручання у її справи світської влади⁹. Під егідою К. І. Острозького був скликаний і проходив православний собор у Вільно 1509 р., документи якого збереглися. Він підтримував боротьбу за відновлення православної єпископської кафедри у Львові. Завдяки покровительству гетьмана православна церква на Україні і в усьому Великому Князівстві Литовському жила повнокровним життям, це був її «золотий вік». Не випадково легат Пізоні писав: «Князь Костянтин Острозький так прихильний до грецької церкви і настільки дотримується її настанов, що і на волосину від них не відступає... попри усі рідкісні якості в ньому один лише недолік, що він русин і схизматик. Якби мені вдалося цього князя привести у лоно святої матері церкви, то приклад його сколихнув би масу людності, настільки великий вплив його на співвітчизників»¹⁰.

Гетьман побудував багато нових церков (дві в самому Вільно), заснував ряд монастирів (наприклад, в Острозі — Троїцький монастир). Відомі його фундушеві* дарування церкві Христового Воскресіння і Миколи Чудотворця в Дубні (7 лютого 1492 р.), соборній церкві Бориса і Гліба у Новоградку (10 і 14 червня 1519 р.), Микільському монастирю, заснованому на місці перемоги над московським військом (1518 р.), Межигірському монастирю (12 березня 1523 р.), віленському Успенському собору (1522, 4 липня)¹¹. К. І. Острозький здобув окремий королівський привілей для Борисоглібського собору Новоградку (26 листопада 1517 р.)¹². Він збагачував церкву не лише матеріально, а й духовно, даруючи книги (зокрема, Дерманському монастирю, про що свідчать записи на книзі повчань патріарха Константинопольського Каліста 1499 р. та рукописному Євангелію 1507 р.), предмети культового вжитку (шати, посуд, хрести, ризи, тощо)¹³.

К. І. Острозький з великою прихильністю ставився до Києво-Печерського монастиря, де був похований його прадід князь Федір Данилович — учасник Грюнвальдської битви (1410 р.) та гуситських війн (1422—1430 рр.). На схилі років (1438 р. чи 1441 р.) Ф. Д. Острозький постригся в ченці цього монастиря (Феодосій), де й помер між 1441—1446 рр., був похований у Феодосієвих печерах, а в кінці XVI ст. проголошений святим. В Успенському соборі стояла його ікона, а в церкві Межиріцького монастиря лик Федора Даниловича був написаний на портреті К. І. Острозького або ж, ймовірно, його сина¹⁴. 6 березня

Ф. Сангушків, папери, № 405 (1513 р.—Вільно), № 441 (1522 р.—Трокське воеводство), № 444.

⁹ ЦДІА СРСР, СПб., ф. 309, оп. 1, спр. 11—2; спр. 107, 399; Акты, относящиеся к истории Западной России [...] (АЗР).— СПб., 1848.— Т. 2.— № 65.

¹⁰ Домбровский В. Острожская старина...— С. 88; Батюшков П. Н. Памятники...— С. 1.

* Фундуш — дарування майна, грошових сум, земель на церкві, монастирі, шпиталі тощо.

¹¹ Центр. наук. біб-ка АН України (ЦНБ), В. Р., ф. VIII, 19 м/175, арк. 8 зв.; СПб ВІІ, арх. к. 52, оп. 1, кн. 340, арк. 102—111 зв.; ЦДІА СРСР, СПб., ф. 834, спр. 17, арк. 1—2; к. 52 оп. 1 акти, спр. 297, арк. 62; ЦНБ, В. Р., ф. X, 7663, арк. 19—20; ЦДІА СРСР, СПб., ф. 309, оп. 2, спр. 2871—2 арк.

¹² ЦДІА СРСР, СПб., ф. 309, оп. 1, спр. 13—6 арк.; АЗР.— Т. 2.— № 99.

¹³ Держ. арх. Терноп. обл., ф. 258, оп. 3, спр. 1369, арк. 3 зв.—17; спр. 1368, арк. 3—12; Батюшков П. Вольнь.— СПб., 1888.— С. 63, дод. 39, 92.

¹⁴ Князь Федор Острожский // Вилен. вестник.— 1870; Блудова А. Д. Сказание о преподобном Феодоре князе Острожском.— СПб., 1871.— 39 с.; Сендуль-

1516 р. гетьман підтвердив акт дарування Печерському монастирю м. Городка та с. Вольниці з присілками¹⁵, а в 1524 р. підтримав клопотання братії до Сигізмунда I про заміну недостойного архімандрита Антонія іншою кандидатурою¹⁶. Древній архів Лаври згорів, і тому збереглися лише окремі копії документів, що свідчать про опікування князем монастиря.

Перед самою смертю князь, як твердять «Описи Києва і Київського намісництва» 1781 р., 1784 р., 1787 р. та «Описи Києво-Печерської лаври» 1773 р., 1791 р., 1795 р., 1797 р., 1805—1817 рр., подарував монастирю друкарське обладнання, започаткувавши книгодрукування у Києві. Ось як про це говориться в цих документах: «Подарував... літери і всі знаряддя до друкарської справи належні з Острозької друкарні в літо від Різдва Христового 1531. Друкування книг почалося справжнє 1533 року»¹⁷. Дарча грамота на друкарню не збереглася, як і весь древній архів Лаври. В сучасній літературі загальноприйнятою датою початку книгодрукування у Києві та в Печерському монастирі є 1615 р. Проте останнім часом виявлені нові докази більш раннього існування друкарні. Хоча це вже тема окремого дослідження.

Як один з найбільших покровителів Києво-Печерського монастиря, князь К. І. Острозький (як і увесь його рід) був внесений до давнього поминальника кінця XV — початку XVI ст., імена з якого зачитувалися під час поминальних відправ в Успенському соборі¹⁸.

Гетьман помер на сімдесятому році життя. Називалися різні дати його смерті: 1526 р.¹⁹, 1530 р.²⁰, 1531 р.²¹, 1533 р.²². Остання дата вказана і в епітафіях. Найбільш достовірним роком смерті гетьмана вважається 1530 р., оскільки він згадується як живий в документах 1528—1529 рр. і початку 1530 р. Щоправда, збереглися підтверджувальні грамоти Сигізмунда I князю К. Острозькому на маєтності за серпень 1531 р., які, що не є винятком, могли бути видані постфактум. Загадковим є лист (1532 р.) К. І. Острозького до Дантишка, опублікований в одному з польських видань. Однак, як вдалося встановити за оригі-

ський А. Преподобный Федор князь Острожский // Волян. епарх. ведомости.— 1871.— № 9.— С. 272—280; Тучемский М. К прославлению преп. Феодора, князя Острожского в родном ему г. Остроге // Там же.— 1907.— № 13—14.— С. 410—414.— № 20.— С. 594—597.— № 21.— С. 636—640.— № 22.— С. 661—668; Хойнацкий А. Ф. Преподобный Федор князь Острожский // Древняя и новая Россия.— 1876.— № 9.— С. 5—18; Быков Н. П. Князья Острожские и Волянь.— Пг., 1915.— С. 9; Лларіон (Огієнко), митр. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця.— Вінніпег, 1958.— С. 26—28. Автор стверджує, що більш правильно вважати батьком Федора Князя Василя, а не Данила. Дана думка є помилковою. Збереглося кілька документів 1386—1396 рр.— маєткових дарувань та купчих від Владислава Ягелло, королеви Ядвіги, Вітовта князю Федору Даниловичу Острозькому (Крак. воевод. арх., ф. Сангушків, пергам., № 30; папери, № 295, 298, 299, 300). Як свідчать документальні матеріали, Василем звали сина Федора Даниловича. (Там же, папери № 303, 304); Голубев С. Археологическая заметка // Труды Киев. Духовной Академии (КДА).— 1876.— № 4.— С. 224.

¹⁵ АЗР.— Т. 2.— № 96; ЦДІА СРСР, СПб., ф. 309, оп. 1, спр. 569.

¹⁶ АЗР.— Т. 2.— № 135.

¹⁷ ЦДІА України, Київ, ф. 1711, спр. 495, арк. 55 зв.; Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст.— К., 1989.— С. 25, 35, 187—188, 291.

¹⁸ Помянник Киево-Печерского монастыря 1483—1526 гг. // Республ. іст. біб-ка України, відділ стародруків, рукопис (оригінал), арк. 200 зв.— 202; Голубев С. Т. Древний помянник Киево-Печерской Лавры конца XV и начала XVI столетий.— К., 1892.— С. IX, 79.

¹⁹ Романовский Л. М. О Константине Ивановиче князе Острожском // Труды третьего археолог. съезда в России.— К., 1878.— Т. 2.— С. 205—209.

²⁰ Максимович М. А. Письма...— С. 16; Голубев С. Т. По поводу двух сообщений о князе Константине Ивановиче Острожском // Труды КДА.— 1877.— № 10.— С. 182—191; Голубев С. Т. Древний помянник...— С. IX.

²¹ Nagbutt T. Dzieje starożytnie narodu litewskiego.— Wilno, 1841.— Т. IX.

²² Опис Успенського собору XVIII ст. // ЦНБ АН України, В. Р., І. 5411, арк. 19 зв.; Стрийковський М. // Киевлянин.— 1840.— Кн. 1.— С. 146; За-кревский М. Описание Киева.— М., 1868.— С. 696 (в іншому місці названий 1535 р.— С. 620).

налом,— це був лист Іллі Острозького. Поряд з цим у листах короля від 25 серпня 1530 р. до князя Полубенського та Корсака і від 5 жовтня 1530 р. до сина К. І. Острозького — Іллі князь названий вже померлим. Важливими у цьому зв'язку є свідчення про заміщення посад, які обіймав Костянтин Іванович. Так, великим гетьманом литовським після нього став Юрій Миколайович Радзивіл, який був затверджений королівським привілеєм (що надавався часто вже після прийняття посади) від 20 березня 1531 р.²³ Польські історики вказують конкретні дати смерті князя — 10, 18, 15—25 серпня²⁴.

С. Т. Голубев визначав дату смерті між 1 вересня 1529 р.— початком жовтня 1530 р., а пізніше точно вказував дату поховання, зафіксовану в Києво-Печерському синодику: «Ила в Киев приехал, отца Константина хоронил 7039 сен. 24», тобто — 24 вересня 1530 р.²⁵

Згідно із заповітом К. І. Острозького, його поховали в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря. Тіло гетьмана було привезене до Києва і поховане другою дружиною покійного князя Олександром Семенівною Олелькович-Слуцькою²⁶.

Там же, крім прадіда гетьмана, були поховані також родичі його дружини — князі Олельковичі-Слуцькі. Зокрема, «пан спадкоємець землі Київської», князь Семен Олександрович, що відновив Успенську церкву у 1470 р. (була в руїнах після нашестя Батия) і помер у 1471 р. Згодом у Києво-Печерському монастирі був похований його син Василь Семенович, а пізніше (1579 р.) — племінник К. І. Острозького Григорій Юрієвич та ін. В монастирі знайшла останній притулок й одна з дружин гетьмана. Проте точно не встановлено, чи це Тетяна-Ганна Семенівна Гольшанська (померла у 1522 р.), чи Олександра Семенівна Слуцька (1531 р.)²⁷.

У 1570—1580-х рр. син гетьмана Василь-Костянтин Костянтинович Острозький (1527—1608 рр.) починає увічнювати пам'ять покійних членів родини. Поштовхом до цього стала смерть його дружини — Софії Тарновської (1570 р.). У 1573 р., відповідно до заповіту небіжчиці, він замовив надгробки її батьку гетьману Яну Тарновському (помер 1561 р.) та брату Яну-Кріштофу (1567 р.). Їх виготовив майстер Падовано. Надгробок для Софії виготовляв у 1579 р. місцевий митець. У серпні того ж року, як свідчить один з варіантів епітафії, було споруджено й надгробок К. І. Острозькому в Успенському соборі. Його порівнювали з італійськими мистецькими творами, надгробками вавельської каплиці короля Сигізмунда, Яна Тарновського та Яна Лещинського. На думку Мечислава Генбаровича, автором надгробку К. І. Острозького міг бути львівський різьбяр Себастьян Чешек²⁷.

Майстерно виконаний надгробок був унікальним явищем мистецтва ренесансу в Успенському соборі, і тому привертав увагу багатьох. Про нього згадував у мемуарах 1594 р. австрійський дипломат Еріх Лассо-

²³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. (АЮЗР).— Т. I.— СПб., 1861.— № 93.— С. 78; Wolff J. Książowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku.— Warszawa, 1895.— S. 351; згадки про К. І. Острозького в документах за 1491—1529 рр.— Краків. воевод. арх., ф. Сангушків, папери, № 351, 354, 360, 362—365, 370, 383, 384, 386—392, 395, 397—399, 400, 405, 406, 408, 409, 411—415, 418—441, 444—447, 451, 455—461, 467, 470, 472, 479—481; привілеї Сигізмунда I К. Острозькому 17 січня 1530, 1 та 4 серпня 1531 рр.— Краків. воевод. арх., ф. Сангушків, папери, № 483, 486, 487; лист К. Острозького Дантишкю 1532 р.— Przewdzicki A. Jagiellonki Polski w XV-tym wieku.— Kraków, 1878.— T. V.— S. 76; біб-ка Чарторийських, Краків, спр. 1595, арк. 435; привілеї Ю. Радзивілу— Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1386—1795.— Kraków, 1885.— S. 149.

²⁵ Голубев С. Т. По поводу двух сообщений...— С. 182—191; Голубев С. Т. Древний помянник...— С. IX.

²⁶ АЮЗР.— Т. I.— № 93.— С. 78.

²⁷ Киев. епарх. ведомости (КЕВ).— 1874.— № 19.— С. 533; № 14.— С. 400—402.

²⁷ Gębarowicz M. Studia nad dziejami kultury artystycznej późnego renesansu w Polsce.— Toruń, 1962.— S. 154—164.

та, який був посланий імператором Рудольфом II для переговорів із запорожцями. Католик, вихованець Падуанського університету з захопленням писав про Успенський собор: «Церква красива, кам'яна, в ній можна бачити прекрасну мармурову гробницю князя Костянтина Острозького, батька нинішнього старого воєводи Київського; він був хоробрий герой. Напис руський»²⁸.

Детальний опис пам'ятника залишив архідиякон Павло Алеппський — член посольства Антіохійського патріарха Макарія, яке 26 червня 1654 р. відвідало монастир. «У другому відділенні нартекса...— писав архідиякон пізніше,— праворуч від присутніх дуже висока, велика арка, яка заходить за архієрейське місце, всередині вона вся з мармуру із письменами; відкоси з тієї і з іншої сторони вкриті блискучим мармуром з різьбленими прикрасами (барельєфами): на ньому зображені люди, коні, битви, колісниці і гармати тонкої чіткої роботи, що вражає подивом розум. На половині цієї арки присутні обриси продовгуватого столу, на якому спить людина з бородою, в залізних лаштунках; вона зроблена з твердого червоного каменю, схожого на порфир, і нічим не відрізняється від повної людської фігури. Вона лежить на боці, обіпершись на лікоть, підклавши правицю під голову; одне коліно його покладене на друге; на голові визолочена корона, на грудях золочені ж ланцюги. Це робота що вражає подивом розум. Нам розповідали, що він був царем над руськими, увірував у Христа десь 600 років тому і вибудував цю церкву. Навпроти нього, з північної сторони, знаходиться зображення сина його з довгою білою бородою»²⁹.

Павло Алеппський в даному випадку переказував легенду, згідно з якою у середині XVII ст. надгробок К. І. Острозькому вважали похованням Володимира Святого. Однак власне опис пам'ятника архідияконом Павлом зроблений досить ретельно й дозволяє вважати, що сама фігура збереглася після великої пожежі у квітні 1718 р. й існувала в оригіналі аж до наших часів (хоча це заперечував Ертель, про що йтиметься далі).

Останнє підтверджує також опис надгробку, зроблений священиком Іваном Лук'яновим (1701 р.): «В тій же церкві біля правого стовпа витворений з каменю князь Костянтин Острозький: лежить на боці в лаштунках, зображений як живий»³⁰.

Під час згаданої вище пожежі був пошкоджений не сам надгробок, а лише його декоративне оздоблення. Собор, очевидно, не дуже постраждав, інакше алебастр, з якого виготовлений пам'ятник, при температурі +160°C мав розпорошитися³¹. Реставрація собору 1722—1729 рр. торкнулася лише декоративної ліпнини, яка була виконана у вигляді складної композиції з військових обладунків (гармати, знамена тощо). Артіль «алебастрового майстра» Йосифа Білінського, очевидно, поновила й дещо доповнила на надгробку князя попередню схему. Про це свідчить порівняння роботи артільних майстрів з описом Павла Алеппського. Тому твердження про нове виготовлення декору у XVIII ст. є не зовсім справедливим*. В описі Успенського собору останньої чверті XVIII ст., де йдеться про реставраційні роботи 20-х та

²⁸ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— Вип. 1.— К., 1890.— С. 159; Сборник материалов для исторической топографии Киева.— К., 1874.— С. 19.

²⁹ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским.— М., 1897.— Вид. 2.— С. 50.

³⁰ Сборник материалов для исторической топографии Киева...— С. 122.

³¹ Яремич Ст. Памятники искусства XVI и XVII ст. ст. в Киево-Печерской Лавре // Киевская старина (КС).— 1900.— № 6.— С. 389.

* Ця думка, між іншим, проводиться у 2-му т. «Історії українського мистецтва» (К., 1967.— С. 138—139), де говориться, що К. І. Острозький був похований у соборі в 1534 р. (?), пожежа відбулася у 1713 р. (?), все оздоблення загинуло і було замінене новою композицією. Сучасний польський автор Здислав Войтковян пише, що весь надгробок К. Острозького належить XVIII ст. (Polski słownik biograficzny.— Т. XXIV / 3.— 1979.— С. 489).

70-х років, про поновлення надгробку чи заміну декору нічого не говориться. Поряд з цим при описі розписів побіжно вказується, що цей надгробок стоїть зліва³², що, безумовно, свідчить про його добре збереження після пожежі.

Слід відмітити також різницю в описах матеріалу надгробку. Згідно з одними, він був виготовлений з мармуру (Е. Лассота, князь Долгорукий), з іншими — з каменю (І. Лук'янов, невідомий подорожній 1826 р.) і навіть — бронзи (В. Ізмайлов)³³. Вперше Д. Бантиш-Каменський, а пізніше М. Закревський правильно відмітили, що скульптура надгробку зроблена з гіпсу чи алебастру і розфарбована. Д. Бантиш-Каменський, зокрема, писав, що на початку XIX ст. обличчя, борода і шапка князя були білі, інші частини тіла — «дикого кольору», ланцюг на грудях та прикраси корони — позолочені, меч — білий, гробниця — темнозелена, напис на ній — золотий, підтримують її три леви жовтого кольору і т. д.³⁴

По-різному описуються також деякі деталі надгробку, зокрема, предмети, які князь тримає в руках. Д. Бантиш-Каменський писав, що в правиці у гетьмана був ріг, поруч — меч. У кінці XIX ст. скульптура вже не долічувалася одного пальця руки та предмету, що мала тримати правицю. Є. Кузьмін вважав, що то був меч³⁵. На думку ж М. Генбаровича, це мала бути булава, яку відбили, можливо, ще під час реставрації 20-х років XVIII ст.³⁶ Цей дослідник помилявся в обох припущеннях, адже Д. Бантиш-Каменський описував ще цілий пам'ятник.

У 40-х роках XIX ст. Київський митрополит Філарет заходився поновлювати Успенський собор. Тоді було здійснено його новий розпис. Реставрація проводилася незадовільно, і з Петербурга з метою контролю прибув відомий археолог і мистецтвознавець, академік Ф. Г. Солнцев. У своєму висновку (1843 р.) вчений дав відповідні рекомендації. Окремо він спинився на надгробку Острозького. «Раку з часточками св. мощей, — радив Солнцев, — на аршин відсунути від стіни чи перенести в один з бічних вітарів, завдяки чому відкриється надгробний монумент князя Костянтина Острозького, і сам пам'ятник очистити від пилу»³⁷. Однак дану рекомендацію не схвалив цар, вона не була виконана³⁸.

Отже, вже через два десятиліття після опису Д. Бантиш-Каменського надгробок К. І. Острозького був заставлений ракою з мощами святих і став недоступним для огляду, припадав пилом. Саме у той час або коли в соборі велися «реставраційні» роботи, він, очевидно, й

³² Оригінал опису, що знаходився у відділі рукописів ЦНБ АН України (зб. КПЛ, № 392/183) загублено у 1957 р. Цитуємо за трьома копіями опису, найстарша з яких (І. 5411) зроблена ще у кінці XVIII — на початку XIX ст. ст. послушником Ієрофієм Іваницьким: ЦНБ, ВР І. 5411, арк. 18 зв., 29 зв., 31—31 зв.; І. 5412, арк. 21 зв., 39; І. 5413, арк. 70, 75 зв., 118 зв., 129.

³³ Путешествие в Одессу и Киев в 1810 г. князя И. М. Долгорукого // ЧОИДР. — 1869. — Кн. 3. — С. 121; Журнал путешествий. Август — сентябрь 1826 г. // Держ. публ. біб-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, В. Р. ф. 1000, оп. 3. спр. 388, арк. 4, зв.; Измайлов В. Письма путешественника в полуденную Россию. — СПб., 1817. — Ч. I. — С. 108.

³⁴ Бантыш-Каменский Д. История Малой России: В 3-х ч. — СПб.; К.; Харьков, 1903. — С. 501, 607; Закревский М. Описание Киева. — М., 1868. — С. 620.

³⁵ Кузьмин Е. Грозят... (По поводу памятника князю Константину Острожскому в Киеве) // Старые годы. — 1910. — № 7—9. — С. 218—219.

³⁶ Gębagowicz M. Studia... — S. 155.

³⁷ Лебединцев П. Г. Возобновление стеной живописи в Великой церкви Киево-Печерской Лавры // Университет. известия. — К., 1878. — № 3.

³⁸ Кузьмин Е. Грозят... — С. 222; Кузьмин Е. Київські надгробки // Київ. зб. історії й археології, побуту й мистецтва. — К., 1931. — Зб. 1. — С. 151—158; Кузьмин Е. Еще о памятниках старинного искусства в Киево-Печерской Лавре // Хроника журнала «Искусство и художественная промышленность». — 1901. — № 11—12 (35—36), Стб. 183—192.

був пошкоджений. Надгробний монумент відкрили лише під час проведення XI Археологічного з'їзду у 1899 р.³⁹

Дальша доля надгробка склалася ще більш сумно. У зв'язку з новою реставрацією собору в кінці XIX — на початку XX ст. розгорнулася велика дискусія про мистецьку цінність його внутрішніх прикрас. Була висунута ідея про ліквідацію розписів (деякі портрети XVII—XVIII ст. знищили вже у 1893 р.) і надгробку К. І. Острозького, створених нібито після пожежі 1718 р. посередніми майстрами⁴⁰. Інші автори виступили на захист живопису й надгробку як мистецького шедевр у XVI ст.⁴¹ Київське товариство по охороні старожитностей запропонувало перенести останній до археологічного музею. Це викликало заперечення: відривати надгробний монумент від поховання було б святотатством, краще відкрити до нього доступ у соборі. Дискусію перервала перша світова війна. Потім були революційні події, боротьба з релігією 20—30-х років, закриття монастирів, створення на їх території музеїв тощо. Надгробок залишався стояти за ракою з мощами і разом з усім загинув під уламками собору 3 листопада 1941 р. в день відвідин Лаври президентом Словачії Тісо⁴².

Надгробок К. І. Острозького — унікальний пам'ятник ренесансу на Україні останньої чверті XVI ст. зберігся лише на фотографіях. Його не досить вдала гіпсова копія є в Історичному музеї у Москві.

На даний час ми маємо також кілька варіантів епітафії, що була вміщена на цьому надгробку. Найбільш ранній текст поданий у «Тератургимі» Афанасія Кальнофойського, яка була видана друкарнею монастиря у 1638 р. польською мовою. Подаємо повний текст в українському перекладі: «Костянтин Іванович князь Острозький воевода Троцький, гетьман Великого Князівства Литовського, після багатьох перемог подоланий смертю, тут похований 1533 року від Різдва Христового, мав 70 років від народження. Перемог ним здобуто 63.

Здобувши над Москвою і татарами шістдесят три перемоги, кров'ю забарвлені — Рось, Дніпро, Ольшанка, прибрав і заснував багато замків, багато монастирів, багато святих церков, які в князівстві Острозьким і в столичному місті В. К. Литовського Вільні вимурував. Другу Гефсиманію — Дім Пречистої Діви Печерської щедро обдарував і у ньому після смерті був покладений. Для німеччин притулки, для дітей школи, для людей рицарських в Академії Марсовій списи з шаблями залишив. Напиши з приємністю: Сціпіонові руському Костянтину Івановичу кн. Острозькому, гетьману В. К. Литовського — то все надгробок»⁴³.

На думку М. Генбаровича, такий текст не характерний для останньої чверті XVI ст. Дослідник припускав, що Кальнофойський зробив зільний переклад з латинського оригіналу і що, принаймні, не він сам складав епітафію⁴⁴. Гіпотеза про первинну латинськомовну чи польськомовну (М. Генбарович припускав, що текст міг бути й польським) епітафію є цілком неприйнятною. Така епітафія не могла бути у православному храмі, тим більше — в Успенському соборі. Крім того, Е. Лассота чітко вказує, що напис був «руським»⁴⁵, тобто українським

³⁹ Кузьмин Е. М. Еще о памятниках старины...— С. 190, пр. 1.

⁴⁰ Эртель. О стенописи в Великой Успенской церкви Киево-Печерской Лавры // Труды КДА.— 1897.— № 4.— С. 500—527; Эртель. Письмо в редакцию // Киевлянин.— 1900.— № 205; Киевское слово.— 1895; Жизнь и искусство.— 1896.— № 160; Киев. газета. 1900.— № 288, 293, 302, 308, 319, 320.

⁴¹ Кузьмин Е. Грозят...— С. 218—222; Яремич Ст. Памятники...— С. 378—390; Яремич Ст. Еще о памятниках искусства Киево-Печерской Лавры // КС.— 1990.— № 10.— С. 179—188.

⁴² Кузьмин Е. Грозят...— С. 222; Геврик Тит. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва.— Нью-Йорк, 1982.— С. 51—53.

⁴³ Kalnofojski Atanazy. Teratorynna lubo cuda, które były tak w samym świętocielnym Monastyrze Pieczarskim Kijowskim, jako u w obudwu świętych pieczarach.— Kijów, 1638.— С. 34.

⁴⁴ Gębarowicz M. Studia...— С. 159—164.

або церковнослов'янським. Слушним, втім, є спостереження М. Генбаровича про близькість епітафії К. Острозького з епітафією Яна Тарновського, де він також названий «Сціпіоном руським». Саме таке записання й вільний переклад епітафії Тарновського (надгробки виготовлялися у невеликому відрізку часу — 1573 р. та 1579 р. і для одного замовника) з польської та латини й обумовили її не зовсім характерну для останньої чверті XVI ст. структуру слов'янського тексту. Не можна також не врахувати стилю роботи А. Кальнофойського, що дуже часто неточно передавав текст, переробляв його, а, можливо, просто не міг правильно зчитати написи на надгробних монументах.

Дещо інший, більш повніший варіант з вказівкою дати спорудження надгробку та імені його замовника (хоча й з помилковою датою смерті гетьмана) є в записі 1693 р. одного з рукописних збірників Софійського собору у Києві:

«Епитафион

Бог наш Троица Отец и Сын и Святой Дух, во единстве поклоняемый, о немже живем и движемся и есмы.

В лето от создания миру 7023, и от рождества Сына Божия 1526. Преставися благоверный и христоролюбивый ясне освещенный и велможный князь Константин Иванович Острозский, во всей Русси славен, сый роду князей русских, воевода Троцкий, гетман великаго князства Литовского сый во мужестве храбро слывучий и преодолел и победил помощию всеильнаго Бога супостат кролевства полского. Он же от млада и до старости с верою служащи, и немало великих битв побивал, все 60, а болших три: на Белой Церкви, у Орши, у Днепра, и Голшанице реце. Еще и в вязеню великом 7 лет сидел; потым от государя отцем был названн. Живот сей скончил у 70 лет з великою жалостю и плачем людским.

Зде же бысть погробено тело его в лавре преподобных отец наших Антония и Феодосия Печерских.

Гроб же сей вибиен бысть сыном его благоверным князем Константином во св. крещении Василием Острозким, воеводою киевским маршалком земли Вольнской, старостою Володимерским, и на память его поставися року 1579, месяца августа 7.

Як преставился, до сего року 1693-о чинит лет 167, а нагробку лет 114, по смерти в лет 50 и три поставися»⁴⁶.

Гадаємо, що даний текст, зафіксований до пожежі 1718 р. і пізнішої реставрації більше наближається до змісту і форми оригіналу, хоча мова його дещо модернізована переписувачем у кінці XVII ст.

Нарешті, третій варіант епітафії наведений в кількох рукописних та друкованих описах Києво-Печерської лаври кінця XVIII—XIX ст. Він надто скорочений, є спрощеним перекладом тексту А. Кальнофойського і не заслуговує на увагу⁴⁷.

Отже, К. І. Острозький — один із знаменитих і заслужених політичних, військових та культурних діячів України був похований в Успенському соборі восени 1530 р. В серпні 1579 р. його спадкоємцем і не менш відомим діячем релігійного і культурно-національного життя України Василем-Костянтином Острозьким був споруджений надгробок батькові, що став унікальним для Києва явищем ренесансного мистецтва. Так органічно злилися великі заслуги гетьмана перед українською людністю і талановита мистецька їх відзнака у надгробному

⁴⁵ Мемуары...— С. 159; Сборник материалов...— С. 19.

⁴⁶ ЦНБ АН України, В. Р. Соф. 186/362 С, арк. 108 зв.—109; Петров Н. И. Две надгробные надписи конца XVII века Константину Ивановичу и Константину Константиновичу князьям Острожским // Чтения в историческом обществе Несторалепописца.— Кн. 1.— К., 1879.— С. 79—81.

⁴⁷ ЦДІА України (Київ), ф. 1711, спр. 495, арк. 3—4, 118; Описание Киево-Печерской Лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов Лавры и обеих пещер.— К., 1847.— Доп. № 35.— С. 301.

пам'ятнику. У описі Павла Алеппського говориться, що навпроти надгробка гетьмана у Великій Успенській церкві «з північної сторони знаходиться зображення сина його з довгою білою бородою»⁴⁸, тобто — Василя-Костянтина. Воно було знищене під час реставрації вже у ХІХ ст., збереглися лише фотографії із заретушованим обличчям.

26 листопада 1898 р. під час ремонту собору на хорах біля лівого бокового вітваря в ім'я святителя Феодосія була відкрита ніша із скарбом — 4 посудини і дерев'яна діжка. Тут знайшли й золоту медаль з чітким портретним зображенням В.-К. К. Острозького, який був дуже схожий на батька і теж став щедрим патроном Києво-Печерського монастиря. 16 грудня 1899 р. скарб був переданий до Ермітажу⁴⁹.

Із стін собору разом з штукатуркою був збитий портрет Василя-Костянтина Острозького. У руїнах собору загинув надгробок Костянтина Івановича Острозького. Кілька років тому під час реставраційних робіт був порушений підземний некрополь Великої Успенської церкви, потривожене поховання гетьмана. Так з визначним діячем України, «національна стійкість якого, — за словами Пантелеймона Куліша, — значила багато для нашої Русі, уже захитаної в своїй національності»⁵⁰, обійшлася історія й люди.

Одержано 18.09.90

Дается краткое жизнеописание князя К. И. Острожского, исследуется история создания и судьба его надгробия в Успенском соборе Киево-Печерской лавры, приводятся полные тексты эпитафий.

⁴⁸ Путешествие антиохийского патриарха...— С. 50.

⁴⁹ Лукомский В. К. Медаль с гербом князя К. К. Острожского. 1911—1925 // ЦДІА СРСР, СПб., ф. 986, оп. 1, спр. 9; Лукомский В. К. Медаль Костянтина Костянтиновича Острозького // Наук. зб. Ленінград. тов-ва дослідників укр. історії, письменства та мови.— К., 1926.— Вип. 1.— С. 41—50.

⁵⁰ Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши.— М., 1888.— С. 22; Іларіон (Огієнко), митр. Князь Костянтин Острозький...— С. 39—40; Власовський І. Князь К. К. Острозький знаменитий патрон і оборонець Православ'я в історії українського народу.— Нью-Йорк, 1958.— С. 16—17.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Г. І. Ванєєв (Севастополь)

Останні дні оборони Севастополя 1941—1942 рр. *

В завершальній частині своєї статті автор розповідає про останні дні оборони міста, оцінює втрати його захисників.

Моряки-чорноморці й екіпажі транспортних кораблів з честю виконали поставлені перед ними бойові завдання. Нині навколо питання про поставку після 20 червня ведеться чимало розмов. Одні твердять, що оскільки доля Севастополя була вже вирішена, то їх мали припинити. Інші прагнуть довести, що вони мали бути інтенсивнішими.

На наш погляд, однозначної відповіді на таке запитання дати не можна. Що ж до відправлення живої сили — військ, то їх незначна кількість не могла вплинути на перебіг подій. Цього не варто було б робити. Як справедливо говорили у своїх виступах учасники воєнно-історичної конференції (осінь 1989 р., Севастополь), це підкріплення потрапляло до рук ворога, і отже, збільшувало число тих, хто був у полоні у гітлерівців.

Постачання ж боеприпасів було цілком виправдане. На жаль, це завдання не могла виконати невелика група транспортної авіації, яку для цього почали використовувати з 21 червня. До кінця місяця літаки СП-84 Московської авіагрупи перекинули в Севастополь всього 220 т боеприпасів і продовольства.

Вранці 30 червня противник знову пішов у наступ, завдаючи ударів з повітря. Його піхота зосередилась на двох напрямках: по Ялтинському шосе на ст. Севастополь і Балаклавському — на Куликове поле. На лівому фланзі гітлерівці спробували захопити Малахів Курган. У Північній бухті атаки фашистів стримували підрозділи 79-ї бригади та 2-го Перекопського полку морської піхоти, а згодом окремий батальйон флотського екіпажу під командуванням майора К. С. Соніна та старшого політрука П. І. Латишева. Лише бійці екіпажу утримували свої позиції. Під тиском ворога вони все ж таки змушені були відійти.

Малахів Курган інтенсивно обстрілювався із застосуванням артилерії та мінометів, а також з повітря. Потім у наступ перейшла піхота, охоплюючи його з трьох боків. Берегова батарея № 701 (командир — капітан-лейтенант О. П. Матюхін) вела вогонь прямою наводкою з однієї вцілілої гармати. В хід ішли протитанкові рушніці, а у критичні хвилини бою — гранати. Групу артилеристів очолив командир 177-го артдивізіону майор В. Ф. Моздалевський.

Того дня Малахів Курган пережив чимало драматичних годин. Замовкла остання гармата, але герої продовжували битися і залишилися непереможними. Коли насунула темрява, вони розірвали кільце оточення й вишли в район 35-ї батареї. Там згодом загинув майор В. Ф. Моздалевський.

До 30 червня захисники Севастополя використали майже всі боеприпаси. О 9 год. 50 хв. 30 червня 1942 р. П. С. Октябрський надіслав таку телеграму:

«Кузнецову, Будьонному й Ісакову.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 6, 11—12.

Противник увірвався з Північного боку на Корабельну сторону. Бойові дії велися у вигляді вуличних боїв. Війська, що лишилися, сильно втомлені, подалися, хоч більшість продовжує героїчно битися. Противник різко збільшив тиск за допомогою авіації й танків. Ураховуючи сильне зниження вогневої могутності, потрібно вважати, що в такому стані ми протримаємося максимум 2—3 дні.

Виходячи з даної конкретної обстановки, прошу Вас дозволити мені в ніч з 30 червня на 1 липня вивезти літаками 200—250 чол. відповідальних працівників, командирів на Кавказ, а також, якщо владеться, самому покинути Севастополь, залишивши там свого заступника генерал-майора Петрова»⁸⁷. Підкреслимо, що в тексті телеграми — ані слова про евакуацію захисників міста. Та й надіслано її приватно, а не від імені Військової ради флоту. Ніхто з керівників СОР про неї нічого не знав⁸⁸.

Як відомо, 4 липня 1942 р. Радінформбюро повідомило, що 3 липня наші війська залишили місто. Подібні твердження містяться майже в усіх дослідженнях, присвячених обороні Севастополя. Насправді цього не було. (Як і планової евакуації!) Навіть штаб ЧФ не мав розробленого плану евакуації головної бази на випадок критичної ситуації.

Як же в реальності розвивалися події у Севастополі? Ще в ніч на 30 червня Військова рада флоту перейшла на запасний флагманський командний пункт — 35-у берегову батарею в районі Козачої бухти. Невдовзі до неї приєдналися командування й штаби Приморської армії та берегової оборони ЧФ. Звідси віце-адмірал П. С. Октябрьський вранці 30 червня і надіслав уже згадувану телеграму. Відповідь на неї від наркома ВМФ М. Г. Кузнецова була одержана близько 19 год. того ж дня: «Евакуація відповідальних працівників і ваш від'їзд на Кавказ Ставкою дозволені. Кузнецов»⁸⁹.

З тексту телеграми стає зрозуміло, що про евакуацію захисників міста мова не йшла. Нині важко сказати, чому так сталося. Чи знав нарком ВМФ, скільки військ тоді було у Севастополі? Чи інформував хтось його про це? Що доповідав він Сталіну про ситуацію, яка склалася в місті? (Бо доповідь така була). На всі ці запитання поки ще важко відповідати, бо в архівах не вдалося відшукати відповідні документи. Автор цих рядків запитав самого М. Г. Кузнецова: чи знав він, скільки військ було тоді у Севастополі? Микола Герасимович відповів так: «Я засумнівався в телеграмі П. С. Октябрьського й наказав повідомити думку Військової ради флоту з цього питання. Невдовзі було одержано підтвердження того, що повідомляв П. С. Октябрьський, але за підписом не лише П. С. Октябрьського, а й члена Військової ради флоту М. М. Кулакова». На жаль, і цей документ (зошит) не вдалося виявити в архівах. М. Г. Кузнецов у своїх мемуарах теж нічого не пояснює. Вивчаючи їх, можна перекоонатися в тому, що нарком багато чого не договориює. «Евакуація військ, що лишилися після третього штурму Севастополя, ще чекає об'єктивного історичного аналізу...»⁹⁰, — пише він. Напрошується висновок, що Військова рада ЧФ дезінформувала наркома ВМФ (а останній — Ставку) про кількість радянських військ, які були зосереджені під Севастополем. Він просив дозволу вивезти на Кавказ відповідальних працівників, що лишилися живими (і більше нічого). Ясна річ, що Ставка погодилася на це.

О 19 год. 30 хв. 30 червня в одному з казематів 35-ї батареї почалося останнє засідання військових рад флоту й Приморської армії. Його відкрив віце-адмірал П. С. Октябрьський. Він ознайомив присут-

⁸⁷ ЦВМА, ф. 72, спр. 12564, арк. 104.

⁸⁸ Моргунов П. А. Указ. соч. — С. 440.

⁸⁹ ЦВМА, ф. 10, спр. 1950, арк. 400.

⁹⁰ Кузнецов Н. Г. Курсом к победе. — М., 1975. — С. 207—208.

ніх із змістом телеграми М. Г. Кузнецова і запропонував залишити в Севастополі за старшого генерал-майора І. Ю. Петрова, а евакуацію керівного складу розпочати у ніч на 1 липня⁹¹. І. Ю. Петров проаналізував обстановку, що склалася, і підкреслив, що оскільки командування так вирішило, він залишиться в місті та зробить все, щоб виконати бойове завдання. Але члени Військової ради Приморської армії дивізійний комісар І. Ф. Чухнов, бригадний комісар М. Г. Кузнецов, а також член Військової ради флоту дивізійний комісар М. М. Кулаков не погодилися з думкою командуючого флотом і СОР. Було вирішено, що старшим призначається командир 109-ї стрілецької дивізії генерал-майор П. Г. Новиков, оскільки його сектор захищає район Херсонського півострова, і війська відходять в той бік. Його морським помічником став офіцер штабу СОР капітан 3 рангу А. І. Ільчов (разом з оперативною моргрупою).

Командуючий Північно-Кавказьким фронтом маршал С. М. Будьонний, якому був підпорядкований СОР, у телеграмі на ім'я командуючого флотом та СОР вимагав залишити за старшого І. Ю. Петрова. Однак через складну ситуацію адресат не міг її одержати.

О 21 год. 30 хв. І. Ю. Петров видав останній бойовий наказ по армії. В ньому йшлося про те, що вона, продовжуючи виконувати своє завдання, переходить до оборонних дій на рубежі: мис Феолент — хутір П'ятницького — витоки бухти Стрілецької. Керівництво цією справою було доручене групі генерал-майора Новикова.

Увечері авіація 3-ї авіагрупи здійснила 22 літако-вильоти для бомбардування ворожих позицій. Потім цілі літаки: 6 Як-1, 7 Іл-2, 1 І-16, 1 І-15 біс, 2 І-153 та 1 ЛАГГ-3 перелетіли із Севастополя до Анапи⁹². Цим же курсом прямували ще 8 бойових машин, які вдалося підремонтувати. Усі пошкоджені літаки було скинуто в море. Тієї ж ночі авіація флоту з аеродромів Кавказу 32 рази вилітала на бомбардування гітлерівських військ під Севастополем. Один літак приземлився у Комишевій бухті. Він узяв 27 захисників міста і перевіз на Кавказ⁹³. 13 ПС-84 Московської авіагрупи доставили у Севастополь 23 650 кг боеприпасів та 1721 кг продовольства. Повертаючись, усі вони захопили із собою керівний командний склад, поранених і цінні вантажі. Останнім мав вилетіти екіпаж старшого лейтенанта М. С. Скрильникова. Коли до літака підійшли командуючий ЧФ і СОР віце-адмірал П. С. Октябрьський та член Військової ради флоту М. М. Кулаков, їх упізнали бійці, які були на аеродромі. Натовп загаласував, люди почали палити із зброї в повітря. Військом 3-ї авіагрупи полковий комісар Б. Є. Михайлов відволік їхню увагу пострілами з пістолета (він теж мав відлітати разом з командиром групи) і заявив, що командування від'їжджає для того, щоб організувати евакуацію захисників Севастополя. Сам він залишився на аеродромі.

На 13 літаках були вивезені 222 чол. — керівний командний склад, 49 поранених та 3490 кг вантажів⁹⁴. Серед командирів були: віце-адмірал П. С. Октябрьський, М. М. Кулаков, М. Г. Кузнецов (член Військової ради Приморської армії) та інші. Усі літаки вранці 1 липня приземлилися у Краснодарі.

В евакуації керівного складу взяли участь підводні човни «Щ-209» та «Л-23». Перший прибув до Комишевої бухти 29 червня в 0 год. 10 хв. Він привіз бензин та боеприпаси. Екіпажу не вдалося розвантажити його до світанку. Щоб не потрапити під вогонь ворожої авіації, командир «Щ-209» прийняв рішення лягти на ґрунт. Увечері того ж дня човен піднявся на поверхню і продовжив розвантажуватись. Від на-

⁹¹ ЦВМА, ф. 10, спр. 20, арк. 328.

⁹² Там же, ф. 32, спр. 1934, арк. 3.

⁹³ Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на черноморском театре. — Т. 2. — С. 329.

⁹⁴ ЦАМО, ф. 244, оп. 781, спр. 43, арк. 764—767.

чальника штабу СОР капітана 1 рангу О. Г. Васильєва прибув офіцер зв'язку, який мав із собою такий наказ: «...до особливого розпорядження підводний човен Щ-209 залишається у Севастополі. Після розвантаження із світанком ви повинні вийти в район 35-ї батареї і лягти на ґрунт. У темряві піднятися на поверхню і чекати розпорядження».

30 червня о 22 год. човен сплив у районі 35-ї батареї. Там же піднявся на поверхню підводний човен «Л-23» (командир — капітан 3 рангу І. Ф. Фартушний), що одержав аналогічний наказ. 29 червня о 22 год. човен привіз боєприпаси в Комишеву бухту. О 1 год. 20 хв. 1 липня командний склад Приморської армії та берегової оборони почав виходити на пристань берегової батареї № 35 через підземний прохід та лівий командний пункт. Потім рейсовий буксир перевіз цих людей на «Щ-209». Серед них були: командуючий Приморською армією генерал-майор І. Ю. Петров, член Військової ради армії дивізійний комісар І. Ф. Чухнов, начальник штабу армії генерал-майор М. І. Крилов, комендант берегової оборони генерал-майор П. О. Моргунов та інші командири (згідно із списком штабу СОР). «Щ-209», що прийняв на свій борт 88 чол., узяв курс на Новоросійськ, куди й прибув 4 липня.

Підводний човен «Л-23» залишив Севастополь пізніше за «Щ-209». Згідно з наказом, він міг відійти лише після відльоту Військової ради флоту (якщо їй це не вдасться зробити, то вона повинна була вийти в море на «Л-23»). Одержавши сигнал, човен узяв курс на Кавказ і прибув до Новоросійська раніше за «Щ-209», тобто 3 липня. Він привіз 117 захисників Севастополя. Серед них були: капітан 1 рангу О. Г. Васильєв, контр-адмірал В. Г. Фадєєв, начальник політвідділу Приморської армії бригадний комісар Л. П. Бочаров, командир бригади морської піхоти генерал-майор Є. І. Жидилов, військомом цієї бригади полковий комісар О. М. Іщенко, начальник флотського екіпажу підполковник М. А. Хубежев, комендант Севастопольського гарнізону полковник О. П. Старушкін, керівники міських організацій — перший секретар міськкому партії Б. О. Борисов, голова міськвиконкому В. П. Єфремов та інші^{94а}.

Тієї ж ночі, коли ці підводні човни взяли курс на Кавказ, з Комишевої та Козачої бухт у море вийшли 3 сторожові катери МО, 4 бункери, 1 шхуна, 13 дрібних катерів — тральщиків та 2 водоналивних боти. 17 з них удалося добратися до берегів Кавказу. Вони евакуювали 304 чол. — командирів та бійців⁹⁵.

Цікаво підкреслити таку деталь. Командування СОР, Приморської армії, берегової оборони залишили Севастополь. У той же час пізно увечері 30 червня командуючий Північно-Кавказьким фронтом С. М. Будьонний наказав начальникові штабу флоту контр-адміралу І. Д. Єлисеєву, який був у Новоросійську:

«1. Всі катери МО, що були в строю, підчовни, сторожові катери й швидкісні тральщики послідовно направляти в Севастополь для вивезення поранених, бійців і документів.

2. До прибуття в Новоросійськ Октябрської організація покладається на Вас.

3. Попутними рейсами завозити боєприпаси, необхідні захисникам для прикриття вивозу. Відправку поповнення припинити. Організувати прийом у Новоросійську й Туапсе.

4. На весь час операції по вивезенню ВПС Чорноморського флоту максимально посилити удари по аеродромах противника й порту Ялта, з яких діють блокадні сили»⁹⁶.

^{94а} ЦВМА, ф. 1087, оп. 017222, спр. 90, арк. 106—111; ЦАМО, ф. ГШКА, оп. 1012, спр. 424, арк. 487—517.

⁹⁵ ЦВМА, ф. 174, спр. 1751, арк. 65.

⁹⁶ ЦАМО, ф. 72, спр. 1750, арк. 236.

Тим часом обстановка у Севастополі постійно погіршувалась. Вранці 1 липня ворог завдав могутніх артилерійських та авіаційних ударів по місту і рубежу оборони по лінії: дача Фірсова — хутір Іванова — хутір П'ятницького — початок Стрілецької бухти. Ю-87 та Ме-109, знизившись до 50—70 м, обстрілювали захисників міста з гармат і кулеметів. Потім рушили ворожі танки, а за ними — піхота. Близько 14 год. батарею берегової оборони № 14, що розмістилася на березі Стрілецької бухти, атакували танки й піхота противника. Воїни відбивалися доти, поки не скінчилися боеприпаси. Їх оточили, але вони не здалися на милість ворога. Під час бою загинули командир, військомом та більшість бійців.

Того ж дня гітлерівці здійснили напад на правий фланг оборони, в районі позицій, яку займала батарея берегової оборони № 18. Першу атаку вона відбила за допомогою батареї № 35, що відкрила вогонь по ворожих танках. Увечері фашисти знову кинулися в бій, але на 18-й уже не було снарядів. Підірвавши гармату, командир батареї старший лейтенант М. І. Дмитрієв разом з групою своїх підлеглих зміг прорватися в район 35-ї батареї.

Сильний бій точився біля хутора Маркушева. Бійці 345-ї та 95-ї стрілецьких дивізій та двох стрілецьких бригад, що відходили, перейшли в контрнаступ і вибили гітлерівців звідти.

1 липня начальник штабу флоту в Новоросійську одержав таку телеграму із Севастополя:

«Єлисеєву.

Чи знають сторожові катери, куди підходити? Прошу дати вказівку сторожовим катерам, підчовнам і кораблям, що вже вийшли, підходити тільки до пристані 35-ї батареї.

1/VII—42. 11 год. 20 хв.
Ільчов»⁹⁷.

О 14 год. 10 хв. начальник штабу флоту І. Д. Єлисеєв запитав П. Г. Новикова та Ільчова: «Доповідайте: чи зможете прийняти «Дугласи»? О 15 год. 25 хв. генерал П. Г. Новиков доповів: «Можемо. Дамо додатково о 19 год. Готуйте»⁹⁸. По радіо тривали переговори про відправку ввечері літаків. Було вирішено їх не відправляти, а людей переправляти на тральщиках, катерах та підводних човнах.

О 20 год. 10 хв. 1 липня П. Г. Новиков доповів про ситуацію, що склалася на сухопутному фронті під Севастополем:

«Алафузову, Будьонному.

Противник... знову розпочав наступ на всьому фронті, значну активність виявляє на рубежі: вис. 36,9 — 29,2 — 36,3 — Стрілецька бухта. Окремі загони ведуть бої у місті.

1/VII—42 р. 20 год. 10 хв.
Новиков, Хаукевич»⁹⁹.

Трохи пізніше із Севастополя надійшла ще одна телеграма:

«Алафузову, Будьонному, Васильєвському.

Жорстокі бої тривають на рубежі 16,6 — хутір Бухштаба — Комишева бухта. Начскладу 2000 чол. готовності транспортування. 35-а батарея діє.

1/VII—42 р. 20 год. 45 хв.
Новиков»¹⁰⁰.

Це була остання телеграма від нього. 1 липня він керував боем на рубежі оборони і був поранений. Ввечері він та його військомом зустр-

⁹⁷ ЦВМА, ф. 72, спр. 1815, арк. 13.

⁹⁸ Там же, арк. 16.

⁹⁹ Там же, спр. 12564, арк. 328.

¹⁰⁰ Там же, арк. 331.

рілися на 35-й батареї. Згодом туди прибув капітан 2 рангу І. А. Заруба, колишній командир крейсера «Червона Україна», що був потоплений. Новиков запропонував йому евакуюватися разом з ним на катері. Опівночі П. Г. Новиков, І. А. Заруба, прокурор флоту бригадирський юрист О. Г. Кошелєв та інші вийшли на пристань. Близько 2 год. ночі 2 липня на сторожовому катері № 112 (командир — лейтенант К. П. Булатов) вони вийшли в море. Курс — Новоросійськ. На світанку ворожий торпедний катер відкрив вогонь по нашому сторожовику № 112. Невдовзі з'явилися ще 4 катери противника й оточили радянський. Почався важкий бій. Новиков узяв на себе керівництво, хоч і був знову поранений. Один гітлерівський катер був підбитий, але й наш здобув пошкодження і втратив хід. До трюму ринула вода. Коли скінчилися всі боеприпаси, до «112» наблизився ворожий катер. Червонофлотці були або вбиті, або поранені. 16 поранених німці перетягли на свій борт (із 70 чол., що були на сторожовику). Мертвих та частину тяжкопоранених залишили на катері, де фашисти встановили підричний заряд. Гітлерівці рушили в напрямку Ялти. Невдовзі «112» вибухнув і затонув. Гітлерівський катер, на якому були радянські полонені, підійшов до Ялти. До морського причалу підігнали автомашину, в яку їх і завантажили. Вона відвезла полонених моряків у Сімферополь.

Наприкінці дня 1 липня гітлерівським військам удалося захопити бухти Стрілецьку й Омега і наблизитись до аеродрому Херсонський маяк і позицій 35-ї батареї¹⁰¹. Артилеристи використали всі снаряди. Командир батареї наказав підірвати гармати й бойові механізми. 35-та припинила своє існування. 32 її бійці на чолі з контуженим командиром змогли пробитися до берега й на одному з катерів вийшли в море.

Виконуючи наказ Будьонного, начальник штабу флоту І. Д. Єлисєєв о 4 год. 1 липня відправив до Севастополя базові тральщики «Взрыв» (командир — капітан-лейтенант М. Ф. Ярмак), «Защитник» (командир — капітан-лейтенант В. Н. Михайлов), «Щит» (капітан-лейтенант В. М. Генгрос), № 16 (капітан-лейтенант В. І. Царевський). На підході до міста «Щит» та № 16 були атаковані авіацією противника. Вони були пошкоджені, повернули до Новоросійська¹⁰².

«Взрыв» і «Защитник» о 2 год. 30 хв. 2 липня, форсувавши мінне поле, підійшли в район 35-ї батареї. Вони стали неподалік берега. Катери й шлюпки перевозили бійців на обидва тральщики. Багато хто з наших воїнів добрався до них плавом¹⁰³.

Узявши 419 чол., тральщики о 3 год. 30 хв. залишили Севастополь. Їх неодноразово атакувала ворожа авіація, але кожного разу невдало. 2 липня з тральщика «Щит» побачили в море літак ГСТ. Це була одна з бойових машин севастопольської авіагрупи, яка в ніч на 1 липня вилетіла з Козачої бухти. Через пошкодження двигуна вона була змушена здійснити посадку. Вже на воді ГСТ атакували 5 фашистських літаків. Тральщик взяв усіх людей, які були на борту ГСТ (33 чол.). ГСТ було затоплено¹⁰⁴.

О 20 год. 20 хв. 2 липня «Взрыв» і «Защитник» відшвартувалися в Новоросійській бухті.

Весь день 2 липня до пізньої ночі в районі 35-ї батареї тривали жорстокі бої. Захисники Севастополя неодноразово переходили в контратаку. І все ж їм до вечора удалося прорватися до аеродрому. Бійців, які були там, очолив військомом 3-ї особливої авіагрупи полковий комісар Б. Михайлов. Вони вибили ворога звідти, знищили 4 тан-

¹⁰¹ Там же, ф. 2092; оп. 017228, спр. 63, арк. 146.

¹⁰² Там же, арк. 212—213.

¹⁰³ Там же.

¹⁰⁴ Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на черноморском театре.— Т. 2.— С. 333; ЦВМА, спр. 4689, арк. 405—407.

ки, захопили танкетку, що потрапила до вирви¹⁰⁵. Другого дня він загинув.

У ніч на 3 липня, подолавши опір блокадних сил противника, в район 35-ї батареї підійшли сторожові катери № 019, 038, 039, 082, 0108. На підході до бази їх атакувала фашистська авіація. Командири катерів Н. А. Аскеров, П. В. Верба, П. В. Бакалов, І. С. Волошин на чолі з командиром загону старшим лейтенантом В. П. Щербиніним уміло маневрували, що дозволило врятуватися не тільки від авіабомб, а й кулеметних трас. А це потрібно було зробити, бо на верхніх палубах у відповідних місткостях був розміщений бензин, необхідний для повернення назад.

Побачивши сторожовиків, багато хто із захисників кидався в море й плив до них. Через певний час вони були перевантажені. Вранці 3 липня катери взяли курс до берегів Кавказу, маючи на своїх бортах 348 бійців і командирів. Під час переходу ворожа авіація атакувала їх, але обійшлося без втрат. 4 липня вони ввійшли в Новоросійську бухту.

4 липня наші війська вперто захищали останній рубіж — мис Херсонес, постійно піднімалися в багнетні атаки.

В другій половині дня С. М. Будьонний одержав з Генерального штабу Червоної Армії шифровку № 155980 за підписом начальника оперативного управління М. Ф. Ватутіна та комісара управління І. М. Рижкова: «На узбережжі СОР ще є багато окремих груп бійців і командирів, що продовжують чинити опір ворогу. Необхідно здійснити всіх заходів для їхньої евакуації. Відправити з цією метою дрібні кораблі й морські літаки. Мотивування моряків і льотчиків про неможливість підходу до берега через хвилі є невірним. Можна підібрати людей, не підпливаючи до берега, а приймаючи їх на борт у 500—1000 м від берега. Прошу наказати не припиняти евакуацію, а зробити все можливе для вивезення героїв Севастополя»¹⁰⁶.

На цьому документі Будьонний написав: «Відрепетитувати. Терміново командуючому Чорноморським флотом для виконання». Цю вказівку було виконано. П. С. Октябрський одержав телеграму в Новоросійську. Він відповів так:

«Москва Генштаб Ватутіну, Будьонному, Ісакову, Алафузову.

Операції по вивезенню окремих груп начскладу, бійців СОРу не припиняються, не припинялися, хоч це пов'язане з дуже великими труднощами і втратами корабельного складу.

Підводні човни прорватися у Севастополь не можуть. Усі фарватери противник закритий своїми катерами. Про три підчовни відомості ще не одержані, де вони, хоч усі строки їхнього повернення минули. Човни, що повернулися, на всьому шляху переслідували авіація, катери-мисливці, на кожний човен скинуто сотні бомб.

Ще не повернулися два катери МО. Сьогодні відправляю ще шість катерів МО, що повернулися. Кожний доставив більш як сотню людей. Буду продовжувати операції. Доповідаю, що опір ворогові чиниться нормально.

4/VII—42
Октябрський»¹⁰⁷.

Вимоги Генштабу виявилися запізнілими, їх не підкріпили практичними діями. П. С. Октябрський у першій частині телеграми справедливо відзначив, що кожний похід у Севастополь був пов'язаний із значними труднощами. Дійсно, ворожа авіація панувала в повітрі. Її використовували для блокування міста з моря. Війська ж СОР авіації

¹⁰⁵ ЦВМА, ф. 109, спр. 24041, арк. 23.

¹⁰⁶ ЦАМО, ф. 224, оп. 781, спр. 26, арк. 798.

¹⁰⁷ ЦВМА, ф. 72, спр. 12756, арк. 62—63.

вже не мали. І хоч наприкінці телеграми командуючий флотом запевнив, що продовжуватиме операції, але необхідних для цього сил він у своєму розпорядженні не мав. Було потрібне сильне прикриття з повітря (на час усього переходу і, тим більше, на підходах до Севастополя). Розв'язати цю проблему могла лише Ставка, але значно раніше. Час було втрачено.

В ніч на 5 липня до Севастополя підходили чотири катери МО (071, 074, 019, 0132), що вийшли з Новоросійська 4 липня¹⁰⁸. У район 35-ї батареї вони йшли на великій швидкості. Фашисти відкрили по них сильний артилерійський вогонь. Катери змушені були відійти в море. Це були останні катери, що прямували до Севастополя.

Тієї ж ночі в руїнах 35-ї зібрався старший військово-політичний склад захисників міста. Було вирішено пробиватися в гори, а там перейти до партизанських методів боротьби. Окремі групи робили такі спроби й раніше, але всі вони були приречені. І все ж таки вночі радянські бійці пішли на прорив. Почався бій, але захисникам міста не вдалося пробитися в гори. «Ми йшли в бій, завчасно знаючи, що нас чекає. Надій на порятунок було мало»,— згадує полковник Д. І. Піскунов.

До вечора 5 липня, ховаючись від сильного вогню противника, наші воїни спустилися під крутоярі скелі. Гітлерівці обстрілювали їх з автоматів і кулеметів, кидали сотні гранат. Навіть у такій критичній ситуації герої вночі групами прагнули прорватися до партизанів. Вони це робили і 7, і 8, але кожного разу невдало. Вранці 9 липня на горизонті з'явилися катери. Багато хто з бійців думав, що це свої. Вони підходили ближче й ближче, але ніхто не обстрілював їх. Невдовзі всі зрозуміли, що перед ними — ворог. Вони (ці катери) залишалися на своєму місці і 10, і 11 липня, чогось очікуючи.

12 липня фашисти зайняли позиції попід берегом і з 8 до 11 год. закидали узбережну смугу ручними гранатами. Потім від катерів відпливло кілька надувних човнів з автоматниками, яких згодом висадили на берег. Герої-севастопольці, напівживі від голоду, ран, втоми, спраги, які залишилися без боєприпасів, були захоплені в полон. Отак трагічно завершилась оборона Севастополя.

У читача, звісно, виникне запитання: а скільки ж радянських воїнів потрапило до рук ворога? Однозначно на нього відповісти неможливо. За допомогою всіх видів транспорту протягом 1—3 липня на Кавказ із Севастополя перевезли всього 1605 чол. Щоправда, і пізніше окремі дрібні групи добиралися до кавказьких берегів. 5 липня до Новоросійська прибув підводний човен А-2 (командир дивізіону — капітан 3 рангу Р. А. Гуз). На його борту було 9 бійців 61-го зенітно-артилерійського полку на чолі з молодшим лейтенантом М. В. Фадеевим. Їх зняли із саморобного плоту біля Севастополя¹⁰⁹.

Підводний човен М-112 (командир — капітан-лейтенант С. Н. Хаканов) 6 липня привіз до Новоросійська 8 захисників Севастополя. Їх зняли зі шлюпки. Того ж дня до Батумі прибув буксир СП-2 (капітан М. П. Семенов) з 77 бійцями й командирами СОР на борту. 49 з них були поранені під час переходу. Коли на пароплаві скінчилося паливо, команда зробила невеличке вітрило. На 5-й день буксир прибило до турецьких берегів. Через посольство вдалося одержати паливо, воду, і лише після цього СП-2 завершив свій перехід¹¹⁰. 7 липня 1942 р. до Батумі прибуло гідротехнічне судно «Грунт» (командир — лейтенант Є. Б. Цирлін). На його борту було 16 захисників Севастополя¹¹¹. Воно також побувало біля берегів Туреччини.

¹⁰⁸ Басов А. В. Крым в Великой Отечественной войне 1941—1945.— М., 1987.— С. 187.

¹⁰⁹ ЦВМА, ф. 2092, оп. 017228, спр. 63, арк. 213—214.

¹¹⁰ Там же, арк. 244—245.

¹¹¹ Там же, арк. 245—247.

Таким чином, за період з 1 по 10 липня 1942 р. в порти кавказького узбережжя було доставлено 1726 бійців і командирів СОР.

А скільки ж військ було на території СОР за станом на 1 червня 1942 р.? В архівних документах зустрічаються дві цифри — 106 625 та 118 890 чол.¹¹² На наш погляд, ця розбіжність є цілком з'ясовною. Їх чисельний склад дається за станом на різні числа місяця: перша цифра — на 1 липня, а друга — 7 червня, тобто до початку третього наступу ворога на Севастополь. Доцільніше взяти за вихідну першу — 106 625, бо облік тих, хто загинув, кількості військ, які були доставлені, а також поранених, що вивозилися, у відповідних документах робився щодоби (за червень).

Тепер виникає запитання: скільки бійців було у Севастополі за станом на 1 липня, коли військові ради флоту, армії та частина керівного командно-політичного складу залишили місто? За документами, немає розбіжностей в питанні про чисельність військ, які перекидалися до Севастополя протягом червня 1942 р. Скрізь називають цифру — 23 500 бійців і командирів¹¹³. Отже, якщо не рахувати втрати, в частинах СОР загалом повинно було бути 130 125 чол. (106 625 + 23 500).

Якими ж виявилися наші втрати? Згідно з хронікою щоденних втрат, в червні вони становили майже 14 тис. чол.¹¹⁴ убитими та тих, хто зник без вісті, а за коротким звітом про наслідки оборони Севастополя в червні 1942 р. (його підписали П. С. Октябрьський та М. М. Кулаков 9 липня, а потім відправили до Генштабу) — 31 068 чол.¹¹⁵ Припустимо, що цифра, наведена у звіті, є більш об'єктивною. Тоді у військах було 99 057 чол. (130 125—31 068). Ще треба врахувати й те, що в червні у севастопольських госпіталях померли 1207 бійців і командирів, а на Кавказ вивезли 17 894 поранених¹¹⁶. Отже, виходить, що за станом на 1 червня в місті залишалось 79 956 чол. (99 057—1207—17 894).

Вище ми вже писали, що з 1 по 10 липня 1942 р. за допомогою всіх видів транспортних засобів із Севастополя було вивезено 1726 воїнів СОР. Таким чином, у місті залишилось 78 230 бійців і командирів (79 956—1726). Майже ідентичну кількість людей наводять автори тому «Военно-Морской Флот Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.»

Не можна твердити, що весь цей склад військ потрапив у полон. Захисники втратили таке число людей у липневих боях, що не піддається обліку. Інші були полонені (серед них було чимало поранених). Ось так трагічно завершилась героїчна оборона Севастополя.

Генерал Курт Тіппельскірх розповідає про те, що німці захопили на мисі Херсонес 100 000 радянських бійців, 141 літак, багато іншої бойової техніки та зброї¹¹⁷. Це не відповідає дійсності. Про склад наших військ ішлося вище. Що ж до літаків, то жодний з них не потрапив до рук ворога. Ті, які мали брати участь у бойових діях, були передислоковані на Кавказ, а пошкоджені — затоплені в море.

Одержано 11.03.91.

В завершающей части своей статьи автор рассказывает о последних днях обороны города, оценивает потери его защитников.

¹¹² ЦВМА, ф. 10, спр. 1950, арк. 117—122; Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на черноморском театре.— Вып. 2.— С. 267.

¹¹³ ЦВМА, ф. 109, спр. 20962, арк. 104.

¹¹⁴ Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на черноморском театре.— Вып. 2.— С. 256—328.

¹¹⁵ ЦАМО, ф. ГШКА, оп. 1012, спр. 424, арк. 19—20.

¹¹⁶ Там же.

¹¹⁷ Тіппельскірх К. История второй мировой войны.— С. 230.

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

С. А. Леп'яко (Чернігів)

С. Наливайко і повстання 1591—1596 рр. у пам'яті сучасників і нащадків

Аналізуються численні свідчення про козацькі повстання 1591—1596 рр., які передавалися з покоління в покоління аж до середини XVII ст.

При оцінці значення масштабних історичних подій великий інтерес становить питання, наскільки вони збереглися у пам'яті сучасників і наступних поколінь. Це питання є частиною більш широкої проблеми — впливу певних подій на суспільну свідомість народу чи окремої суспільної групи. Стосовно періоду феодалізму в Україні дана проблема майже не досліджувалась, як і історико-психологічна тематика в цілому*. Це пояснюється недостатньою увагою істориків до ролі психологічного фактора в історичному процесі, а також браком документів, особливо тих, що створені раніше середини XVII ст., і методики їх опрацювання у такому контексті. Однак нині пошуки українських істориків у цьому напрямі можна віднести до найперспективніших.

У даному повідомленні зроблено спробу проаналізувати всі згадки про козацькі повстання 1591—1596 рр. Під терміном «згадки» маємо на увазі не праці літописців та істориків, а свідчення, які передавалися з покоління в покоління аж до середини XVII ст.

Слід зазначити, що для історичної пам'яті характерна персоніфікація подій і процесів, ототожнення їх з найбільш яскравими діячами тих часів. Скажімо, згадка про Велику Французьку революцію і якобінську диктатуру асоціюється з постаттю Максиміліана Робесп'єра. Подібних прикладів можна навести багато. Зокрема, події 1591—1596 рр. були персоніфіковані в пам'яті сучасників і нащадків з особою Северина Наливайка. Це не випадково, адже він був одним з найяскравіших представників активної і тому найпомітнішої частини козацтва.

По свіжих слідах повстання розмови і суперечки навколо імені Наливайка точилися насамперед у зв'язку з релігійною боротьбою. Перші спроби кинути тінь на православних (посилаючись на їхні контакти з бунтівним козацтвом) були зроблені ще на сеймі 1597 р., тобто за життя С. Наливайка. Так, після яскравої промови волинського шляхтича В. Гулевича на захист православ'я від унії канцлер Ян Замойський зауважив, що той не усвідомлює себе (винним.— С. Л.) у тому, що син його з Наливайком панства й. к. милості воював». В. Гулевич відповідав, що синові всього дванадцять років і він не усвідомлював, що робив, коли втік «без розказання» батька. Однак канцлер продовжував твердити, що повинні бути покарані «як син, так і батько». Цей конфлікт довелося уладнувати підканцлеру, який слушно зауважив, що подібна розмова не стосується суті справи і треба, щоб виступаючі «тими речами справ сеймових не затрудняли»¹. Проте подібні навмисні «затруднення» стали в майбутньому звичним прийомом ведення пропаганди проти православних.

* До поодиноких пошуків у цьому напрямку можна віднести лише монографію В. А. Смолія «Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби» (К., 1985).

¹ Г'юлубев С. Петр Могила и его сподвижники.— К., 1883.— Т. 1.— С. 48.

У ході полемічної боротьби з'явилась швидко і поширилася нова назва православних — «наливайки». Аналізу смислового навантаження «наливайківського назвиська» була приділена велика увага у відомому антиуніатському творі «*Verificatio niewinności*», виданому в 1621 р. у Вільно. Його автор — невідомий православний полеміст заперечував правомірність вживання такої назви щодо православних тому, що уніати останнім часом вживали цей термін у значенні «відступники від своїх обов'язків», «зрадники короля і держави», «порушники звичного порядку і спокою в суспільстві». В зв'язку з цим зрозуміле обурення автора тим, що «на ганьбу чистої народу нашого слави Наливайками нас ображають і соромлять». Він перелічує всі, на його думку, провини уніатів перед державою і суспільством і, в свою чергу, гнівно перепитує: «Хто тут більше винен? Хто Наливайко?». Апелюючи до читача, він вважає, що той розбереться «кому то відщепенцем і Наливайком бути званим слушно і справедливо належить», безперечно, маючи на увазі уніатів². Подібні звинувачення на адресу православних містяться і в багатьох інших творах полемістів, зокрема у праці «*Examen obrony*», де вказується, що саме уніати настроюють «народ руський проти польського»³.

Про те, що слово «наливайки» перетворилося на усталене узагальнююче поняття, є багато свідчень. Так, у 1604 р. київський уніатський митрополит І. Потій писав Л. Сапізі, що «його кн. милість пан всевода київський (К. Острозький. — С. Л.) Наливайківській орді казав церкву мурувати і мені непослушними бути»⁴. Пізніше брестський православний ігумен Афанасій Філіпович, страчений поляками у 1646 р., зазначав, що православних називали «русин, люпус, реліа, господи-помилуй, схизматик, турко-гречин, відщепенець, Наливайко»⁵. Це досить цікавий синонімічний ряд, особливо пара «русин» — «Наливайко». Ототожнення православних з «наливайками» логічно вело до подібного найменування всього українсько-білоруського люду Речі Посполитої.

Основна заслуга у становленні поняття «наливайки» як синоніму православ'я належала не С. Наливайку, а його брату Дем'яну. Він був придворним священиком князя К. Острозького, а наприкінці XVI ст. перебрався з Острога до Вільна, де тривалий час вів вперту боротьбу проти уніатів, яка набула широкого розголосу. Недаремно відтоді віленське братство, яке він очолював, називали «наливайківською сектою» або «наливайківським братством»⁶. До речі, ще під час військової кампанії 1596 р. польний гетьман Станіслав Жолкевський також називав козаків С. Наливайка «наливайківською сектою»⁷. Обидві ці сили — православні «наливайки» і «наливайки»-козаки — з різних причин виступали проти уряду і у подіях 1595—1596 рр. діяли майже завжди окремо. Однак їх назва, що походила від прізвища братів Наливайків, відображала генетичну єдність православного і козацького рухів й виявилася пророкою. Як не відхрещувалися православні полемісти від бунтівного козацтва, але пізніше внаслідок об'єктивного розвитку подій їх об'єднання все ж відбулося.

Уніати, з свого боку, явно перебільшували зв'язок православ'я з козацтвом на час прийняття унії. Ототожнюючи мотиви діяльності обох братів, відомий діяч унії Касіян Сакович у полеміці з автором «Ліфосу» твердив у 1644 р., що козак Наливайко «людей невинних

² *Verificatio niewinności* // Архив ЮЗР.— К., 1887.— Ч. I.— Т. VII.— С. 327.

³ *Examen obrony* // Архив ЮЗР.— К., 1914.— Ч. I.— Т. VIII.— Вып. I.— С. 563, 640, 642.

⁴ *Archivum Domy Sapiehow.*— Lwów, 1892.— Т. I.— S. 438.

⁵ Днаруш Афанасія Филиповича // Памятники полемической литературы в Западной Руси (Русская историческая библиотека.— Т. 4).— СПб., 1878.— Кн. 1.— Столп. 96.

⁶ *Archivum Domy Sapiehow.*— Т. I.— S. 315, 339, 442, 458, 475.

⁷ Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1909.— Т. VIII.— С. 91.

забивав на тілі, а піп Наливайко — на душі»⁸. Для уніатів було особливо важливим, щоб смислове навантаження терміну «наливайки» пов'язувалося саме з бунтівним козацтвом. На цьому ґрунтувалися певні ідеологічні конструкції та історичні екскурси. Так, уніатський полеміст А. Селява писав, що перший похід на унію був здійснений «через різні напрями людей свавільних», які безправ'я щодо тих, «які унію прийняли, чинили»⁹.

Найбільш розгорнуту картину зв'язків православних і учасників козацьких бунтів кінця XVI ст. змалював уніатський архієпископ Йосафат Кунцевич. У листі до литовського канцлера Л. Сапіги від 22 квітня 1622 р. він пояснює дії Наливайки впливом на нього православних, зокрема Никифора Парасхеса — екзарха константинопольського патріарха, який у 1595—1596 рр. перебував в Україні і Білорусії. Й. Кунцевич писав: «Саме з проклятої їхньої кузні наробив такої великої шкоди Речі Посполитій Наливайко, повставши із своєю черню, про що добре пам'ятає вельможний і всі ми...». Остання фраза дуже красномовна. «Але унія, проголошена пізніше, запобігла тому всьому. Унія втихомирила ту прокляту конфедерацію (православних з протестантами.— С. Л.) і наливайківську тиранію. Бог поблагословив її початок, бо як тільки наші старші повернулися з Рима з тою унією, все заспокоїлося. Козаки, злякавшись унії як божої справи, відходили із своїм Наливайком до татарської орди, але, заки переправились під Лубнами, чудом були нашими розбиті. Наливайка взято живим, потім зловлено і того Никифора, автора всіх бунтів, і обох по заслугах покарано...». Й. Кунцевич, засуджуючи відновлену з допомогою козаків православну ієрархію в Україні, попереджав правлячі кола Речі Посполитої, що «козацьке свавілля не обмежиться цим, а розгнугдається і вони пізніше, незважаючи на Бога, його помазанця і власне сумління, зважаться на ще більші справи, ніж відважився Наливайко»¹⁰. Як бачимо, прогнози Й. Кунцевича, який прекрасно розумів тенденції розвитку ситуації в Україні, виявилися точними.

Версія про єдність дій козаків і православних у 1595—1596 рр. поширювалась офіційними колами і на міжнародній арені. Коли польські власті заарештували згаданого у листі Й. Кунцевича екзарха Никифора, створилася досить парадоксальна ситуація. Турецький султан, ворог християнства, намагався захистити свого підданого християнина Никифора від християнського короля Сигізмунда III. У відповідь на послання султана з цього приводу польський король «не посоромився оголосити Никифора перед султаном підбурювачем козаків до повстання, забувши, що повстання Лободи і Наливайки почалось задовго до прибуття Никифора в Західну Русь»¹¹. Тут, як і в багатьох інших випадках, чітко простежуються політичні мотиви ототожнення дій козацтва з православ'ям. Король прекрасно знав, що це був найкращий спосіб скомпрометувати Никифора в очах султана.

Наведені вище приклади дають змогу заперечити поширені твердження тих істориків (зокрема Антоновича, Соловйова, Ключевського та ін.), які вважали, що козацький рух кінця XVI ст. поєднала з православ'ям пізніша православна літописна традиція. Подібна традиція була створена по свіжих слідах цих подій представниками не православного, а уніатсько-католицького табору. Прокатолицькі кола вважали, що подібним чином зможуть дискредитувати захисників православ'я в очах тогочасного суспільства, насамперед шляхти і міщанства. Опорою православ'я виступала українська шляхта, яка на сей-

⁸ Лифос // Архив ЮЗР.— К., 1893.— Ч. 1.— Т. IX.— С. 49.

⁹ Antelenchus // Архив ЮЗР.— К., 1914.— Ч. 1.— Т. VIII.— Вып. 1.— С. 725.

¹⁰ Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X—початок XVII ст.).— К., 1988.— С. 231.

¹¹ Жукович П. Сеймовая борьба западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.).— СПб., 1901.— С. 349.

мах і сеймиках рішуче засуджувала дії уніатів. У свою чергу, видаючи православ'я за релігію бунтівників, уніати апелювали до класової солідарності української та білоруської шляхти. Спочатку така натяжка була очевидною і особливих успіхів вони не досягали. Але пізніше, із становленням козацько-православного союзу, відбулася цікава метаморфоза. Тепер уже православна сторона поширювала тезу про єдність православного і козацького рухів з часу зародження унії. Вона рішуче відмежувалася від терміну «наливайки», який завдяки зусиллям уніатської партії набув негативного смислу. Загалом, на нашу думку, уніати явно перестаралися, розвінчуючи ще не існуючий козацько-православний союз, і тим самим допомогли діячам козацтва і православ'я зрозуміти об'єктивну потребу такого об'єднання.

Пам'ять про козацький рух 1591—1596 рр. збереглася не тільки у зв'язку з релігійною боротьбою. Ця подія оцінювалася тогочасними політиками як прояв небезпечного соціального протистояння. Саме в такому аспекті згадували про неї під час переговорів з польськими сенаторами у 1606 р. в Кракові російські послы князь Волконський і дяк А. Іванов. «Нам то есть ведомо, что не в давних летах, пришед из Запорог, Черкасы Украинну вашу воевали и многие места запустошили, и государь ваш король посылал на них рать и их побили, а головных воров, Наливайка с товарищи, поймал, казнили. А над теми над воры то же будет»,—вказували вони, маючи на увазі заворушення в Росії¹². Використовуючи подібні аналогії, російські послы розраховували умовити поляків заборонити перехід «свавільних людей» з України в Росію. Однак з ряду причин польські урядові кола не встановили подібні заборони. Зокрема, навчені досвідом недавніх повстань вони були раді, що козаки діяли за межами Речі Посполитої. Аналогічні спроби розрядити обстановку в Україні робилися ще у 1591—1596 рр. Так, влітку 1592 р. в Москву доходили тривожні чутки про те, «что бискуп киевский да князь Александр Вишневецкой да староста Остринской Лаврин Ратомской наймуют черкас атамана Косинсково и иных и от короля им сукна и гроши валяют, что они шли под Чернигов»¹³. Найбільш чітко обгрунтував таку політику київський біскуп Іосиф Верещинський. У листі до Я. Замойського від 20 березня 1596 р., у розпал польсько-козацької кампанії, він писав: «Моя пропозиція, аби їм (козакам.— С. Л.)... до земель чужих без затримки... (король.— С. Л.) наказав іти, хоч до орд татарських, хоч теж до землі московської»¹⁴.

Крім повідомлень російських послів, збереглися й інші згадки іноземців про події, які нас цікавлять. Так, у 1629 р. константинопольський патріарх Кирило Лукаріс (який свого часу жив на Волині і в Білорусії) при обговоренні козацького питання у колі своїх наближених згадував Наливайка, який «хоч походив з народу, не знався на політиці і був необережно сміливим, з малім загоном мало не привів Річ Посполиту до остаточної згуби»¹⁵. Про те, що події кінця XVI ст. протягом тривалого відрізка часу вважалися найважливішими в історії Речі Посполитої, свідчили кілька згадок про них в працях західно-європейських істориків¹⁶.

¹² Памятники дипломатических сношений Московского государства с польско-литовским государством (1598—1608 гг.) // Сборник Русского исторического общества.— Т. 137.— СПб., 1912.— С. 352.

¹³ Цит. за: Флоря Б. М. З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80—90 рр. XVI ст.) // Укр. іст. журн.— 1978.— № 8.— С. 127—128.

¹⁴ Из старинной переписки // Стороженко А. Степан Баторий и днепровские козаки.— К., 1904.— С. 314—315.

¹⁵ Цит. за: Крип'якевич І. П. Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630-х років // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.— Львів, 1913.— Т. 117—118.— С. 76.

¹⁶ Наливайко Д. С. Відгомін боротьби українських козаків з шляхетсько-католицькою експансією наприкінці XVI—в першій половині XVII ст. у Західній Європі // Середні віки на Україні.— К., 1971.— Вип. 1.— С. 58, 60.

Повстання кінця XVI ст. зайняли належне місце і в спогадах відомого польського військового діяча Якуба Собеського про Хотинську війну 1621 р. Роблячи екскурс в історію, він зазначав, що козацтво наприкінці XVI ст. значно зросло за рахунок селян-втікачів, що зрештою, й зумовило виступи козаків. Щоб придушити це повстання, «війська Речі Посполитої під керівництвом Станіслава Жолкевського вели запеклу боротьбу із загоном Наливайка, який, нарешті, був розбитий, взятий в полон і, разом із співучасниками своїх злочинних діянь, на сеймі Варшавським належною карою спокутував свою тяжку вину»¹⁷.

Автор іншого щоденника — католицький священик Симеон Окольський — брав участь у придушенні козацько-селянського повстання 1637—1638 рр. Описуючи ці події в белетризованій формі, він вклав в уста Якова Остряниці такі слова: «Були гетьманами Наливайко, Підкова, Косинський, Павлюк і користувалися тією вольністю, якою я тепер користуюсь; невже і мені судилося закінчити життя на палі?»¹⁸. Належало подібне висловлювання козацькому ватажкові чи ні — нам невідомо. Але важливим є сам факт згадки про Наливайка і Косинського, тим більше у подібному контексті. Правила боротьби проти козаків, описані Окольським (необхідність швидкого і рішучого наступу на них, щоб не дати їм змоги об'єднатися, перевага зимових походів перед літніми та ін.), також, власне, були вперше вироблені в ході боротьби С. Жолкевського проти Наливайка.

Навіть у буремні часи Визвольної війни невідомий польський шляхтич, який опинився під Лубнами, вважав за потрібне зробити опис залишків табору Наливайка. Він, зокрема, зазначав: «А на тому місці над Сулою, під Солоницею, де його захопив святої пам'яті гетьман... Замоїський,— табір, довжина якого дорівнювала чверті української милі...» і навіть у 1649 р. там ще можна виявити залишки земельних укріплень¹⁹. Незважаючи на деякі перебільшення і помилки, це свідчення становить значний інтерес. Отже, така, нехай мозаїчна, але все ж досить показова картина згадок про повстання кінця XVI ст. свідчила, що правлячі кола Речі Посполитої робили з них відповідні висновки.

Надзвичайно складно простежити, як зафіксувалися повстання кінця XVI ст. в пам'яті простого народу. Висловлювання про Наливайка, яке приписувалось Я. Остряниці, є тільки своєрідним містком до розгляду цієї проблеми. Досліджуючи її ґрунтовніше, автор цих рядків виявив унікальне історичне явище, пов'язане з ім'ям С. Наливайка, а саме — козацьке самозванство. Так, у 1608 р. серед численних загонів, які діяли в Росії, користуючись смутою, був і загін якогось Наливайка. Володимирський воевода М. Вельямінов організував облогу на нього і зрештою-таки зміг спіймати самозванця. 16 грудня 1608 р. воевода писав литовському гетьману Яну Сапізі про цю особу: «И поймал, привели в Владимир пана Наливайку с товарищи с чотыринадцатью человек, а тот, господине, пан Наливайко многих людей побил дворян и детей боярских... И я того Наливайка в Владимир в тюрьму посадил с товарищи, а ты, господине, ко мне отпиши подлинно, что велишь над ними учинить»²⁰. Ян Сапіга, в свою чергу, звернувся до Лжедмитрія з проханням помилувати Наливайка, але одержав таку відповідь: «Писал ты к нам о воре Наливайке и прошал ему нашей Царской Милости к нему, чтоб мы, Великий Государь, пожаловали, велели из тюрьмы выпустить и казнить не велели; и ты то де-

¹⁷ Собеский Яков. История Хотинского похода 1621 г. // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— К., 1896.— Вып. 2.— С. 90.

¹⁸ Дневник Симеона Окольского // Там же.— С. 220.

¹⁹ Цит. за: Мицик Ю. А. Джерела для вивчення історії антифеодальної боротьби українського народу наприкінці XVI—у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // Архіви України.— 1986.— № 5.— С. 57.

²⁰ Акты, собранные и изданные Археографической комиссией.— СПб., 1841.— Т. II.— С. 145.

лаешь негораздо, что о таких ворах упрасиваешь... а мы того вора Наливайку за то его воровство велели казнить»²¹. Дізнавшись про розпорядження Лжедмитрія, Ян Сапіга звернувся до М. Вельямінова з такими словами: «Да писал ты, господине, ко мне, что Наливайку и иных воров во Владимире повесили, и ты то учинил гораздо»²².

Виникає резонне запитання: «Ким же був цей Наливайко?». Слово «пан», використане Вельяміновим, означає, що мова йшла про вихідця із Речі Посполитої. Звичайно, це міг бути тезка С. Наливайка, але ряд обставин дає змогу припустити, що насправді це був дрібний шляхтич або козак, який прибрав собі прізвище відомого козацького ватажка. Цікаво, що згаданий воевода Вельямінов свого часу вже зустрічав людину на прізвище Наливайко, коли був російським послом в Австрії і, перебуваючи у Польщі, інформував царський уряд про діяльність С. Наливайка в Білорусії²³. Безумовно, прізвище Наливайко було відоме й Яну Сапізі, сину Лева Сапіги, якому І. Кунцевич писав, що про Наливайка «добре пам'ятають вельможний і всі ми». На жаль, невідомо, за кого приймали «московського» Наливайка ці добре поінформовані діячі.

Минуло кілька років. Закінчилося «смутное время», почалася російсько-польська війна. І у березні 1614 р. в литовсько-російському прикордонні з'явився новий козацький ватажок на прізвище Наливайко. Захоплений росіянами литовський «язик» розповів у розрядному приказі, що «во Мстиславле ныне подкоморье Салицкой, а с ним шляхты с тысячу человек да черкас Наливайкова полку пятьсот человек»²⁴. 26 березня 1614 р. від нього одержана нова інформація: «Наливайко из Могилева пошел на Низ в Волянь в свое имение, а сколь давно из Могилева Наливайко пошел, того («язик».— С. Л.) не ведает»²⁵. Полк Наливайка, який був окремим військовим підрозділом, надалі діяв без свого командира, про що неодноразово згадувалося пізніше. Наприклад, розповідаючи про польсько-литовські війська, «язик» вказував на «наливайкова полку пятьсот человек, которые остались в Мстиславском уезде»²⁶. Пізніше неподалік від Смоленська діяли «Наливайкова полка двести человек козаков»²⁷.

Цей новий Наливайко, та ще й виходець з Волині, також скидався на самозванця. Можна припустити, що кінець XVI — початок XVII ст. був дуже вдалим часом для козаків на прізвище Наливайко, і вони один за одним змогли вибитись у козацькі лідери. Теоретично їх можна прийняти за родичів «першого» Наливайка — Северина. Але набагато імовірнішим виглядає самозванство цих людей. Якщо змогли вибитись в люди два самозванці Лжедмитрії, то чому козацтво, яке значною мірою проклало шлях для новоспечених царів, не могло висунути з своїх лав лідерів такого ж роду. Тим більше, що абсолютно достовірний приклад самозванства, пов'язаного з прізвищем Наливайко, хай у дещо курйозній формі, ми маємо. У червні 1598 р. в Луцькому гродському суді шляхтич Григорій Котельницький скаржився, що на нього напав великий натовп луцьких міщан під керівництвом «того Богуша Бурмиистра, который ся зовет Наливайком», і побив його²⁸. Справжнє ім'я бурмиистра знали всі учасники цієї події, в тому числі потерпілий, який був жителем Луцька. Однак у народній свідомості образ Наливайка асоціювався з символом бунтівника. Що ж до самозванців Наливайків на Московщині, то незалежно від

²¹ Там же.— С. 154.

²² Там же.

²³ Памятники дипломатических отношений древней России с державами иностранных.— СПб., 1852.— Т. II.— Столп. 294, 369.

²⁴ Акты Московского государства.— СПб., 1890.— Т. I.— С. 99.

²⁵ Там же.— С. 114.

²⁶ Там же.— С. 115.

²⁷ Там же.— С. 122.

²⁸ Архив ЮЗР.— К., 1863.— Ч. III.— Т. I.— С. 142.

того, як оцінювати їхню діяльність там, вони також є свідченням пам'яті козаків про свого нещасливого ватажка.

Пам'ять про події 1591—1596 рр. і С. Наливайка, звичайно, з плином часу повільно згасала. Однак тільки бурхливі події Визвольної війни і Руїни майже остаточно витіснили їх з народної пам'яті. Надалі збереглося лише кілька непевних згадок про них. Зокрема, у 1709 р. словацький священник Даніель Крман, який перебував в обозі шведського короля Карла XII в Україні, роблячи у своєму щоденнику екскурс в історію козацтва, писав, що «у Варшаві рука ката стяла голову їхнього гетьмана»²⁹.

Наливайко був не єдиним козацьким ватажком, якого стратили у Варшаві, але за контекстом розповіді можна припустити, що йдеться саме про нього.

Наступна згадка про С. Наливайка датована аж 1775 р. у зв'язку з повстанням Пугачова. На допиті полонені українські козаки Забрда і Дударенко розповіли про свою розмову з розкольниким Пітиримом напередодні повстання. Вони тоді висловили бажання перебраться для постійного мешкання в Росію. Пітирим підтримав їхні наміри і зауважив, що «малоросы — люди добрые и с московскими господами, чаю, то же учинят, что и с польскими было». На це Дударенко відповів: «Нашего-то брата, запорожца, за то российское начальство на кобылу клало». А Забрда розсердився і закричав: «Всех российских людей да козаков донских, также и яицких, буде одною мысля бунт учинят, на кобылу не положишь»³⁰. У цій історії для нас важливим є те, що легенда про мученицьку смерть козацького ватажка на розпеченій залізній кобилі, яка знайшла відображення в українському фольклорі, була пов'язана саме з особою Северина Наливайка. Вперше цю легенду записав незадовго після повстання польський ксьондз Йончинський³¹. Існували й інші перекази, пов'язані із смертю Наливайка, зокрема про його спалення у мідяному бику³². Порівнюючи подібні народні легенди з козацькими літописами, можна пересвідчитись, що автори останніх лише узагальнювали відомості, які містилися в переказах. Тому, скажімо, знамениту «Історію Русів», очевидно, слід вважати літературною обробкою українського історичного фольклору.

Пам'ять про С. Наливайка і трагічні події 1596 р. збереглася навіть у ХХ ст. Так, від старожилів с. Солониця під Лубнами і досі можна почути чимало переказів про козацький табір на «туркачівському пагорбі», про скарб Наливайка на «Довгому озері» та ін. Деякі місцеві топоніми також пов'язуються населенням з трагічними подіями навколо табору (р. Солониця стала солоною від крові, хутір Кошеліха — від «ківш лиха», бо там рубали козаків)³³. До речі, і в інших місцевостях свого часу зустрічалися топоніми, які зберегли ім'я Наливайка. Так, польський дослідник Т. Корзон вважав, що у Варшаві «місце страти, вулиця Налевки, нагадує своєю назвою саме його прізвище»³⁴. Наскільки подібне ототожнення можна вважати достовірним, невідомо. Більш пов'язаною з іменем С. Наливайка виглядає інша назва. Це давній «шлях Наливайка» у районі Корсуня, відомий ще

²⁹ Крман Даніель. Подорожній щоденник // Жовтень.—1988.—№ 1.—С. 95.

³⁰ Мордовцев Д. А. Политические движения русского народа: Гайдамачина.—СПб., 1870.—С. 276.

³¹ Грушевський М. С. Історія України-Русі.—Київ—Львів, 1909.—Т. VII.—С. 581.

³² Франко І. Я. Наливайко у мідяному бику // Науковий збірник, присвячений професору М. Грушевському.—Львів, 1906.—С. 76—90.

³³ Охріменко П. П. Перекази та легенди про місце останньої битви Наливайка // Народна творчість та етнографія.—1988.—№ 5.—С. 35—39.

³⁴ Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce.—Lwów, 1923.—Т. I.—С. 297.

у 1757 р.³⁵ Цікаво, що в районі Корсуня Наливайко був лише один раз, у березні 1596 р., коли зумів відірватися від переслідування С. Жолкевського і відступив на козацьке Подніпров'я.

Таким чином, про повстання кінця XVI ст. і особливо Северина Наливайка залишилося багато згадок. Уроки повстання осмислювались і в селянських хатах, і у палацах вельмож. З них робили певні висновки, якими керувались у нових умовах.

Для панівних верств Польщі повстання кінця XVI ст. були сигналом серйозної небезпеки з боку козацтва. Однак, не маючи змоги знищити його, уряд намагався уникати небажаного розвитку подій або придушувати небезпечні тенденції в зародку. Політика Речі Посполитої щодо козацтва в перші 25 років після повстань свідчила, що уряду вдавалося балансувати на грані війни і миру з ним, а іноді навіть використовувати його в своїх інтересах. Безпосередній зв'язок такої політики з уроками повстань безсумнівний. Адже її головним провідником всі ці роки був гетьман польний, а потім — коронний, з початку XVII ст. — ще й київський воєвода С. Жолкевський — організатор розгрому загону Наливайка. Похід 1596 р. проти козаків був першою самостійною кампанією молодого гетьмана. І привид козацького бунту стояв перед ним все життя.

Для козацтва сам прецедент повстання був важливим фактором формування ідеології соціальної, а пізніше і національно-релігійної визвольної боротьби. Козацтво, вперше відчувши власну силу і можливості, дедалі впевненіше заявляло про свої права. Кожний новий його виступ відрізнявся від попереднього більшою організованістю. Зокрема, на відміну від хаотичних переміщень козацьких загонів у 1591—1596 р. під час повстань першої половини XVII ст. вже чіткіше простежується прагнення об'єднати свої зусилля переконливіше аргументувати вимоги до уряду.

Розглядаючи козацтво від перших повстань кінця XVI ст. до Визвольної війни, історики не враховують фактор часу, безпосередній зв'язок різних поколінь повстанців і наступність їхніх дій. Наприклад, Б. Хмельницький народився саме в розпал повстань 1591—1596 рр. І його батьки, і батьківське оточення або безпосередньо брали участь у тих подіях (батько Б. Хмельницького свого часу служив у С. Жолкевського), або чули про них. Майбутній гетьман з дитинства слухав перекази про ці події і згодом робив певні висновки. А що вже казати про вплив повстань кінця XVI ст. на козацьких ватажків, які діяли напередодні Визвольної війни.

Вивчення суспільної свідомості українського козацтва і тогочасного суспільства в цілому — справа нелегка і довготривала. Однак без цього неможливо зрозуміти суть процесів, які відбувалися в країні.

Одержано 11.01.91.

Анализируются многочисленные свидетельства о казацких восстаниях 1591—1596 гг., которые передавались из поколения в поколение вплоть до середины XVII в.

³⁵ Rulikowski E. Dawni drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepra // Ateum. — Warszawa, 1878. — Т. IV. — S. 73.

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Ярослав Пеленський (Айова, США)

В'ячеслав Липинський — засновник державницької школи в українській історіографії

В'ячеслав Липинський — один з провідних українських істориків, очевидно, найоригінальніший політичний теоретик, соціолог та ідеолог. З огляду на всебічність своїх інтересів він студіював сільське господарство, історію, право та соціологію у Кракові і Женеві. Проте його не можна вважати вченим в академічному сенсі, швидше — незалежним ученим у значенні «gentleman scholar» або «Privatgelehrer». Щодо суспільно-політичних поглядів дослідника, то він починав свою діяльність як консервативний демократ, потім став корпоративним консерватором і гетьманцем-монархістом, а закінчив життєвий шлях як незалежний конституційний консерватор.

Незважаючи на те, що Липинський помер в еміграції, в Австрії, 14 червня 1931 р. на 49 році життя, він залишив велику наукову спадщину, а його внесок у розвиток історіографії та української політичної думки надзвичайно вагомий.

В'ячеслава Липинського по праву вважають засновником державницької школи в українській історіографії, хоч важливе місце у розвитку цієї концепції належить і Степану Томашівському (1875—1930). До появи праць Липинського українська історіографія перебувала під панівним впливом народницької концепції історії, провідними представниками якої були Микола Костомаров (1817—1885), Володимир Антонович (1834—1908), Олександр Лазаревський (1834—1902), Михайло Грушевський (1866—1934). Принагідно слід зазначити, що такі історико-ідеологічні трактати, як «Історія Русі», а також «История Малой России» (1822) Дмитра Бантиша-Каменського (1788—1850) і «История Малороссии» (1842—1843) Миколи Маркевича (1804—1860) можна вважати протидержавницькими творами української історіографії. У центр своєї уваги представники народницької концепції ставили народ, під яким розуміли в основному селянські маси. Вони вважали, що відродження народу і визволення його з неволі можна досягнути шляхом підпорядкування йому інтересів інших суспільних груп. Вважаючи народні низи рушійним чинником історії, вони упереджено ставилися до держави, в першу чергу чужої, ототожнюючи її та установи з насильством і визиском.

Липинський, Томашівський та інші, на відміну від представників народницької школи, вважали, що держава, особливо національна, відіграє творчу роль в організації, спрямуванні та обороні (захисті) суспільства. Ця концепція була поширена в Англії, Німеччині, Росії, а також у польській історичній науці (пор. краківську державно-консервативну школу). Її підтримувало також багато талановитих учнів Грушевського на чолі з Іваном Крип'якевичем (1889—1975): а саме Мирон Кордуба (1886—1948), Микола Чубатий (1889—1975), Іван Джиджора (1880—1919), Василь Герасимчук (1860—1914). Крім цього, істориками-державцями були Дмитро Дорошенко (1882—1951), Василь Кучабський (1895—1945?), Наталія Полонська-Василенко (1884—1977), Павло Чижевський (1860—1925), Андрій Яковлів (1872—1955), Олександр Шульгін (1889—1960). Усіх згаданих вчених, а також

переважну більшість сучасних впливових українських істориків діаспори можна певною мірою вважати послідовниками державної школи.

Ще до першої світової війни Липинський утвердився в думці, що українська держава повинна бути національною і незалежною. Зокрема, в неопублікованому трактаті «Меморіал до Українського Комітету про наше становище супроти напруженої ситуації в Європі» (грудень 1912 р.) він сформулював концепцію самостійної української держави, заснованої на демократичних засадах, незалежно від її конституційної форми. Згодом, удосконалюючи цю тезу, він переконливо доводив, що без держави немає нації, а є лише народ в його етнічному значенні.

Позитивна оцінка ролі держави притаманна вже раннім історичним творам Липинського, наприклад, монографіям «Станіслав-Михайло Кричевський: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького», «Два моменти з історії України: 1) На вершині могутності; 2) На переломі», які були вміщені у збірнику «Z dziejów Ukrainy» (Краків, 1912). У завершеному вигляді погляди Липинського на державу викладені в його останній історичній праці «Україна на переломі» та політичному трактаті «Листи до братів-хліборобів», написаному між 1919 і 1926 рр.

«Україна на переломі. 1657—1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» з'явилася у 1920 р. Як свідчить її назва, праця присвячена переломній добі в історії України XVII ст., коли спроба створити власну державу за гетьманства Богдана Хмельницького виявилася невдалою. Отже, ця книга Липинського містить розширену версію його тверджень з даного питання, викладених у праці, опублікованій у 1912 р. під назвою «Dwie chwile z dziejów powołucyjnej Ukrainy».

Нову версію вчений виробив під впливом досвіду «Визвольних змагань» 1917—1920 рр., намагаючись на прикладі давно минулих (і в переносному значенні — сучасних) історичних невдач показати своїм землякам правильний шлях до успішного втілення в житті ідеї української державності.

Розглядаючи в «Україні на переломі. 1657—1659» три головні проблеми — побудову української держави, роль еліти (аристократії) і роль видатної особи (зокрема, гетьмана Богдана Хмельницького) в історії України і застосовуючи аналітично-концепційний метод дослідження та драматично-сугестивну манеру писання, Липинський акцентував увагу на розвитку Української козацької держави від автономізму до майже повної незалежності. Інтерпретуючи по-новому питання про форми державного устрою за часів Богдана Хмельницького і беручи до уваги монархічні і абсолютистські плани гетьмана, дослідник розвинув власну теорію гетьманату, основу на династично-дідичних засадах зі становою репрезентацією. Він доходить висновку про те, що на тогочасному етапі історичного розвитку найперспективнішою формою державного правління на Україні була гетьманська монархія, бо саме вона могла б легітимізувати державну владу. На думку Липинського, тільки гетьманське правління послужило б регулюючим чинником і виразником інтересів різних груп тогочасного українського суспільства. Аналізуючи співвідношення між верховною гетьманською владою і згаданими групами, тобто Військом Запорізьким, духівництвом, міщанством, селянством і непокозаченою шляхтою, Липинський конструював модель нової української аристократії, або еліти, відводячи їй основну державотворчу роль. Тут же вчений вперше застосував структурний підхід для показу окремих прошарків Війська Запорізького. Пізніше на базі цих тверджень було розроблено теорію структурованого суспільства, рушійним фактором якого Липинський вважав еліти. Як відомо, суть теорії еліт та їх циркуляції докладно висвітлена у праці Липинського «Листи до братів-хліборобів».

Прославляючи гетьмана Богдана Хмельницького як одного з найвидатніших державних діячів в історії України з огляду на його політичні, військові та організаційні здібності, Липинський створив довкола його особистості міф великої людини, як, до речі, він робив це раніше стосовно козацького полковника Станіслава-Михайла Кричевського у присвяченій йому книзі, виданій 1912 р. Хоч творення культу-міфу великої людини довкола визначних особистостей, що під впливом неоромантичної історіографії набуло поширення в тогочасній Європі, нині видається анахронізмом, однак у певні історичні періоди воно мало сенс як засіб розбудити національну й історичну свідомість суспільства. У пізніших творах, зокрема у «Листах до братів-хліборобів», Липинський відійшов від неоромантичного, ідеологізуючого підходу до історії, в тому числі від перевищення ролі видатних осіб в історичному процесі, замінивши його на соціологічний та теоретично-політичний аналіз співвідношення між державою, елітою і суспільством.

Незважаючи на те, що «Україна на переломі. 1657—1658» побачила світ ще в 1920 р. і присвячена історії України трьохсотлітньої давності, вона не втратила актуальності й сьогодні, коли Україна вкотре за свою новітню історію опинилася на переломному етапі державного будівництва.

В. А. Смолій (Київ), В. М. Ричка (Київ)

В'ячеслав Липинський та його праця «Україна на переломі. 1657—1659»

Ім'я цього талановитого українського історика, філософа, визначного громадського діяча і публіциста практично невідоме сучасному читачу. Ще донедавна творча спадщина В'ячеслава Липинського була доступна тільки вузькому колу фахівців. Тим часом чимало зроблено для її дослідження та популяризації у США, де під керівництвом д-ра Ярослава Пеленського діє Український науковий інститут ім. В. Липинського. Нині твори вченого повертаються із забуття і на його батьківщині, про що свідчить і наступне друкування окремих розділів книги «Україна на переломі, 1657—1659» в «Українському історичному журналі».

Перш ніж розповісти про її місце та значення у вітчизняній історіографії необхідно, бодай коротко, розповісти про життєвий шлях та охарактеризувати основну творчу спадщину вченого.

В'ячеслав Липинський народився 5 квітня 1882 р. в с. Затурець Володимирського повіту на Волині у шляхетській родині. Початкову освіту хлопець здобув у навчальних закладах Житомира, Луцька та Києва. Після закінчення Київської гімназії юнак деякий час перебував на військовій службі у драгунському полку в м. Кремінці. Згодом він продовжив навчання в Ягеллонському університеті у Кракові. В'ячеслав збирався стати агрономом, однак любов до історії виявилася сильнішою і він перейшов на філософський факультет того ж університету. Знання з історії та філософії з часом він поповнював в університеті Женеві¹.

Після завершення освіти В'ячеслав Липинський у 1908 р. повернувся на Україну. Він усамітнюється на хуторі Русалівські Чагари по-

¹ Босій Володимир. Вячеслав Липинський — ідеолог української трудової монархії. — Торонто, 1951. — С. 12.

близу Умані, щоб у сільській тиші зосередитися на дослідницькій роботі. Першою працею вченого стала монографія про Данила Братковського. 1908 р. вона вийшла польською мовою, а наступного року її було опубліковано на сторінках українського часопису «Літературно-науковий вісник». Помітною подією у тогочасній історіографії була й поява історико-публіцистичної праці В. Липинського «Шляхта на Україні, її участь в життю українського народу в перспективі історії» (Київ — Краків, 1909). У цій книзі дослідник вперше обґрунтував тезу про провідну роль шляхти в процесі формування української державності. Грунтуючись на прикладах минулого, історик закликав представників цієї верстви населення братися за відродження України. З метою національного пробудження інтелігенції він заснував 1909 р. у Києві польськомовний тижневик, на сторінках якого популяризував свої ідеї. Проте тоді вони не знайшли підтримки серед широкої громадськості України.

1910 р. В. Липинський переїхав до Кракова, де займався науково-дослідницькою роботою. Результатом його студій над історією України стала поява книги «Z dziejów Ukrainy» (Київ — Краків, 1912). До цієї праці увійшли такі розвідки, як «Назви Русь і Україна і їх історичне значення», «Відгомін минулого», «Недоспівана пісня», «Станіслав-Михайло Кричевський», «Дві хвилини з подій пореволюційної України», «Документи Руїни», «Богдановим шляхом», «Мова Самійла Зорки на похороні Богдана Хмельницького, згідно з літописом Велички». Основну увагу автор приділив висвітленню подій часів гетьмана Богдана Хмельницького. Важливим кроком у їх осмисленні стало те, що В. Липинський розглядав цей період історії України з державницької точки зору, тобто крізь призму процесу формування української державності. Ця праця здобула визнання тогочасних істориків. Зокрема, її позитивно оцінив Іван Крип'якевич у рецензії, надрукованій в одному з номерів «Записок Наукового Товариства ім. Т. Шевченка» за 1913 р. Свідченням визнання заслуг вченого з боку наукової громадськості стало його обрання дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка.

В. Липинський був сповнений новими творчими задумами, але їх перекреслила перша світова війна. Він виїхав на фронт, однак невдовзі тяжко захворів. Під час революційних подій 1917 р. вчений перебував у Полтаві, де проводив відпустку. Він запропонував представникам Центральної Ради свої послуги в справі створення військового формування, проте останні відхилили цю пропозицію. Згодом гетьман П. Скоропадський призначив В. Липинського послом України в Австрії. У 1919 р. він приїхав на постійне мешкання в Райхенау, щоб розпочати життя емігранта.

В еміграції В. Липинський став головним ідеологом Української держави, яка, на його думку, мала синтезувати в собі культурні надбання Сходу і Заходу й водночас зберігати традиційні основи свого існування. Вчений вважав, що Українську державу можна побудувати тільки тоді, коли цим займеться сам народ (за його термінологією — «хліборобська верства»). Тому своє головне завдання він вбачав у піднесенні національно-державної свідомості.

Очевидно, саме з цією метою влітку 1920 р. він заснував Союз українських хліборобів-державників. За редакцією В. Липинського тоді вийшло кілька випусків науково-публіцистичного журналу «Хліборобська Україна», на сторінках якого було надруковано його знамениті «Листи до братів-хліборобів». У цьому історіософському творі знайшла найповніше відображення виплекана ним ідея побудови Української держави. Його справедливо називають «державницьким Євангелієм» України. Як зазначав автор у передмові до праці, «книга ця призначена для тих сучасних і будучих, якого б вони не були обряду, мови і племені — мешканців Української землі, що хотітимуть

окремої і суверенної, рицарською дисципліною і вірністю провідників здобутої, на співпраці класів — во ім'я Релігії, Землі-Батьківщини і Авторитету — побудованої Української держави»². Ця праця, в якій попередній досвід державного розвитку України відтворено у формі історіософського вчення, 1926 р. видана окремою книгою.

Того ж року В. Липинський очолив кафедру в заснованому гетьманом П. Скоропадським Українському науковому інституті в Берліні (він викладав там політологію і соціологію). Водночас вчений продовжував займатися науково-дослідною роботою. Зокрема, він написав ряд статей, які пізніше опубліковані окремою книгою під назвою «Релігія і церква в історії України» (Філадельфія, 1925; Львів, 1933). В. Липинський планував підготувати до друку й історіософську працю «Гетьманство — теорія української трудової монархії». Але стан здоров'я вченого дедалі погіршувався і він змушений був виїхати на лікування в Австрію. Там 14 серпня 1931 р. його не стало.

В. Липинський вніс вагомий вклад у розвиток вітчизняної історіографії. Він започаткував новий напрям історичних досліджень — державницьку школу. Як зазначалося вище, з цих позицій написані практично всі його історичні праці.

Серед останніх одне із чільних місць належить монографії «Україна на переломі. 1657—1659». (Київ — Відень, 1920). Вірний своїм ідейним засадам про провідну верству в історії державного будівництва на Україні, вчений особливу увагу приділив дослідженню походження найближчого оточення Богдана Хмельницького. Читач зверне увагу на той факт, що В. Липинський дає емоційні, яскраві замальовки ряду історичних персоналій, під своїм власним кутом зору оцінив зміст та характер Переяславського договору 1654 р., його безпосередні та більш віддалені наслідки. Не менш цікаво В. Липинський висвітлив складний та суперечливий процес державотворення на Україні у середині XVII ст., вклад у цю справу різних станових груп населення. Домінантою всіх спостережень та висновків історика є думка про те, що носієм державницьких устремлінь виступала шляхта, яка в роки війни взяла на себе основний тягар у процесі створення Української держави. Важливо, що В. Липинський, крім наукового, усвідомлював помітне суспільне значення книги. У передмові до монографії він писав: «Роблю се...думаючи, що може тепер, після відродження Української держави, наше громадянство почне цікавитись зв'язаними з практикою державного будівництва питаннями й може захоче воно пізнати той досвід, котрий в тяжкій боротьбі й трагічних помилках здобули та оставили нам наші предки».

Звичайно, не лише професіонали-історики, але й широкий загал читачів побачать, що не все у книзі В. Липинського рівноцінне, не з усіма його думками можна погодитися, окремі авторські тези викличуть дискусію й прагнення до пошуку істини. Але такою є доля всіх непересічних праць, у яких історичний процес оцінюється не в межах схем та постулатів, а в руслі своєрідної авторської концепції.

Втім, не будемо детально переповідати зміст цієї книги — читач зуміє її сам належно оцінити. До того ж паралельно з публікацією окремих її розділів на сторінках «Українського історичного журналу» готується до друку повне академічне видання цієї книги. Сподіваємося, що все це наблизить осягнення творчої спадщини видатного вченого й спонукає читачів зацікавитися й іншими його працями.

* * *

Розділи книги В'ячеслава Липинського подаються мовою оригіналу з незначним редакторським втручанням у текст відповідно до сучасних норм українського правопису. Авторські посилання на джерела та літературу не зберігаються.

² Там же.— С. 13.

В'ячеслав Липинський

**Україна на переломі. 1657—1659.
Замітки до історії українського
державного будівництва в XVII-ім столітті**

РОЗДІЛ III

**Кінець автономізму.— Унезалежнення України.—
Переяславська умова і Переяславська легенда.—
Перші реальні наслідки умови**

Офіційний розрив з Польщею, а з ним кінець політики автономізму, припав на послідні місяці 1653 року. «Рік це власне королівський, а мені і моїм замислам во всім противний»,— так схарактеризував сей пам'ятний рік сам Хмельницький,—«всіляке в ньому полякам щастя предсказуючи». Становище гетьмана було дійсно трагічне. Хан кримський, перекуплений 100 тисячами дукатів через короля польського, одержавши, крім того, від нього ж дозвіл брати ясир коло Львова і в дальшій Україні, зрадив Хмельницькому в найбільше критичній хвилині— під Жванцем. З послом козацьким Виговським поляки в ніякі нові переговори вступати не хотіли, бо сенатори польські знов козаків за своїх «підданих» стали уважати. Татари,— як писав до царя Хмельницький,— хотіли його й Виговського видати королеві, а на початок 1654 року готовила Польща величезний похід для остаточного приборкання «збунтованої» України.

Що найважливіше, великі монархічно-династичні замисли гетьманські, розраховані на поміч турецьку і на протекторат султанський, захитались під впливом смерті улюбленого сина і наслідника Тимофія, вбитого під Сучавою в вересні 1653 року. Захитались і упали вони врешті зовсім під вражінням нової зради татарської і тих страшних спустошень, які татари тоді ж таки в Україні учинили. Все, здавалося, перло до того, щоб цей страшний рік став дійсно «роком королівським» і щоб Хмельницький «Маєстатови Річипосполитої» скориставшись, знов тільки козацтвом та вірним підданством став задовольнятися. Але такий поворот ані для великого гетьмана, ані для сформованої вже тоді і вже в достаточній мірі сильної української аристократії не був можливий. І замість повороту до Річі Посполитої поставили перед собою гетьман і його помічники новий, настільки великий, настільки ризиковий план, щоб він з того безвихідного становища, в яким вони опинились, міг їх своєю назвичайністю і своєю грандіозністю вирвати. Сей план був: розвалити Польщу й Крим при допомозі Москви і— замість під іновірним султанським— під одновірним царським протекторатом українську державу козацьку збудувати. «Нічого іншого ці неприятели козаки не замишляють, як тільки спільними силами з Москвою в державу вашої королівської милості вторгнутись, його знести, а по побіді в Київі столицю свою мати хотять»,— писав 14 лютого 1654 р. до польського короля добре в ділах українських поінформований воєвода молдавський. «Більшими нас свободами державами й добрами наділить царське величство, ніж королі польські і старі князі руські»,— так розуміли значіння й вагу протекторату царського для України самі творці Переяславської умови, котрі, кажучи їх власними, гетьмана Хмельницького, словами, «за ті свободи, держави й добра кров свою проливаємо, від дідів і прадідів їх тримаючи та пропасти їм не даючи». Державно-творчий розмах, простолінійність і— у відношенню до головного тодішнього ворога, Польщі— катастрофічність («або пан, або пропав») того плану забезпечили йому певну побіду над всіма іншими, може більше прак-

тичними, логічними, дипломатичними і т. д. — тогочасними політичними комбінаціями.

На Переяславську умову ми звикли дивитись крізь призму пізніше вивченої Переяславської легенди. А власне треба виразно одрізнити ці дві абсолютно різні форми одного й того самого історичного факту. Переяславська легенда повстала під час руїни козацької державності, сучасні ж свої ідеологічні форми прибрала вона допіру по полтавським погромі й остаточнім знищенню за Мазепи самостійницько-державних намірів української козацької аристократії. В сій своїй послідній формі вона гласить, що «народ малоросійський» під приводом свого гетьмана Хмельницького, визволившись від Польщі, добровільно пристав до одновірної Московської держави — при чім поняття «одновірної» ще пізніше, бо тільки в кінці XIX-го століття було замінено поняттям «однаціональної». В той спосіб Переяславська легенда лягла в основу теорії «возсоединенія Руси»...

Подібно як легенда Люблінська про добровільну злуку Русі з Польщею відіграла величезну роль в життю української аристократії в Річі Посполитій, так само її рідна по духу сестра, легенда Переяславська, відіграла таку саму роль в історії української козацької аристократичної верстви в імперії Російській. Як Люблінська легенда в Польщі, так само Переяславська легенда в Росії ідеологічно і юридично спасла українську аристократію — по банкрутстві її власної держави — від положення верстви завойованої, підбитої, рабської в державі чужій. Ці легенди і тут і там дали нашій аристократії всі права й привілеї аристократії державної нації на тій підставі, що, мовляв, вона до тих держав сама, добровільно, без примусу, пристала. Але ж треба твердо пам'ятати, що це тільки для отієї спеціально цілі пізніше видумані легенди. І тому, між іншим, всі щирі бажання істориків найти в Переяславській умові основну підставу Переяславської легенди: умови, на яких Україна добровільно пристала до держави московської, не дали очевидячки ніяких позитивних результатів. Можна сказати, що скільки істориків, стільки на цю справу ріжноманітних поглядів. Всі ж вони сходяться тільки в однім, а саме, що ці умови прилучення сформульовані дуже неточно, а особливо ті пункти, на підставі котрих оте «прилучення» мало б відбутися.

На мою думку, шукання в Переяславській умові основ Переяславської легенди — це безцільна схоластика, захоплення котрою пояснюється просто тим величезним впливом, який пізніше Москва в нашій історії відіграла. Будь на місці Москви Туреччина, історіографи нашого легітимізму з певністю в умовах Хмельницького з султаном юридичних підстав нашого «возсоединенія» з турками шукали. І, мабуть, ся праця була б продуктивніша тому, що Туреччина значно більшу роль, чим Москва, в генезі й зародженню повстання Хмельницького відіграла. Бо хто хоче утожсамити Переяславську легенду з Переяславською умовою й бачити в умові легенду про добровільне «возсоединеніє Руси», мусить перш за все доказати, що гетьман Хмельницький підняв повстання проти Польщі во імя прилучення України до Москви, і що Переяславська умова являється тільки формальним закінченням, посліднім скріпленням на папері актом отого ним задуманого діла. Але ж, розуміється, ніхто не може доказати того, чого не було. А раз Богдан Хмельницький не підіймав повстання проти Польщі во імя і в намірі прилучення України до Москви, то ясно, що його умова з Московією в р. 1654-ім була таким самим випадковим союзом, зверненням проти Польщі й заключеним для визволення України з-під Польщі, якими були всі його попередні такі ж самі союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною.

Практична ціль того союзу була така сама, як і ціль союзів попередніх. В боротьбі з Польщею цар заступив місце султана, й тільки. Ставши протектором України, він мав їй дати мілітарну поміч проти

Польщі і за цю поміч мав діставати від України певну щорічну грошову данину, таку саму, яку діставав за свій протекторат султан в Семигороді, в Молдавії, в Волощині. І умова з царем робиться по тим готовим взірцям, по яким і робилися до того часу умови України в справі протекторату з султаном. Основні підставові пункти Переяславської умови сформульовані дуже ясно і ні одна, ні друга сторона нічого в них сказати не забула. Війська царські мають іти по Польщу під Смоленськ і, крім того, має бути дана Україні проти Польщі постійна мілітарна підмога, а коли треба буде, то й поміч проти татар. Так постановляють пункти 7-ий, 8-ий і 10-ий переяславських «статей». За це цар має право побирати в свою казну дань (пункт 1-ий), при чім обидві сторони торгуються. Гетьман хоче, щоб з цієї дані за військову поміч були одчислені в формі «жалування» всі розходи на козацьке військо (пункт 2-ий, 3-ий, 4-ий, 9-ий, 11-ий), а цар в своїй, довшій від усіх інших, резолюції (при пункті 9-ім) широко оповідає, скільки його власні «руські, нѣмецкіє і татарськіє рати многіє», котрі він зібрів «для вашіє оборони», коштують і чому він думав, що за ту оборону йому від Війська Запорозького «убытка не будеть». На це гетьман знов в листі своїм звертає царську увагу, що султан турецький, хоч і бісурменин, згоджувався дати Україні свою протекцію без всякої дані. Поза широко обговореною справою військової помочі і дані забезпечено тільки одним пунктом (5-им) повне право Війська Запорозького зноситися з чужоземними державами, сповіщаючи свого протектора тільки про се, що «имело быть противно царского величества» і одним пунктом підтверджуються маєткові права (що було необхідне з огляду на ту саму дань) київського митрополита і духовенства, а осібно грамотою такі ж маєткові права української шляхти. Це і вся Переяславська умова.

Як мілітарний союз проти Польщі й татар, забезпечений формою протекторату, вона зовсім ясна. Але дальші політичні цілі обох сторін, котрі її заключали, були абсолютно ріжні й тому зразу для кожної сторони взаємно неясні. Ця ріжниця політичних цілей, з котрими Україна і Москва до умови приступали, виявляється вже формально у всіх переговорах, у всіх актах, а показує себе виразно на ділі, зараз же, на другий день по заключенню умови. Вона була причиною того, що обидві сторони стали ріжно, кожна по-своєму, Переяславську умову інтерпретувати.

«Не можна нам більше жити без царя!»— ці класичні слова гетьмана Хмельницького, сказані на Переяславській раді, абсолютно точно відповідають тогочасній українській дійсності, всім тогочасним політичним і соціальним умовам. Тільки ж гетьман, котрий ті слова сказав, і царські послі, котрі ті слова чули й цареві передали, надавали їм, кожний по-своєму, абсолютно ріжне значіння. Гетьман, пропонуючи вслід за тим чотирьох кандидатів: царя турецького, царя кримського, царя московського і короля польського, вибрав царя московського, бо думав, що з-поміж цих чотирьох він, як «цар одновірний», буде тим, котрий всі «свободи наші» забезпечить і хотів, щоб цей новий протектор «державою» наділив його — гетьмана, фактично «самодержця руського»,— більшою, чим була вона на Україні не тільки за королів польських, але й за своїх князів руських. Знов же цар московський думав і хотів, щоб гетьман запорозький своє фактичне самодержавство на Україні йому — цареві московському — передав.

Тому гетьман, вважаючи себе головою держави, хоче присягати на додержання союзу цареві протекторові тільки сам один, без старшини й без війська, і чутки про се, що так і менно сталося, розпускаються по Україні урядовими гетьманськими колами; і тому цар хоче, щоб йому безпосередньо присягали всі нові піддані й відібрання присяги від незначної частини старшини, міщанства, козацтва безпосередньо «на царя» це перша дипломатична перемога Москви, котрою голосно хваляться московські послі (наскільки зрештою

справедливо — це справа досі неясна) і про котру завзято мовчать на Україні. Тому гетьман хоче, щоб йому — як цареві рівному — посла московські на додержання союзу «за государя присягу учинили» і аж до смерті гетьмана всі на Україні певні, що така присяга була принесена царем, тому цар Хмельницькому присягати не хоче, бо, як заявляють посла московські, «тільки піддані присягають своєму государеві» — і в результаті справа ся так в завішеню й остається.

(Тому гетьман хоче платити цареві дань безпосередньо сам, сам через своїх урядовців, збираючи та круглою сумою один раз на рік її виплачуючи, тому знов цар хоче мати своїх воевод по всіх важніших українських городах і безпосередньо на себе положену з України дань побирати.) Тому врешті формальна сторона того конфлікту була усунена обома сторонами за допомогою недоговорених дипломатичних обіцянок, а на реальне фактичне зменшення своєї «держави», своєї власті, гетьман не пристав ніколи. За його життя не було на Україні ані одного воеводи московського там, де б сам Хмельницький того не забажав; за його життя цар не дістав ні одного гроша дані з України; а в що потім обернулась на ділі царська протекція — про це йде мова далі. Одним словом, творець Переяславської умови не був творцем Переяславської легенди...

Коли однаке, не зважаючи на всі ці зразу ж роз'єднуючі непорозуміння, Хмельницький Переяславську умову заключив і царську протекцію прийняв, то, крім кінцевого в його безвихіднім становищі мілітарного союзу, були для цього інші, далеко глибші й важніші соціальні та політичні причини. Не можна ніколи забувати факту, що все тодішнє українське суспільство було вже дуже сильно Польщею засимільоване і з Польщею міцно всім укладом свого життя зв'язане. Крім того, ця його найбільше монархічна частина, що повстання підняла й вела, для «маєстату королівського» мала глибокий законний пієтизм, котрий кидався у вічі сучасникам і котрий вона на ділі не раз під час першої доби автономізму, з великою шкодою для України, доказала. І тому творець незалежної від Польщі держави мусів знайти таку сучасним правнодержавним поняттям відповідуючу форму розриву з Польщею, котра б своєю легальністю могла отой глибокий український легітимізм супроти Польської Річі Посполитої знищити. Союз з нехристиянським монархом — турецьким султаном — того, очевидно, зробити не міг. Звільнення України від присяги польському королеві на тій підставі, що король порушив заприсяженні ним права православного «руського» народу в Річі Посполитій, звільнення, яке в Переяславі проголошував Україні «одновірний», а королеві польському, яко помазанник Божий, рівний цар московський — це була та легальна форма відділення України від Польщі, котра робила для гетьмана Хмельницького і для тодішніх будівничих Української держави Переяславську умову необхідною.

Другою такою ж многоважною стороною Переяславської умови була її явність і офіціальність. Гетьман сам домагається від царя негайної посилки до Києва царського воеводи тому, «щоб усі сусідні володарі знали про їх підданство під високу руку царського величства». Перекладаючи цю дипломатичну фразу на мову сучасної політичної практики, вона значила: щоб усі сусідні володарі, з котрими Україна, як держава, все частіше зноситься із котрими згідно з Переяславською умовою, зноситься має право, знали про її непідданство польському королеві, тобто про здобуту нею у відношенню до Польщі суверенність.

Ця абсолютна й легальна емансипація від Польської Річі Посполитої, емансипація, як в поняттю самих українців, так і в поняттю сусідніх володарів творила всю ідеологічну правнодержавну суть Переяславської умови. Тим тільки вона відріжнялась від усіх попередніх союзів з Туреччиною, в тім лежала вся її вага і все її — для самих її

творців ще тоді необчислене — значіння для цілої будуччини України. Щоб «груба й дика», в розумінню тогочасних українців, Москва могла коли-небудь зайняти на Україні місце єзуїтської, європейської, блискової своєю культурою і привабливої своїм «раєм шляхецьким» Польщі— така смішна на ті часи думка ні одному політикові українському, ту Польщу ненавидячому, але в школі польській вихованому, не могла прийти навіть в голову...

Але розуміння того глибокого політичного перевороту, який приносила б з собою протекція царська, було причиною того, що гетьман рішився на цей крок тільки тоді, коли всі інші спроби визволити Україну не вдалися й коли становище гетьмана на Україні було вже настільки сильне, що він міг зважитись такий переворот в поняттях перевести. До того часу вся його політика супроти Москви зводилася до того, щоб за всяку ціну «вічний мир», заключений давніше між Москвою й Польщею, розірвати та обох монархів — царя й короля — роз'єднати. І як не було, здається, засобу, якого б — почавши від дарування цареві Сіверщини, литовських городів по Дніпро й польського престолу, а на погрозах «розорати татарами» царство московське скінчивши — не вживав в тій своїй політиці гетьман, так знов ніщо не доводило його до більшої лютої, як всяка звістка про польсько-московську згоду. Коли в половині 1651 р. прибув до Хмельницького царський гонець «з посольством, що цар гетьмана усовіщає, аби він з паном своїм (тобто королем польським) не воював, бо в такому разі цар своєму брату королю мусив би дати поміч і військо своє послати», то Хмельницький, як оповідає начний свідок тієї сцени, посол князя Януша Радзівілла—Мисловський, «розірввся і зірввся, хочаби дати послові царському по пиці, ледве Шумейко, полковник чернігівський, встиг вхопити гетьмана в обійми». Попереднього року він за те саме послів московських до гармат приковував, а в Чигрині, в своїм дворі, переховував самозванного «царя» Тимошку Акундінова, котрого мав намір в разі потреби випустити на Москву.

По довгих тяганинах, гетьманських просьбах та погрозах згодився, нарешті, московський собор в р. 1653 на те, щоб цар прийняв Хмельницького й Військо Запорозьке «в підданство». В початку 1654 р. приїхали на Україну московські бояри для відібрання присяги. Мілітарний союз з Москвою і протекторат царський над Україною стали доконаним фактом. І «Річ Посполита,— як, слушно зачувши про це, сказав в своїй соймовій до короля промові маршалок сойму Францішек Дубравський,— на саму тільки дискрецію (благоусмотріння) Хмельницького віддана зістала». З того часу й поляки стали поважати гетьмана. Він, здобувши силу, перестав бути в їх очах і в очах сусідніх володарів «збунтованим рабом», а став головою нової великої держави. Ціль Переяславської умови була осягнута вповні.

Але засіб, при допомозі котрого була осягнута та ціль, скоро виказав усі свої небезпечні дефекти. Ідея царського протекторату, скріпленого взаємною присягою царя й гетьмана, не могла мати в тодішніх обставинах ворогів на Україні. Але присяга безпосередньо цареві зустрічала скрізь завзятий опір. Старий полковник Богун, один з найбільше заслужених і найбільше поважаних провідників повстання, рішуче від такої присяги відмовився. І він, розуміється, не був винятком серед чисто військової старшини козацької, котра майже вся поголовно була, при своїй ненависті до Польщі і антипатії до Москви, настроєна прихильно до Туреччини. Так само не хотіло присягати й рядове козацтво. В полках Кропивнянським та Полтавським козаки урядників московських «княми побили». Полки Уманський і Брацлавський, хоч найбільше на небезпеку від Польщі виставлені, цареві присяги не зложили. Міщане чернігівські «Москву неохоче прийняли», а переяславських треба було насильно до присяги гнати. Київ «силою, під мечовим каранням» до присяги був приведенний. Що найзнаменіше відмовилось

присягати українське православне духовенство. «Митрополіт і архімандрит печерський заявили, що волять померти, чим присягнути цареві». Вони вислали через окремого післанця протест до Луцького гроду проти насилування їх до присяги і заготовленої вже для них царської жалованої грамоти, супроти такого їх поведіння, не дістали.

На підставі звістних нам досі джерел трудно сказати, чи ця опозиція була ведена по наказу і з відома самого гетьмана, якого планам і намірам вона зовсім відповідала, чи зверталась вона і проти особи та політики гетьманської. Але вже сама можливість такого питання вказує, які в даний момент були слабкі місця тієї політики. Хмельницький при всій своїй геніальності був і мусів бути залежним від своєї в душі державної неповноправності вихованої козацької верстви. Скинувши з великим зусиллям гіпноз іновірного «маєстату королівського», він зважитись зразу на рішучу боротьбу з новим одновірним «маєстатом царським» ще не рішався. «Самодержець руський» в гетьмані козацьким в очах українського народу ріс і розвивався поволі. Але у всякому разі він у ті часи вже був настільки великим, що всяка внутрішня опозиція — якщо вона в дійсності й була — захитати його становища не змогла. І всякі непорозуміння з царським урядом всякими дипломатичними двозначниками залатавши і опозицію так чи інакше припинивши, Хмельницький Переяславську умову в життя фактично перевів. Дальші події, однак, виказали незабаром всю хиткість політичної умови, котру обидві сторони інакше — кожна по-своєму — хотіли розуміти. Конфлікт московсько-український був неминучий і почався він зразу ж по затвердженню Переяславської умови, зпочатку на території білоруській.

В іншому місці (в тому 1-ім моїх «Студій») я говорив про окупацію Білорусі українськими військами і про заведення там козацької влади в формі «козацького присуду» за згодою, а навіть на жадання білоруського селянства, міщанства, духовенства й частини білоруської шляхти. Ця окупація йшла по лінії політики Богдана Хмельницького, якої метою було «визволення з ляхської неволі» не тільки козацької території (тодішньої «України»), але й усіх так званих «руських земель» Річі Посполитої, залежних віддавна від духовної влади київського митрополита. Поруч цієї традиційної, споконвічної влади духовної, ідейної тепер мала відродитись стара державна, реальна влада політична під проводом гетьмана Війська Запорозького. Історичним, в ідеології православної «руської» шляхти і духовенства зачерпнуним, завданням тієї влади було так чи інакше об'єднати (чи то в рамках Річі Посполитої в першій добі повстання, чи то від Річі Посполитої відіславши, як було в добі другій) усі православні «руські» землі, які в Польській державі по руїні держави Київської опинилися.

Отака українська традиційно-державна «руська» київська політика зразу ж стала в повну суперечність з державною політикою московською. Представники цієї останньої хотіли бачити в Переяславській умові акт добровільного піддання частини польської держави з «одновірним» козацьким православним населенням під державну зверхність московську і мілітарний союз з українськими козаками уявляли собі в формі їхньої добровільної військової помочі Москві при завойованню нею інших польських земель. Нічого дивного, що між Україною і її союзницею Московією — як тільки внаслідок Переяславської умови вибухла війна польсько-московська і на Білорусь під проводом самого царя увійшло військо московське — розпочалася зараз же вперта боротьба за городи білоруські, котрі Москва стала вважати, очевидно, своїми і в котрих про ніяку владу гетьманську, ніякий присуд козацький, ніяку залежність від руського київського митрополита ні знати, ні чути не хотіла. Один епізод тієї боротьби двох «Русей» за «Русь» третю я представив в іншому місці, в біографії одного з видатніших хмельничан, гетьманового зятя Івана Нечая (брата прославленого відомою піснею Данила) «полковника білоруського, могилівського, го-

мельського і чауського», як титулувався він в р. 1656. Ця боротьба незвичайно цікава, особливо для зрозуміння дійсного характеру т. зв. «возсоединенія». Як багато інших, найбільше важних сторін нашої історії, вона мусить бути досліджена повніше, чим це було зроблено досі. Тут для зрозуміння подій, що до присяги шляхти повіту Пинського будуть відноситись, наведу тільки один її початковий, але характерний і типовий для цієї стадії московсько-українського конфлікту момент: справу Костя Покловського.

Кость В'ячеслав Покловський, шляхтич білоруський родом з Могилівщини, «жовнір відважний, промовець красномовний, людина зручна і з великими зв'язками між могилівською шляхтою», був давнім знайомим і приятелем Богдана Хмельницького. Його політичної діяльності в перших часах повстання не знаємо, але можемо здогадуватись, що він належав до того типу білоруської православної шляхти, котра в Вел. Кн. Литовським здавна була елементом крайне супроти Польщі ворожим і котра від самого початку українського повстання шукала в ньому помочі козацької для своїх противопольських планів. У всякому разі був він, напевно, не тільки в приятельських, але і в політичних зносинах з гетьманом і не без його впливу в часі вступних переговорів перед Переяславською умовою Хмельницький і Виговський запевняли московських бояр, що й Могилів царську протекцію разом з гетьманом Війська Запорозького прийме.

І справді в таборі ніжинського полковника Івана Золотаренка, котрого по заключенню Переяславської умови гетьман послав на Білорусь для спільної акції з московськими військами проти Польщі, появився Поклонський і заявив, що він хоче їхати до Чигрина, щоб зложити на руки гетьмана запорожського присягу московському цареві. Іхав Покловський не сам, а з численним почотом 400 могилівських міщан та шляхтичів; між послідніми визначніші були: Лесько-Унчинський, Станіслав Монвід, Богдан Івановський, Павло Окуревич, Михайло Рудницький, Олександр Кучинський, два Хоментовських і інші. Золотаренко, розуміється, зараз відіслав Поклонського до гетьмана, давши йому для охорони відділ козацький. З того приводу між козацьким полковником і московськими боярами виникло острє непорозуміння, яке зараз же прибрало широкі розміри й стало причиною першого московсько-українського, поки що дипломатичного, конфлікту.

Московські бояри, ведучи твердо свою державно-політичну лінію, вимагали, щоб Поклонський присягав цареві безпосередньо, а не через гетьмана, і щоб Золотаренко відослав його зараз же не до Чигрина, а до царського табору. Намістник гетьманський, одначе, не дав себе переконати: боярам «одписався», Поклонського відослав до гетьмана, а сам розпочав енергійну окупацію Білорусі, зорганізувавши весь край між Гомелем і Могилевом по-козацьки та прийнявши по наказу Хмельницького титул гетьмана сіверського.

Тоді Москва, залишивши дипломатичну переписку, хопилась іншого, певнішого способу. Всякими обітницями й титулом полковника білоруського вона перетянула на свій бік Поклонського; наданням маєтків здеморалізувала його прихильників серед білоруської шляхти (так, Петро Маньковський дістав від царя село Самулки, Марцінкевичи — Добуж і т. д.), а та шляхта Вел. Князівства Литовського, котра здавна ставилась дуже вороже до козаків і до України, а котра тепер, при вступленню московських військ, присягала безпосередньо цареві, придбала собі надзвичайну царську ласку і протекцію (напр., Криштоф Завіша, маршалок В. Кн. Литовського дістав від царя величезні маєтки княгині Янушевої Радзівіллової). В той спосіб українські політичні плани були «союзниками» зашаховані. Могилів, який перед тим сам домагався злуки з Україною, тепер піддався Москві, не вважаючи на лист протопопа ніжинського, написаний до могилівців від імені гетьмана і митрополита з порадою, щоб вони «до Війська Запорозького при-

хилились і під оборону гетьманів запорожських і цілого війська оддались, аби, борони Боже, Москва своїм звичаєм не схотіла в городі вашім права свої установляти, але щоб ви такі вольності мали, які цар дав нашої Україні і пану гетьману».

Оці постійні змагання українських дипломатів і політиків одділити поняття про ідеальну особу протектора царя від поняття реальної «грубої та дикої» Москви, не дали тоді ніяких позитивних наслідків. «Одновірний цар» у ті часи не був ще пізнішим петербургським імператором всеросійським, а був лише царем московським. І тодішня царська політика була тільки національно-державною політикою московською...

Прохання Золотаренка, щоб вільно було принаймні в Могилівським повіті приймати за дозволом царським до Війська Запорозького тих, хто хоче бути козаками, були царськими дипломатами відкинуті. Мало того, Поклонський і його товариші, налякані жорстокостями, які Москва, укріпившись на Білорусі, стала проявляти (частина шляхти смоленської була вивезена в Московщину, те саме згодом сталось зі шляхтою вітебською й т. ін.) та стративши зовсім надію при її допомозі визволити Білорусь з-под Польщі — а зірвавши перед тим з Україною, — тепер повернули назад у підданство Річі Посполитої, зустрівши там, очевидно, радісний прийом і діставши повну амністію.

З того всього гетьман міг зробити тільки такі висновки, що московську владу царську з українським присудом козацьким погодити не можна й що дикий терор та абсолютно відмінна культура його нових московських союзників викличуть у східних козацьких українських землях і серед вихованої в формах західноєвропейської цивілізації старшини козацької полонофільську реакцію. Все виразніше заборчі апетити царських воевод у Києві, яких завдання мало бути — по планах гетьмана — тільки репрезентативне, і обчислені на незадоволення Москвою демагогічні універсали королівські до українського народу, що не тільки «всякі вольності козакам», але навіть «вічне увільнення від робіт і військових повинностей для людей міських та сільських, господарства пильнуючих» обіцували — ці висновки гетьманські мусили скріпити. В результаті відношення гетьмана до Москви починає радикально мінятися. Йі вмішуванню у внутрішні українські діла він кладе кінець тим, що за зносини поза його плечима й без його згоди та відома з царським урядом карає пропотипів пізніших «самоотверженних малороссіянь» без милосердя. А щоб унезалежити себе й у політиці закордонній, він вважає потрібним відновити перш за все свій старий союз із Туреччиною.

І вже в спільній з Москвою кампанії 1655 р. проти Польщі незгода і роздвій поміж союзниками показали себе в повній силі. Цю кампанію гетьман веде в тіснім порозумінню з новою заприятеною собі державою — Швецією, наміри Москви скрізь де тільки можна паралізуючи. При тім засобів уживає він досить рішучих. Так, під Гусятином, наприклад, гетьман наказав своїм козакам шаблями штурмуючі царські війська розігнати, мотивуючи перед представниками царськими цей надзвичайний учинок тим, що в Гусятині єсть «багато православних». Потім, під час облоги Львова, Виговський в поразумінню з гетьманом потаємно перестерігає львівян, щоб вони в ніякі переговори з Москвою не входили. Під Любліном знов вибухає гострий конфлікт між командуючим московськими військами Потьомкіним, що намагався скрізь відбирати присягу «на царське ймя», і полковником Данилом Виговським, який до того допустити не схотів. Врешті, кампанія ця скінчилась тим, що гетьман поза плечима своїх нелепних московських союзників заключив умову з татарами, де зобов'язався московські війська на їх власну долю на Україні покинути. Внаслідок цієї умови воевода Бутурлін був оточений татарами, мусив їм величезний викуп заплатити й усю свою [...] здобич воєнну відступити...

(Далі буде)

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Г. І. Сургай.

*СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ: УРОКИ
МИНУЛОГО І СУЧАСНИЙ АГРАРНИЙ КУРС.*

К.: Либідь, 1991.— 184 с.

Рецензована книга відкривається параграфом, в якому розглядаються положення К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна з аграрно-селянського питання. Це може викликати подив — адже чимало з них не підтвердилося на практиці. І все ж, на нашу думку, цей параграф виправданий, оскільки автор критично аналізує ці положення. Так, він розглядає ідеї Маркса про те, що націоналізація не означає ліквідацію власності селян на землю, що по відношенню до них аж ніяк неможливе застосування методу експропріації. Особливий інтерес становить висвітлення питання про еволюцію поглядів В. І. Леніна на проблему. Принципове значення має розкриття його ідей про сільськогосподарську кооперацію, значення орендних відносин, кредитування, контрактації для ефективного розвитку селянських господарств. По суті, вперше проаналізовано ленінські підходи в питанні про категорії селянства і принципи їх оподаткування. Отже, даний параграф є свідченням новизни рецензованої монографії.

Нові підходи виявилися і у висвітленні особливостей здійснення на Україні Декрету про землю. Показано, що цей процес затягнувся, були порушені принципи націоналізації землі, яка майже повністю використовувалася для створення радгоспів-гігантів. Це, як правильно відзначає автор, поряд з продрозверсткою, стало однією з причин кризових явищ у розвитку сільського господарства України.

На основі нових матеріалів, які вперше введені до наукового обігу, в динаміці розглянуто процеси у розвитку сільського господарства України під час непу. Велике політичне і практичне значення має узагальнення досвіду щодо сільськогосподарської кооперації. Причому, в Україні на початку 20-х років сільськогосподарська кооперація набула найширшого розмаху в буряківництві та галузі збуту.

Певною мірою розкрито роль орендних відносин, показано, що в період непу в розвитку аграрного сектору України відбувалися позитивні процеси: збільшувалася кількість середняцьких і заможних господарств, зростали врожайність, продуктивність у тваринництві, обсяг сільськогосподарської продукції. Як лихо для долі українського селянства зображена насильницька колективізація.

Логічним переходом до проблем розвитку сільського господарства України в сучасних умовах є параграф про стан сільського господарства УРСР у період Великої Вітчизняної війни та в 50-ті роки. В другому і третьому розділах кризові явища в сільському господарстві висвітлюються як прояв негативних наслідків командно-адміністративних методів управління.

На особливу увагу заслуговує параграф «Особливості аграрної політики в умовах багатопартійності». Автор аналізує рішення КПРС з аграрно-селянського питання у 80-і — 90-і рр., розкриває зміст законів Верховних Рад СРСР і УРСР про землю, орендні відносини в аграрному секторі, про пріоритетність соціального розвитку села і агропромислового комплексу. Наводяться у параграфі положення з платформи Української селянсько-демократичної партії, яка відстоює принцип приватної власності селян-одноосібників на землю та хуторську систему господарювання.

Отже, в рецензованій монографії розкрито принципово важливі аспекти розвитку сільського господарства України за 70 років. Водночас вона не позбавлена й недоліків. На жаль, недостатньо розкрита суть аграрної політики в умовах непу, у надто загальній формі згадується про орендні відносини, кредитування, контракцію, ціноутворення. Між тим, докладне висвітлення цих питань має велике практичне значення. Авторіві слід було б не тільки показати особливості розвитку контракції в різних категоріях селянських господарств як системи договорів державних і кооперативних організацій з селянами, а й підкреслити, що її призначення полягало в забезпеченні планової заготівлі сільськогосподарської продукції та певному регулюванні закупівельних цін. Органи Вукоопспілки і Наркомпроду також здійснювали кредитування господарств, організовували товарообмінні операції.

Не висвітлено у книзі питання про суть і форми прояву кредитної кооперації як важливої підйоми стимулювання розвитку всіх категорій селянських господарств, в тому числі середняцьких і навіть бідняцьких. Описово, без достатнього аналізу розглядаються явища, які справили досить негативний вплив на розвиток сільського господарства вже у післявоєнні роки, а саме продаж колгоспам за високі ціни застарілої техніки, спрямування капіталовкладень на освоєння цілих земель, затоплення родючих угідь тощо.

У розділі «Особливості аграрної політики в умовах багатопартійності», на жаль, не проаналізовані платформи усіх 15 політичних партій України з аграрно-селянського питання. Більш глибокого вивчення заслуговує питання про те, як на сучасному етапі враховуються уроки здійснення аграрної політики в 20-і рр.

У цілому ж рецензована праця є певним внеском у дослідження найважливіших аспектів розвитку сільського господарства України в післяжовтневий період.

Л. Ю. БЕРЕНШТЕЙН (Київ)

Сергій Подолинський.

**ВИБРАНІ ТВОРИ. УПОРЯДКУВАННЯ МАТЕРІАЛІВ
ТА БІБЛІОГРАФІЯ РОМАНА СЕРБИНА.**

*Монреаль (Канада) : Українське Історичне Товариство,
1990.— 208 с.;*

Злупко С. М.

**СЕРГІЙ ПОДОЛИНСЬКИЙ — ВЧЕНИЙ, МИСЛИТЕЛЬ,
РЕВОЛЮЦІОНЕР.**

Львів: Каменяр, 1990.— 192 с.

Синхронне видання двох нових книжок, присвячених Сергію Подолинському (1850—1891), на протилежних кінцях Земної кулі — явище, безперечно, багатозначне. Знаменно, що автори цих праць, аналізуючи творчу спадщину Подолинського, виходять з тотожних позицій; їхні оцінки значною мірою збігаються, а фактичний матеріал однієї книжки доповнюється другою.

Та найбільш цікавим у даному разі є те, що обидва дослідники обрали об'єктом вивчення біографію і творчу спадщину одного з теоретиків і практиків українського (а може, — й світового) соціалістичного руху. Цю проблематику розробляти в позитивному аспекті сьогодні наважиться далеко не кожний, бо виплекана людством протягом тисячоліть ідея соціалізму як торжества соціальної справедливості вкрай дискредитована семидесятирічною практикою радянського казарменого соціалізму. Щоправда, і в наш час мільйони людей ще не розчару-

валися у гуманістичній сутності соціалістичних ідей, які не зводяться лише до їх марксистсько-ленінської інтерпретації.

Отже, колись існувала й українська модель соціалізму, одним з головних творців і пропагандистів якої власне й був С. Подолинський, а в період становлення Радянської влади на Україні її активними популяризаторами виступили академіки М. Грушевський і М. Яворський. Підтримував ідею цієї моделі також один з найавторитетніших лідерів українських комуністів академік М. Скрипник. Проте невдовзі сумна доля спіткала як саму теорію українського соціалізму, так і дослідників її витоків. Незважаючи (а може саме й тому!) на проголошення її «українським марксизмом», вона була затаврована як націоналістична в період ідеологічних кампаній кінця 20-х — початку 30-х років, а всі причетні до її наукової розробки зазнали репресій.

Лише в період хрущовської «відлиги» знову пожвавилось опрацювання проблем історії розвитку соціалістичних ідей на Україні, а з ними і проблем подолинськознавства. Останній термін, який вживає в рецензованому нами дослідженні (с. 5) його автор С. М. Злупко, вважаємо цілком правомірним, враховуючи нагромаджений досить значний доробок, представлений працями М. Грушевського, Д. Бованенка, М. Яворського, С. Буди, О. Гермайзе, Д. Острянина, А. Пашука, В. Сокурєнка, Л. Корнійчук, І. Мешка, П. Кота, С. Дмитриченка, А. Волощенко та ін. Звичайно ж, почесне місце в цьому списку належить талановитому історику М. П. Рудьку, пам'яті якого присвятив рецензовану нами збірку Р. Сербин. Однак, як нам здається, у передмові «Від упорядника» цей автор явно недооцінив внесок радянської історіографії у подолинськознавство, обмежившись глухою згадкою про «статті і розділи в монографіях» та про публікації «кількох десятків листів» й «незначних подорожніх нотаток» (с. 7—8). Він чомусь не врахував ґрунтовні фахові праці, присвячені дослідженню життя і діяльності С. Подолинського, й публікацію радянськими істориками більш як півсотні його листів, якими фактично було започатковано видання епістолярної спадщини вченого, що має значний громадсько-історичний зміст.

Фахівці з історії України будуть вдячні упоряднику цієї поки що єдиної збірки вибраних творів видатного автора, з часу смерті якого вже минуло 100 років.

У книзі передруковано такі праці, як, зокрема, «Парова машина», що «вважається першою друкованою українською соціалістичною брошурою, написаною під впливом економічних теорій К. Маркса і українського народницького руху» (с. 10), славнозвісна монографія «Ремесла і фабрики на Україні» — «перша економічна історія України, і в той же час — перший український підручник політичної економії», в якому Україна постає не ізольованою «від еволюції світової економії», а як частина «загальної історії людства» (с. 122). Упорядник звертає увагу на революційний дух, яким пройнята «Програма «Громади» (1880—1881 рр.), й інформує читачів (с. 144), що повний переклад французькою мовою цього програмного твору українського громадівського соціалізму включено до капітальної узагальнюючої багатотомної праці Бенуа Мало «Історія соціалізму» (Париж, 1884).

Конкретні примітки упорядника та авторів відповідних першодруків, як правило, добре прислужаться читачеві в осягненні ним фактичного матеріалу тієї чи іншої праці, але трапляються й такі, на щастя нечисленні, випадки, коли у творі С. Подолинського читаємо одне, а упорядник запевняє, що нібито насправді автор думав інакше. Наприклад, зовсім не коментується центральна в «Паровій машині» ідея «слухного часу» (с. 28), з якою селяни України пов'язували свою мрію про насильницький перерозподіл землі, а натомість без будь-яких посилань і цитувань твердиться, що як демократ С. Подолинський відкидав «насильне накинєння її селянам» (с. 24). Вустами одного з

героїв того ж твору автор переконує у популярності серед селян ідеї колективної організації праці в сільському господарстві — упорядник знову ж голосливо заявляє, що С. Подолинський «настоював на свобідному виборі селянами приналежності до громад» (с. 26). Досі до кінця не з'ясоване питання про ставлення С. Подолинського до релігії з ходу «розв'язується» такою категоричною, хоч і не підкріпленою жодним аргументом приміткою: «Подолинський підтримував релігійну толерантність, хоч вірив, що з часом релігію заступить наука» (с. 61).

Схвалення заслугове значна робота, проведена Р. Сербином по уточненню перекладів творів С. Подолинського французькою і німецькою мовами, а от доцільність свавільного втручання упорядника в оригінали українських текстів сумнівна — втрачається колорит авторської мови XIX ст. Модернізація термінології тут досить значна. Замість термінів: «відтята», «конче», «вимовляти», «оружже», «печать», «тичуться», «случай» тощо — фігурують: «відбита», «ніяк», «висловлювати», «зброя», «преса», «стосуються», «нагода» тощо. До речі, у книзі С. М. Злупка, половину обсягу якої становлять передруки праць С. Подолинського, збережено цей колорит. Та головне в книжці С. М. Злупка не додатки, а авторська розвідка про С. Подолинського, в якій не тільки підсумовується нинішній стан подолинськознавства, а й чітко визначаються його актуальні напрями, що потребують дослідження. Автор порушує питання про необхідність: а) цілісного міждисциплінарного комплексного вивчення творчої спадщини вченого, який писав праці з суспільствознавства, історії, політичної економії, соціології, біології, медицини; б) перевидання коментованих даними сучасної науки праць С. Подолинського, ряд з яких у постановці еколого-економічних проблем випередив свій час; в) створення ґрунтовної наукової біографії революціонера і вченого, в якій досі існує багато «білих плям».

С. М. Злупко побудував розвідку у формі нарисів про окремі найважливіші праці С. Подолинського: подаються більш або менш докладні анотації на них та відомості про історію написання і опублікування цих творів. По ходу авторської розповіді читач одержує чітке уявлення про синтез соціалістичних переконань С. Подолинського, сформованих не тільки на працях К. Маркса і Ф. Енгельса, а й Прудона, Лассалля, Маурера, Сміта, Брентано та інших західноєвропейських мислителів (с. 20—22). Істотним чинником становлення світогляду С. Подолинського була народна традиція сприйняття соціальних і національних проблем. Пояснюючи це одному із своїх соратників по революційній боротьбі, С. Подолинський писав (цитату наводить С. М. Злупко на с. 27): «Українці — народ переважно мужицький; нема народу на світі, де би був такий малий процент вищих верств, і тому всякий український рух не має ніякого змісту, якщо він не чисто мужицький. Українофілів завжди звали хлопоманами, і вони справедливо гордяться тим іменем, яке вони заслужили...» В традиціях українського народу кореняться витoki оригінальної теорії громадівського соціалізму, одним з основоположників якої був С. Подолинський. У книзі С. М. Злупка аналізу цієї теорії відведено значне місце. Автор підкреслює, що С. Подолинський «виходив із конкретних умов України, її соціально-економічних відносин, історичних традицій, рівня свідомості народних мас, їх психологічного складу і т. д.» (с. 38).

Автор книги має рацію, закидаючи Ф. Енгельсу недооцінку геніального відкриття С. Подолинського про роль людської праці у нагромадженні і збереженні сонячної енергії (с. 91—92). Він конспективно викладає твір «Праця людини і її відношення до розподілу енергії» (с. 89), а можна було б до цього додати й інформацію газети «Правда», яка повідомляла 3 грудня 1986 р. про перші спроби практичного втілення у життя ідеї С. Подолинського в СРСР і США. Не до кінця зрозумілою є позиція автора, який критикує С. Подолинського

за те, що той «не показав обмеженості так званого «залізного закону заробітної плати» Ф. Лассалья, не звільнився від впливу концепції «неурізаного доходу», яку розкритикував К. Маркс» (с. 32—33). Нам здається, що нині слід критичніше підходити до висловлювань основоположників марксизму, тим більше, що не всі їхні ідеї пройшли випробування часом. Так, відомо, що багато зусиль К. Маркс і Ф. Енгельс доклали, щоб довести неспроможність теорії Мальтуса, який вивів стихійну закономірність, згідно з якою населення земної кулі зростає швидше, ніж продуктивність праці, що негативно позначається на його добробуті. С. М. Злупко ж ставить у заслугу С. Подолинському його підтримку цієї критики (с. 71, 87—88). А між тим дійсність доводить, що застереження Мальтуса набирає реальних форм.

Мабуть не варто було, зважаючи на сьгоднішні новітні методологічні підходи в аналізі історичних явищ, посилалися на марксистську теорію суспільно-економічних формацій (с. 64—65, 75) як на гарантію єдино правильного розв'язання конкретних проблем історичного процесу. Нині дедалі більше й радянських учених вбачають у даній марксистській теорії прокрустово ложе історичної науки.

Отже, цінність обох рецензованих нами видань полягає не лише в їх глибоко пізнавальному змісті, а й у тому, що вони наводять на роздуми, які допоможуть у вивченні історії українського національного руху і пов'язаної з нею історії української суспільно-політичної думки.

В. Г. САРБЕЙ (Київ)

Л. В. Таран.

*ФРАНЦУЗЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ (70-ТІ РОКИ
XIX—80-ТІ РОКИ XX ст.).*

К.: Вища школа, 1991.— 103 с.

Слід привітати появу цього навчального посібника. Чому? А тому, що вища школа постійно відчуває нестачу такого роду видань з історіографії нової історії. Крім того, практично відсутні підручники й навчальні посібники з історіографії новітньої історії. Що ж до аналогічних праць, виданих українською мовою, то їх узагалі немає.

Рецензована книга написана на високому професійному рівні. Її автор понад двох десятиліть розробляє проблеми французької, а останнім часом і російської історичної науки. Насамперед вона цікавиться позитивістською історіографією. Звідси й її інтерес до цієї проблематики. Важливість й актуальність обраної нею теми безумовні. Французька історіографія займала передові позиції у світовій історичній науці протягом усього XIX ст. У XX ст. її ідеї просували вперед виключно талановиті й обдаровані вчені.

В праці досліджується процес формування позитивістського напрямку французької історіографії після франко-прусської війни та Паризької Комуні 1871 р., аналізуються теоретико-методологічні концепції. Висвітлюються також питання теоретичного й практичного джерелознавства, професіоналізації історичної науки, успіхи на шляху вивчення певної тематики, в тому числі політичної історії Великої французької революції (А. Олар).

Позитивізм був не французькою, а широкою міжнародною течією. Його методологічні концепції були покладені в основу праць І. В. Лучицького, М. М. Ковалевського, М. І. Кареева — представників російської школи в історіографії Великої французької революції. Відмінності

російського позитивізму від французького автор досліджує на прикладі творчості І. Лучицького, який розробляв аграрну, селянську історію першої французької революції. Параграф про нього написаний на основі вивчення київських архівів (особистого архіву історика, що зберігається у відділі рукописів ЦНБ АН України та почасти ЦДІА України в Києві).

Розвиток французької історіографії ХХ ст. Л. В. Таран розглядає в тісному зв'язку з історичною обстановкою. Вона персоніфікує цей процес, розповідаючи не лише про творчий шлях, а й найважливіші етапи життя таких відомих учених, як А. Берр, Л. Февр, М. Блок, Ф. Бродель, П. Ренувен. Це дало змогу показати різні особливості французької історіографії, розкрити мотиви обрання дослідниками тієї чи іншої проблематики.

Що ж до тенденцій, характерних для новітнього часу, то тут хотілося б відзначити вдалий аналіз таких тем, як загальний стан французької історіографії після першої світової війни, вклад М. Блока та Л. Февра в розвиток проблем методології історії і теорії джерелознавства, Ф. Бродель та його теорія, діяльність П. Ренувена, що прагнув дати синтетичне пояснення історії міжнародних відносин нового й новітнього часу.

Рецензоване видання в цілому відповідає сучасному рівневі історичної науки. Л. В. Таран використала значну кількість французької і російської наукової літератури, яка надрукована до 1988 р. Але нині, в часи бурхливих змін, коли вперше за останні сімдесят років марксизм став предметом наукової критики, кожна праця стає об'єктом пильної уваги з боку дослідників. Безумовно, це стосується й рецензованої книжки.

Зараз уперше марксистський діалектико-матеріалістичний метод розуміння історії відокремлений від марксистської філософії історії, від генералізуючої концепції останньої, ядром якої є п'ятичленна схема суспільно-економічних формацій. Вперше пролунала думка про те, що пошуки формаційних ознак при аналізі того чи іншого періоду історії— це означає ігнорування таких сторін дійсності, які пояснюються поняттями «цивілізація» та «культура». А цей недолік дорівнює забуттю самої сутності історичного процесу — історії людей. Автору рецензованого посібника (хоч їй і властивий дуже спокійний і зважений підхід до предмета дослідження) все ж таки потрібно було б пересунути оціночні акценти — відносно французької історіографії, що давно займається розробкою понять «цивілізація» і «культура».

В марксизмі, з позицій якого написано цю книжку, пафос єдиної науки, що була зорієнтована на відкриття загальних законів, поширювався й на науки про суспільство. Коли на межі століть неокантіанська думка (а позитивістська гносеологія бере свій початок від Канта) висунула нові проблеми історичного пізнання — докорінної різниці між науками про природу та про культуру, протилежності їхніх методів (номотетичних і ідеографічних), проблему ідеального типу як знаряддя пізнання в історичних науках, — марксизм виявився осторонь цієї проблематики. І його позиція була однобічно негативною. Очевидно, в параграфі, присвяченому А. Берру, варто було б сказати про цю дискусію і, можливо, дати сучасне трактування критики вченим марксизму за його однобічність.

Різні шляхи вирішення глобальних філософських питань (у французькій та радянській історіографії) дали можливість французьким історикам стати піонерами в процесі розроблення нових тем, пошуків методів їхнього вивчення (наприклад, проблем історичної свідомості), обстоювати тісне співробітництво між історією й соціологією, історією й психологією, докласти вирішальних зусиль, щоб подолати розрив між дослідженням соціальних і економічних структур, з одного боку, та ментальними, духовними, з другого. Незважаючи на те, що у вітчизня-

ній історіографії мали місце аналогічні явища, розвивалися вони з відставанням. Пріоритет тут належить французькій науці. І про це варто було б згадати в книзі.

Закінчуючи свою рецензію, хотілося б підкреслити, що історіографічний процес завжди був і лишається єдиним. Він рухається вперед завдяки зусиллям як марксистських, так і немарксистських учених, зокрема, істориків, які вели науковий діалог. Його традиції успішно підтримували й збагачували російські й французькі історики XIX—XX ст. Першою передумовою цього діалогу є обізнаність учених з досягненнями представників національних шкіл історіографії. Рецензоване видання сприятиме піднесенню рівня нашої ознайомленості із здобутками французьких колег.

К. О. ДЖЕДЖУЛА (Київ)

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше? Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

М. С. Дорошко (Київ)

Міжнародна наукова конференція «Бабин Яр: історія та її уроки»

2—4 жовтня 1991 р. в столиці України відбулася міжнародна наукова конференція «Бабин Яр: історія та її уроки», присвячена 50-річчю трагедії Бабиного Яру. Її організували Інститут історії України АН України, Товариство єврейської культури України та Інститут пам'яті жертв і героїзму єврейського народу «Яд Вашем» (Ізраїль). В роботі конференції взяли участь науковці та свідки масового геноциду в роки другої світової війни із США, Канади, Австралії, Великобританії, ФРН, Ізраїлю, Польщі, Республіки Беларусь, Росії та України.

Вступним словом учасників та гостей конференції привітав заступник прем'єра України, голова організаційного комітету по відзначенню сумного ювілею — 50-річчя початку масових розстрілів євреїв у Бабиному Яру — акад. С. В. Комісаренко. Він зазначив, що Бабин Яр — перший акт так званого «остаточного розв'язання» нацистами єврейського питання, яке передбачало не тільки знищення євреїв, а й значне зменшення чисельності ряду християнських народів: поляків, росіян, українців, литовців та ін. Бабин Яр — логічний взірєць страхітливої теорії і практики антисемітизму.

Перед початком пленарних засідань конференції слово було надано її співголовам — директору Інституту історії України АН України акад. Ю. Ю. Кондуфору та директору Інституту «Яд Вашем» д-ру І. Араду.

На жаль, протягом тривалого часу, відзначив акад. Ю. Ю. Кондуфор, радянська історична наука замовчувала справжні масштаби і наслідки трагедії Бабиного Яру. Тому конференція, котра проходить через 50 років після страшної події, покликана дати відповідь на цілий ряд питань, що досі висвітлювались в історичній літературі необ'єктивно.

І. Арад наголосив на тому, що після 50-річного замовчування в СРСР, нарешті, вперше, вже в незалежній Україні, вчені зібралися розглянути питання єврейського геноциду на окупованих нацистською Німеччиною територіях Радянського Союзу. Євреї СРСР стали першими жертвами масового винищення їх у масштабах всієї Європи. Бабин Яр у тисячолітній історії єврейського народу став символом національної катастрофи. Радянська історіографія розглядала гітлерівський терор щодо євреїв як частину загального терору проти громадян СРСР і не хотіла визнати унікальності долі євреїв за німецької окупації, хоч вони переслідувались жорстокіше, ніж інші народи. Нам потрібно, підкреслив І. Арад, дослідити не тільки роль німецьких окупаційних властей у голокості євреїв, але й місце та участь у цьому колаборантів.

Професор Ратгерського університету (США) Т. Гунчак у своїй доповіді про українсько-єврейські стосунки під час другої світової війни наголосив, що це — не тільки історична проблема, яку можна вивчати виключно на підставі архівних матеріалів. Вона має ще й психологічний вимір. Нам треба відверто й чесно оцінювати міфи, що їх українці та євреї створили про себе та про свою роль в історії. Адже саме з «міфології» постали негативні стереотипи, котрі деякі безвідпо-

відальні автори монографій підносять до рівня національної політики, тримаючи тим самим єврейську й українську громади у стані конфронтації. Єврейсько-українські взаємини, наголосив Т. Гунчак, ніколи не розвивалися самостійно. Завжди був третій чинник: у ранніх часах втручалися поляки, а в ХХ ст. — два тоталітарні монстри: нацистський і комуністичний.

Значний резонанс на конференції мали наукові доповіді проф. М. В. Ковалю «Голокост на Україні і українське населення», доц. В. М. Вашкевича «Висвітлення німецько-фашистської окупаційної політики на Україні в радянській історіографії», Б. А. Мартиненка (всі — Україна), «Бабин Яр та нацистський геноцид єврейського народу на Україні», які поставили за мету розкрити механізм геноциду єврейського населення на Україні.

Про пошуки злочинців, винних у геноциді, йшлося у виступах колишнього неповнолітнього в'язня фашистських концтаборів «Мертва петля» та «Освенцім» А. Г. Зусмана й австралійського слідчого Б. Томпсона. Єврейське жіноцтво як об'єкт фашистського геноциду на Україні обрала темою своєї доповіді доц. В. Я. Галаган (Україна). А польський науковець д-р Ч. Мадайтчик розповів, що гітлерівці після перемоги над Францією передбачали створити резервації для євреїв на Мадагаскарі, але згодом відмовилися від цього наміру. Громадський інтерес становила доповідь канд. іст. наук В. С. Ковалю (Україна) «Другий варіант «Протоколів сіонських мудреців».

Про необхідність інтенсивного вивчення великих масивів документів, що стосуються проблеми геноциду проти євреїв у роки другої світової війни йшлося у виступах науковців інституту «Яд Вашем» д-рів А. Вайса та Й. Бурга, а також д-рів Б. Осадчука (ФРН), Д. Абрамовича (Канада) та ін.

Проблемі геноциду єврейського населення Харкова в період гітлерівської окупації присвятили свої наукові повідомлення доц. Ю. М. Ляховицький та С. Я. Бріман (обидва — Україна). Вчені з України проф. Р. Я. Мирський, д-р іст. наук Ю. Г. Штеренберг виступили з доповіддю «Янівський концтабір як пам'ятник жертвам голокосту галицького єврейства».

Складній і суперечливій темі присвятили свої виступи О. О. Шлаєні В. А. Фельдман (обидва — Україна) «Єврейський геноцид у Бабиному Яру і участь у ньому колабораціоністів» та І. М. Левітас (Україна) «Рятування євреїв українським населенням».

Концептуально нові паралелі містили доповіді зарубіжних учених д-рів Ш. Редліха, Д. Порат, Ш. Спектора з Ізраїлю, Т. Прекерової та К. Дуніна-Васовича з Польщі, Ю. Шаттона та Й. Йеккеля (обидва — ФРН). Цікаві думки висловили білоруські вчені канд. іст. наук О. М. Литвин і В. І. Гуленко, С. Я. Єлисаветський (Україна). Проблеми «Бабин Яр та гітлерівський геноцид інтелігенції й військовополонених» торкнувся в своєму виступі д-р іст. наук В. Ю. Король (Україна).

Значний інтерес викликали доповіді відомих фахівців з даної проблеми з Великобританії д-ра М. Гілберта, який розповів про ставлення урядів Великобританії та США до німецького геноциду на Україні та в Європі і д-ра Д. Фокса, котрий торкнувся теми боротьби Гітлера проти «єврейсько-більшовицької» ідеології, розповів про акції айнзатцгруп на Україні в 1941 р.

На заключному засіданні конференції було підбито підсумки її роботи, прийнято ряд звернень, у тому числі й до Верховної Ради України, де міститься просьба прийняти Заяву, в якій наголосити, що масове знищення євреїв у роки другої світової війни є тяжким злочином проти людяності.

СОДЕРЖАНИЕ

В поисках исторической правды («круглый стол»)	3
СТАТЬИ	
<i>Малоизвестные страницы истории</i>	
Шаповал Ю. И. Сталинизм и Украина (<i>Продолжение</i>)	14
Коваль М. В. Нацистский геноцид по отношению к евреям и украинское население (1941—1944 гг.)	25
<i>Новый взгляд на проблему</i>	
Олейник А. Л. (<i>Запорожье</i>). Еще раз о причинах ликвидации Запорожской Сечи	33
СООБЩЕНИЯ	
<i>Из исследований в области специальных исторических дисциплин</i>	
Климовский С. И. Медаль Януша Радзивилла как свидетельство о средневековом гербе Киева	40
* * *	
Потульницкий В. А. Научная деятельность М. С. Грушевского в эмиграции (1919—1924 гг.)	48
Кругляк Б. А. (<i>Сызрань</i>). Товарные биржи в Российской империи	58
Путро А. И. К вопросу о формах собственности на землю украинского казачества	64
Бояджиев Г. (<i>София, Болгария</i>). Проблемы бытового исторического сознания	69
ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА	
Некрасова О. В. Некоторые проблемы становления самоуправления на Украине в условиях развития политического плюрализма	74
ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ	
Волковинский В. Н. И. Э. Якир без легенд	81
ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ	
Первые дни Великой Отечественной войны (<i>Окончание</i>)	94
Максудов Сергей (<i>Кембридж, США</i>). Документы из архива ОГПУ 1921—1927 гг.	100
ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ	
Ульяновский В. И. Памятник Константину Острожскому в Киево-Печерской лавре	112
ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ	
Ванеев Г. И. (<i>Севастополь</i>). Последние дни обороны Севастополя 1941—1942 гг. (<i>Окончание</i>)	122
ПОИСКИ И НАХОДКИ	
Лепявко С. А. (<i>Чернигов</i>). С. Наливайко и восстание 1591—1596 гг. в памяти современников и потомков	131
ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ	
Пеленский Ярослав (<i>Айова, США</i>). Вячеслав Липинский — основатель государственной школы в украинской историографии	139
Смолий В. А., Рычка В. М. Вячеслав Липинский и его работа «Україна на переломі. 1657—1659»	141
Липинский Вячеслав. Україна на переломі. 1657—1659. Замітки з історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті	144
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
Беренштейн Л. Е. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс	152
Сарбей В. Г. Сергій Подолінський. Вибрані твори; С. М. Злупко. Сергій Подолінський — вчений, мислитель, революціонер	153
Джеджула К. Е. Л. В. Таран. Французька історіографія (70-ті роки XIX—80-ті роки XX ст.).	156
ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ	
Дорошко М. С. Международная научная конференция «Бабий Яр: история и ее уроки»	159